

Mladi u tranziciji: Izme u porodice porekla i porodice opredeljenja

Smiljka Tomanović, Suzana Ignjatovic

u: *Nikolić, Milan i Mihajlović, Srećko et al, Mladi ...*

Cite this paper

Downloaded from [Academia.edu](#) ↗

[Get the citation in MLA, APA, or Chicago styles](#)

Related papers

[Download a PDF Pack](#) of the best related papers ↗

MLADI ZAGUBLJENI U TRANZICIJI

Centar za proučavanje alternativa
Center for Policy Studies

Milan Nikolić, Srećko Mihailović (ed.), Smiljka Tomanović,
Suzana Ignjatović, Zlatko Šram, Dragan Popadić, Jelena Marković,
Jasmina Kijevčanin, Stjepan Gredelj, Slobodan Mrđa,
Aleksandar Jugović i Dušan Mojić

MLADI ZAGUBLJENI U TRANZICIJI

Izdavač
Centar za proučavanje alternativa
Beograd, Braće Jugovića 21/II

Za izdavača
Milan Nikolić

Editor
Srećko Mihailović

Lektor:
Anđelka Kovačević

Fotografi:
Milan Nikolić, Aleksandar Andić

Oprema:
CPA/CPS, Časlav Bjelica

Tiraž
500 primeraka

Štampa:
Gora graf, Beograd

ISBN 86-83219-07-0

U finansiranju istraživanja učestvovali:
PAX CHRISTI, FREEDOM HOUSE, CRS, SIDA
i Ministarstvo prosvet i sporta

*Milan Nikolić, Srećko Mihailović (ed.),
Smiljka Tomanović, Suzana Ignjatović,
Zlatko Šram, Dragan Popadić,
Jelena Marković, Jasmina Kijevčanin,
Stjepan Gredelj, Slobodan Mrđa,
Aleksandar Jugović i Dušan Mojić*

MLADI ZAGUBLJENI U TRANZICIJI

Beogred, 2004.

SADRŽAJ

Milan Nikolić

- 1. Uvod: Mladi su budućnost ovog društva . . . . .** 7

Srećko Mihailović

- 2. Oduzimanje budućnosti - Omladina Srbije
u vodama tranzicije . . . . .** 17

Smiljka Tomanović i Suzana Ignjatović

- 3. Mladi u tranziciji: između porodice porekla
i porodice opredeljenja . . . . .** 39

Zlatko Šram

- 4. Vrednosti i devijantno ponašanje mladih . . . . .** 65

Dragan Popadić

- 5. Koreni etnocentrizma . . . . .** 95

Jelena Marković i Jasmina Kijevčanin

- 6. Proaktivni kapaciteti mladih . . . . .** 119

Stjepan Gredelj

- 7. Politička kultura mladih . . . . .** 135

Slobodan Mrđa

- 8. Kulturni habitus omladine . . . . .** 157

Aleksandar Jugović

- 9. Rizična ponašanja omladine . . . . .** 177

Dušan Mojić

- 10. Zaposlena omladina početkom trećeg milenijuma . . . . .** 205

Zaljubljeni

Milan Nikolić
Centar za proučavanje alternativa, Beograd

1. UVOD: MLADI SU BUDUĆNOST OVOG DRUŠTVA

Iako se ovaj naslov čini banalnim truizmom, ta jednostavna istina teško prodire u našu političku, ekonomsku i intelektualnu elitu. Jer, mada je to jako glupo, svima se čini da će večno biti članovi društvene elite. Što je još čudnije, čak i političari, koji imaju izborima oročeni mandat, iz nekih samo njima znanih razloga, takođe veruju da će na vlasti ostati večno – uzmite za primer kako kroje zakone tako da odgovaraju samo onima na vlasti verujući, u biti, da nikada više neće biti opozicija! Ni drugi delovi elite nisu mnogo brižni prema mladima. Intelektualna elita je posebno gerontokratski orijentisana (SANU, univerziteti, naučni instituti, itd.), nema razumevanje za mlade, namerno im otežava napredovanje (to se smatra delom sticanja iskustva) i, što je još gore, često profesori, stariji istraživači ili rukovodioци biraju inferiorene među mladima (negativna selekcija) da ne bi ugrožavali njihov primat do konačnog odlaska sa scene. Kod ekonomskih elite posedovanje kapitala je odlučujući faktor koji se nasleđuje u okviru porodice pa se mladi koji dolaze sa strane ne mogu nadati većem uspehu na osnovu svojih sposobnosti, pošto je kod nas nepoznat fenomen da se najspasobniji uzimaju za partnere ili da se najspasobnijima daju akcije kompanija (tako da postaju suvlasnici) da bi se stimulisao njihov stručan i samopožrtvovan rad.

Ipak, situacija mladih u SCG je danas nešto bolja zbog toga što ne postoji svesna namera da se mladi (pozitivno i negativno) podstiču za odlazak iz zemlje jer predstavljaju preteći potencijal za poredak, kako je bilo u vreme Miloševićevog režima. Naime, Milošević je bio svestan da mladi predstavljaju oslonac opozicije pošto su, prirodno, puni nezadovoljstva postojećim i stoga orijentisani na promene, a njegova je želja bila da se ništa ne menja da on ostane na vlasti dok god mu sopstvena biološka ograničenja (tj. dok se ne nađe način postizanja večnog života) to dozvoli. Tek kada su potrebe ratovanja zahtevale ostanak (i vojnu upotrebu) ve-

ćeg broja mladih, Milošević je zatvorio granice za one koji su podobni za vojnu službu. No, čak ni Milošević, verujem, nije došao do otkrića ratnog trošenja mladih (a time i energije za promenu) do čega su došli irački Sa-dam Husein i iranski Ajatolah Homeini u višegodišnjem ratu na granica-ma ove dve zemlje u kojem je poginulo više stotina hiljada mladih muškaraca (i nešto žena) sa obe strane, a da se ništa značajnije nije postiglo čak ni u vojnem smislu. Kada se pogledaju rezultati ovog rata nameće se zaključak da je cilj bio da se ova režima učvrste što je i postignuto jer je rat delovao na homogenizaciju stanovništva (i nama poznato, u vreme NATO bombardovanja, okupljanje oko lidera u trenutku spoljne opasno-sti) jer su suprotstavljeni režimi uspešno jedni drugima trošili omladinu koja bi, najverovatnije, bila kritički orijentisana prema njima i stoga ge-norisala politički otpor sa mogućnošću konačnog obaranja nedemokrat-skih režima.

To da se ne zna šta sa mladima i generalno nezadovoljstvo onim što donose nove generacije nije privilegija samo nedemokratskih društava. Zapadna, demokratska, društva zaista nisu znala šta bi, na primer, sa še-zdesetosmašima ili hipi generacijom. Slično je bilo i sa mladima posle Prvog svetskog rata, pa i sa nekim generacijama između dva svetska rata. Zajednički imenitelj svemu tome bila je činjenica da neke generacije ozbiljno postavljaju pitanje da li baš živimo u najboljem od svih svetova i da li je zaista sve tako dobro da ne bi trebalo nešto da se menja – a to stariji, establišment naročito, teško doživljava kao i činjenicu da će ih na svim njihovim položajima moći, uticaja, sticanja novca i odlučivanja na-slediti upravo ti mlađi koji im šalju kritički izazov. Bez želje da pravim istorijsko uopštavanje, za koje nemam dovoljno naučnih argumenata, mogu samo reći da se čini da se buntovničke generacije pojavljuju upravo onda kada je uspostavljeni poredak već prilično star (ali, takođe, u velikoj meri perfektuiran u datom obliku) i kada se javlja strukturalna potreba za promenom da bi se postigao novi nivo razvoja. Na drugi način rečeno, baš onda kada je gusenica usavršila veštine svog, guseničkog, života ja-vlja se strukturalna (ovde genetski planirana) potreba da se postane leptir.

Nažalost ili na sreću naša omladina danas nije u situaciji da oseti potrebu da deluje kritički ili prevratnički jer je naše društvo tek u procesu promena i sređivanja. Problem je samo što u tome mlađi učestvuju u ma-loj meri i što čak i oni koji u tome učestvuju nemaju **slobodu konceptu-iranja**. Istina, tu slobodu u većoj meri nemaju ni stariji koji vode tranziciju – ako je za utehu. Iako po mnogo čemu revolucionarna tranzicija je samo proces vraćanja na stari kolosek iz nečega što je bilo aberacija ili možda samo čorsokak, što **kommunizam** sigurno jeste bio čak i pored toga

što je u svojoj zavodničkoj i prevarnoj retorici sadržao i trajne i realne istorijske motive i ciljeve čovečanstva: jednakost, socijalnu pravdu, bolji život za siromašne i eksplatisane, mir u svetu itd. Naravno, ni ovo vraćanje na staro nije u pravom smislu vraćanje već pre sustizanje nečega što ni samo nije ostalo na istom nego se razvijalo i pokazalo značajne rezultate koji se, objektivno, moraju prihvati kao poželjni. No, ipak se radi o tome da se sloboda konceptuiranja značajno ograničava postojanjem primera čak i onda kada on značajno olakšava taj izbor.

Evropska unija je tu, pored nas, i privlači nas svojom raznovrsnom superiornošću, ali kom mladom biću nije izvor najveće dosade mnogo puta ponovljeni roditeljski uput: *čini sve što i mi pa će sve biti u redu?* Nema sumnje da bi najbolje bilo da i siromašne zemlje na periferiji Evrope (ili Evropske unije što, naravno, nije isto) imaju istorijsku šansu da same koncipiraju svoj razvoj i dovoljno mirnog vremena da ga ostvare – tako se lakše i efikasnije stvaraju stabilna društva. Ali ova šansa je davno potrošena, s jedne strane sporostima samoindikativnog razvoja a s druge strane u stalnom ometanju i mešanju jačih, što se u našem slučaju – slučaju nacije koja živi na geografskoj i istorijskoj raskrsnici naroda, najčešće izvodilo na najgrublji način: ratovima i destrukcijom. Ovo znači da sada, osim ako ne želimo da stalno zaostajemo, nemamo vremena za potpuno samokonceptuiranje razvoja (zato se ne treba bez razloga odricati prilagođavanja stranih koncepata) ili na drugi način rečeno, brže ćemo stići one ispred nas ako budemo koristili njihove uspešne koncepte koje ćemo prilagođavati našoj situaciji. Prednost je i u tome što ćemo na taj način učiti na njihovim iskustvima (što rade pametniji), a ne samo na svojim (što rade gluplji), tako da ćemo usvojiti samo ono što je dobro i uspeло, a izbeći ono što donosi štetu. S druge strane, uveren sam, ako bismo bili prepušteni samorazvoju najverovatnije bi taj proces trajao jako dugo ili bismo, kao i mnoge zemlje Trećeg sveta pre nas (tamo spadamo po mnogim pokazateljima), završili u nekom čorsokaku mafijaško/totalitarne države kakvih, na primer, ima dosta u Latinskoj Americi. Dokazi za ovu tvrdnju mogu se naći u nekim elementima naše politike i ekonomije već u prve tri godine tranzicije: rušenje parlamentarnog sistema izbacivanjem protivnika, korupcija, povezivanje vlasti sa organizovanim kriminalom, držanje 95% vlasti sa 9% političke podrške birača, ubistvo premjera, manipulacija i represija medija, itd.

No, kako god ovo izgledalo samorazumljivo i prihvatljivo problema ima mnogo. Od svih njih ja ču ovde pomenuti samo dva najvažnija za našu temu.

Prvi problem u društvu Srbije je odnos između potrebe za modernizacijom (a modeli za ugled dolaze uglavnom sa Zapada) i potrebe za održavanjem narodnog identiteta (koji je interni i interiorizovani set vrednosti i načina života) što često proizvodi cepanje društvene elite (sada se, na primer, radi o suprotstavljanju: "nacionalnosti" i "mondijalnosti") ili u najgorem slučaju, dovodi do otuđenja naroda i njegove elite. Primer za otuđenost elite od naroda mogao bi podjednako biti tvrdnja nacionalista **da bi za nacionalne ciljeve vredelo šrtovati i trećinu naroda** kao i javno izrečena želja nekih mondijalista **da se Srbija sprži bombama da bi se oborio Milošević** – u oba slučaja je prisutna surova nebriga za građane Srbije.

Iako nisam istoričar čini mi se da je najbolji odnos između elite i naroda u Srbiji bio u vreme njene nacionalne emancipacije, i verovatno baš zato, krajem 19. i početkom 20. veka. Tada je, čini mi se, bio postignut najviši stepen naklonosti elite prema narodu i narodnog poštovanja svoje elite. Danas u vreme opadanja značaja svakog kolektivizma (od klasnog do etničkog) i uzdizanja individualizma, kada se mlađi i u porodici i u školi uče pravu na individualno traženje sreće (što je prihvatljivo) ali i pravu na gramzivost i egoizam (što nije prihvatljivo), veoma je teško rekonstruisati patriotizam na novim, demokratskim i proevropskim osnova ma a da se nema posla sa posledicama miloševičevskog ili šešeljevskog manipulativnog šovinizma. No, kako god to bilo teško moraćemo rekonstruisati patriotism na temeljima istorijskog i kulturnog identiteta zemlje, ne toliko da se štitimo od globalnih uticaja (od kojih su mnogi vrlo korisni) koliko da pomognemo obogaćivanje globalne kulture, jer čak i male i globalno malo značajne kulture treba čuvati kao što se danas čuvaju sve biljne i životinjske vrste od nestajanja – da bismo živeli u bogatijem i raznovrsnijem svetu.

Drugi bitan problem, ujedno najznačajniji nalaz našeg istraživanja, jeste želja većine mlađih da odu iz zemlje. Kako naši nalazi kažu 18% mlađih (najobrazovаниjih i iz oblasti koje su najviše tražene) donelo je odluku da ide iz zemlje, a sledećih 43% bi otislo ako bi se ukazala prilika. Ovo je još jedan od poraznih elemenata slike naše zemlje u tranziciji jer se očekivalo da će, posle pada Miloševičevog režima i prestanka opasnosti regrutacije za ratove, ovaj nagon mlađih da beže iz zemlje biti znatno umanjen ili čak nestati. Objektivnosti radi moramo reći da slični fenomeni postoje i u dugim zemljama u tranziciji ali i da su proporcionalni njihovim tranzicionim traumama – što su problemi veći ili teži to više mlađih želi da od njih pobegnu u razvijene zemlje gde tih problema manje ima. Ovaj je fenomen već tako raširen da sociolozi govore o *stampedo ge-*

neraciji mladih koji radije beže iz zemlje nego što se hvataju u koštač sa problemima. Nažalost sve ovo ima i svoju drugu stranu poznatu po imenu *odliv mozgova*. To je gubljenje buduće intelektualne, političke i ekonomске elite jedne zemlje što znatno otežava i ograničava njen budući razvoj⁵⁹.

Ujedno, to je i gubitak obrazovnog kapitala uloženog u mladu elitu, što je poseban problem u siromašnim zemljama koje su iz komunizma nasledile sistem (relativno) besplatnog školovanja. Računa se tako da je Srbija (čak i kad minimalno procenjujemo finansijsku vrednost našeg školovanja) izgubila na odlivu mozgova nekoliko milijardi evra za poslednjih petnaestak godina, ako je tačna procena da je zemlju napustilo najmanje dvesta hiljada mladih od kojih četvrtina sa višim i visokim obrazovanjem. Nažalost i danas, gotovo četri godine od pada Miloševićevog režima i započinjanja tranzicije, cele generacije sa elektrotehnike, biologije pa i drugih fakulteta uzimaju diplome i odlaze u redove za čekanje viza. Obe tranzicione vlade Srbije malo su svesne ovog problema (iako je Đindjićeva vlada bila naručilac našeg ranijeg izveštaja, a ova Koštunicina vlada ima mogućnost uvida u njega) a još manje nešto čine da se ovaj, za budućnost naše zemlje izuzetno destruktivni proces, spreči ili bar umanji. Ako se to, pak, ne učini mi ćemo doživeti sudbinu država koje su imale sličan problem – bićemo osuđeni na večno zaostajanje za razvijenima a uslovi života pa i školovanja novih mladih generacija biće sve teži, jer slab ekonomski razvoj neće dozvoljavati veće obrazovne troškove. Zato je upravo sada vreme da se problem sagleda u svoj njegovoj ozbiljnosti i da se što pre preduzmu merae koje su nam u datim okolnostima na raspolaganju.

Za budućnost naše zemlje nije samo važno da najkvalitetniji mladi ljudi ostanu ovde i budu aktivno uključeni u rad na promenama, već i da se kreira sistem koji će u budućnosti dati realnu šansu najboljima među mladima a time će se postići i najveći efekat na razvoj našeg društva .

Osnovni elementi na kojima bi trebalo da počiva ovaj sistem morali bi biti:

---

⁵⁹ Pomenimo samo činjenicu da strani kapital (kojeg već tako dugo čekamo) ima nekoliko glavnih razloga da dode u jednu zemlju: postojanje velikog tržišta, velika kupovna moć stanovništva, postojanje kvalitetne i (i relativno jeftine) radne snage. Od svih ovih elemenata mi imamo (ili smo imali) samo četvrti. Dalji odlazak mladih i obrazovanih u inostranstvo može učiniti da u Srbiju konačno dođe samo klasična industrija (društrog talasa) kao što je obrada kože, tekstilna industrija, bazna hemija, metalska industrija i slično a ne softverska industrija, elektronika, kompjuterska industrija, telekomunikacije ili genetski inženjering i na genetskim istraživanjima bazirana farmaceutika. Nedavno istraživanje u zemljama koje su upravo primljene u EU pokazuje da su one privlačne za strani kapital uglavnom kao izvor kvalitetne i jeftnije (od one u razvijenim zemljama) radne snage.

a) da nijedna mlada osoba ne bude sprečena da kroz sistem obrazovanja dođe do vrha svojih mogućnosti od osnovne škole do doktorata nauka, bez obzira na svoju ili porodičnu situaciju tj. siromaštvo, i

b) da svaka mlada osoba koja je stipendirana ili na drugi način pomađena tokom procesa obrazovanja mora da vratí najmanje pet puta više nego što je u nju uloženo ukoliko želi da po završetku školovanja ode u inostranstvo.

Naravno, ovo bi trebalo da bude tek temelj sistema koji treba razraditi u više varijanti, tj. više mogućnosti izbora gde i kreditiranje pa i lizing dolaze u obzir, u kojem se ne bi moglo dogoditi da neka mlada osoba sa talentom, radinošću ili visokim školskim uspehom odustane od daljnog školovanja do vrhunca svojih mogućnosti na srednjem ili višem nivou, samo zato što ona sama ili njena porodica ne može da je dalje školuje.

Na ovaj način se ne bi gubio obrazovni kapital već bi se stekla sredstva za besplatno školovanje talentovanih, vrednih i uspešnih učenika i studenata koji su siromašni, a naša privreda imala bi na raspolaganju kvalitetan mladi kadar koji bi efikasno radio na daljem usavršavanju. Kada, za desetak godina budemo ušli u EU ovaj problem će se postaviti na nov način i tražiće će se nova rešenja u okviru pravnog, političkog i ekonomskog sistema EU, ali sada je prerano da se o tome raspravlja.

Sledeći korak morao bi biti, bez obzira koliko to povećava budžetsko trošenje na obrazovanje jer je investiranje u obrazovanje po svim iskustvima najbolja dugoročna investicija jedne zemlje, uvođenje obaveznog srednjoškolskog obrazovanja. Takav sistem ima, na primer, Mađarska ali i mnoge druge zemlje Evrope, što znači da one proizvode mnogo kvalitetniju radnu snagu nego mi, a te su zemlje upravo naša kompeticija u privlačenju stranog kapitala. Zbog svoje obrazovne prednosti one, šta više, mogu da privuku investitore u visoke tehnologije koje su, po prirodi stvari, profitabilnije i imaju manjih sporednih troškova (zagodenje i zdravstvene intervencije time izazvane, na primer) što znači da više pune budžet zemlje domaćina uz manje budžetske troškove na ekološke ili zdravstvene intervencije. Naravno, potrebno je takođe nastaviti sa reformom i osavremenjivanjem školstva da bi se moglo proizvoditi mnogo dobrih stručnjaka ali i kvalitetne radne snage nižih kvalifikacija. Ovo je od velikog značaja i za vrstu i za količinu stranog kapitala koji će doći u našu zemlju⁶⁰, jer ukoliko nastavimo sa nekontrolisanim izvozom mlađe i viso-

---

⁶⁰ Strani kapital rado dolazi u zemlje gde ima prirodnih resursa, gde je veliko tržište, gde je visoka kupovna moć stanovništva, gde su politički i pravni uslovi poslovanja dobri i, važno za našu temu, gde je radna snaga visokokvalifikovana i spremna da vredno radi.

koobrazovane radne snage ne možemo se nadati dolasku kapitalintenzivne i visokoprofitabilne industrije trećeg talasa (informaciona tehnologija, telekomunikacije, genetski inženjerинг i slično) pošto radne snage za tako nešto neće više biti u zemlji. Kada se bude znalo ko ostaje u zemlji, tj. sa kakvom radnom snagom raspolažemo dolaziće nam samo industrija drugog talasa (metalska, kožna, tekstilna, bazna hemija, itd.) koja nije više visokoprofitabilna i od koje će država imati malu naplatu poreza a velike troškove zbog zagađenja prirodne okoline. Ovo će značiti da ćemo zauvek kaskati za razvijenijim zemljama i da će nam one slati svoje starele i zagadivačke industrije pošto će ekološla svest njihovih građana biti viša od naše prosečne a uz to će većina naših građana imati veću potrebu za zapošljavanjem nego za čistom okolinom.

Rezultat našeg istraživanja je i razlog zbog kog mladi odlučuju da idu iz zemlje. Kako se vidi, to su sve normalne i očekivane potrebe mladih, kakve ima i omladina u drugim zemljama. Osnovni razlozi za odlazak u inostranstvo, kako su nam kazali naši ispitanici, jesu: mala ili nikakva mogućnost zapošljavanja (posebno u svojoj struci), mala ili nikakva mogućnost da se na poslu (ako se do njega dode) dobro zaradi tako da se može pristojno živeti (i, eventualno, unajmljivati ili kupiti stan), mala ili nikakva mogućnost da se dođe do stana da bi se, u odgovarajućem dobu mogla osnovati sopstvena porodica i, poslednje ali ne i najmanje važno za visokoobrazovane, mogućnost stručnog napredovanja (pravljenja karijere) u sopstvenoj oblasti. No, koliko god ovo bile sasvim normalne potrebe mladih (posebno elite u nastanku), moramo priznati da je to sada veoma teško ako ne i nemoguće ostvariti u našoj zemlji- što je krajnje zabrinjavajući zaključak.

Smatrajući da sami nalazi našeg izveštaja nisu dovoljni za pokretanje javne rasprave o tome kako pomoći mladima u procesu tranzicije i posebno, kako spriječiti odliv mozgova, na kraju ovog uvoda navešću i predlog niza mera za razmišljanje i javnu raspravu. Evo tih predloga:

1) Stvoriti državne fondove (koji mogu da uključe i privatne donacije) za stipendiranje mladih koji su talentovani i vredni ali dolaze iz siromašnih porodica. Školovanje (do doktorata) za sve siromašne treba da bude kreditirano a ne besplatno. Kredit bi se višestruko vraćao u slučaju da kreditirani stručnjak hoće da ode u inostranstvo.

2) Potrebno je stvoriti i državni fond za stipendiranje najboljih (ali zaista najboljih bez obzira na prijateljske ili rođačke veze) domaćih stručnjaka za postdiplomske studije ili specijalizaciju u inostranstvu. I ovo treba da bude u formi kredita koji se višestruko vraća u slučaju da se neko ne želi vratiti u zemlju. Sve ovo bi trebalo regulisati ugovorima po među-

narodnom pravnom standardu tako da se prekršioci mogu tužiti i kod su-dova njihove nove zemlje domaćina.

3) Potrebno je stvoriti državni fond za zapošljavanje najboljih mlađih stručnjaka (po hiljadu iz svake generacije, recimo) iz kojeg bi se, na različite načine, stimulisali poslodavci da ih zapošljavaju. Poslodavcima bi se moglo obećati i poreske olakšice, povoljniji krediti i slično ako zapošljavaju mlade stručnjake. U budžetski finansiranim ustanovama, kakvi su univerziteti i naučni instituti, mogao bi se zahtevati prijem određenog broja mlađih stručnjaka svake godine s tim što bi se budžetski obezbedi-vala dodatna sredstva za njihove plate.

4) Potrebno je osnovati poseban državni fond (sa dobrodošlim učešćem privatnih donatora) za građenje stanova najboljim mlađim stručnjacima. Ovi stanovi bi morali biti pristojnog kvaliteta i na najboljim lokaci-jama u gradu. Slično tome, trebalo bi obezbediti da banke daju stambene kredite najboljim mlađim stručnjacima po ekstra povoljnim uslovima da ako žele (sa sopstvenim učešćem, učešćem porodice ili privatnog donato-ra), sami kupe stan.

5) Uslove za stručni razvoj i karijeru najteže je ostvariti jer to, pre svega, zavisi od privrednog razvoja. Nešto se, ipak, može učiniti u bu-džetskim ustanovama kao sto su univerziteti i naučni instituti. To je pre svega donošenje objektivnih kriterijuma za napredovanje, kao i posebno nagrađivanje za objavljivanje radova ili naučne i tehničke inovacije. U našim akademskim institucijama caruje gerontokratija, tradicionalni si-stem sticanja titula i napredovanja u karijeri. I ovde se jedina pomoć za-sniva u donošenju objektivnih kriterijuma vrednovanja na osnovu evrop-skih principa i vrednosti, uz posebnu brigu za mlađe, talentovane i vred-ne ljude. Cilj mora biti da samo najbolji budu nagrađeni napredovanjem a ne najposlušniji ili, po profesore, najmanje ugrožavajući kadrovi. S ob-zirom da na našim fakultetima i naučnim institutima sada dominira (ima većinu u svim većima) generacija koja je formirana u komunizmu ili pod Miloševićevim režimom (a znamo da je tada kriterijum političke podob-nosti bio iznad naučnog kvaliteta) bilo bi dobro razmisiliti i o stvaranju ne-kog nezavisnog tela (van univerziteta i naučnih institucija ali sastavljenog od prihvaćenih naučnih autoriteta) koje bi brinulo o promociji mlađih na-učnih i akademskih kadrova čemu se, možda, protivi većina etabliranih starih kadrova.

Najzad, mora se reći, sve ovo najviše zavisi od privrednog i kul-tur-nog razvoja naše zemlje kao i od perspektive njenog uključenja u EU (mada se može desiti da to, bar u početku, još više stimulira odlazak mla-dih kvalitetnih kadrova) na čemu se mora raditi sledećih desetak-petnae-

stak godina. Jer, tek kada naša zemlja bude mogla da ispunи sva četiri glavna zahteva (posao, dobra plata, stan, mogućnost karijere) mladi, osim malog broja izuzetaka, neće ni pomišljati da zauvek napuste zemlju koja im je dala obrazovanje da bi svoju kreativnost i produktivnost poklonili nekoj drugoj zemlji ili ekonomiji.

Na kraju, moram reći i to da smo veoma zadovoljni kvalitetom i rezultatima ovog istraživanja omladine jer smo uvereni da je dobijena slika objektivna. Mladi su odgovarali vrlo iskreno (nešto manje kada se radi o društveno proskribovanim delatnostima kao što je pušenje, piće i drogiranje) i bez zazora jer je njihov identitet ostao neregistrovan. Uveren sam da bi ovo istraživanje moglo poslužiti kao temelj jedne nove politike prema mladima u Srbiji. Za to je potrebna još samo politička volja a nju nismo primetili ni kod jedne od tranzisionih vlada. Štaviše, nije primećeno ni veće razumevanje za izložene probleme a još manje da se nešto pokušava uraditi na osavremenjivanju obrazovanja i zadržavanju u zemlji najuspešnijih mladih stručnjaka. Umesto onoga što bi bilo racionalno očekivati sadašnje ministarstvo za obrazovanje i mlade je, kao, valjda, najpreču stvar u svom domenu, krenulo u borbu protiv darvinizma!

Zato ostaje samo nada da će bar sledeća vlast, čiji će stub, po svim očekivanjima, biti Demokratska stranka, kao manje tradicionalistički orijentisana stranka, biti sklonija da se pozabavi ozbiljnim i narastajućim problemima mladih.

Mladi su budućnost ove zemlje! Mislite o tome.

Udati se, oh

Srećko Mihailović

Institut društvenih nauka, Beograd

2. ODUZIMANJE BUDUĆNOSTI

- Omladina Srbije u vodama tranzicije¹ -

“Masa blejača plus nešto genijalaca, frikova i otkačenih u Begišu, izašla je iz frke i bedaka, kroz buve, dekintirana, ispaljena sto puta, preko mejla ufurala u dobar fazon, tripajući na suvo, brišući od smarača.”²

Sociobiolozi koji ističu krucijalni značaj reproduktivnih sposobnosti životinja tvrde da opstaju one jedinke koje imaju veće kapacitete na planu reprodukcije – ostale se žrtvuju. Srbija u devedesetim godinama prošlog veka nije bila na tom nivou. Čak, obratno. Po pravilu, Srbija je žrtvovala one koji su mogli bitno da doprinesu egzistenciji naroda, a u korist somnabulnih i u osnovi staračkih ideja. Budućnost je žrtvovana u ime i zbog prošlosti. Uostalom, u Srbiji je u poslednje dve-tri decenije na delu i na vlasti – gerontokratija³.

Ovde se pozivam na političkog filozofa Erika Vajla koji je zapazio autizam i samoubilački karakter ovakvih zajednica.

---

¹ Deo ovog teksta objavljen je pod naslovom

“Ima li budućnost ‘generacija budućnosti’ – U ovakvoj Srbiji ne stanuje budućnost”, u zborniku **Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost** (Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2003).

² Milorad Ćirilović, “*Genjalci i blejači*”, “Politika” od 18. oktobra 2001. godine. Reči koje sam naveo reči su arhitekte Zorana Terzića, jednog od sagovornika Milorada Ćirilovića. - “Prevod ove žargonske vratolomije približno glasi: Beogradska generacija koja nije imala šta i gde da radi, prolazeći kroz siromaštvo, laži i prevare, uspela je da opstane zahvaljujući kompjuterima” – piše Milorad Ćirilović u prvom od četiri nastavka teksta o omladini, objavljenog u “Politici” polovinom oktobra 2001. godine.

³ Naravno, ne mislim na bukvalnu starost onih koji su u svojim rukama imali najvišu političku i socijalnu moć, već na suštinu i ishodište njihove politike.

Zajednicu “ništa ne obavezuje da krene putem napretka, štaviše ništa je ne obavezuje ni da se koristi napretkom koji su ostvarile druge zajednice. Kao i individue, i zajednica je slobodna da odluči da radije nestane nego da napusti svoja ubedjenja, za koja smrt ne mora bezuslovno biti najveće zlo. Ona se odlučuje u pogledu onoga što ćemo nazvati *njenom svetinjom...*”

“Može se dogoditi /.../ da neka određena zajednica pokazuje toliki zaostatak u razvoju da nema ni najmanje izgleda da opstane ukoliko ne izmeni svoj način življenja, rada, borbe – jednom rečju svoj način mišljenja. /.../ Nacija koja je spremna da iščeze kako ne bi morala da iznevere svoj način življenja i svoj istorijski moral, može izazvati divljenje; ona ne bi mogla da bude uzor za jednu vladu koja se brine za opstanak zajednice” (Vajl, 1982: 232-3).

Srbiju, kao zajednicu opsednutu *svetinjom* ili, možda, *svetinjama*, želi da napusti dve trećine mладог света. O tome svedoče nalazi istraživanja koje sada predstavljamo čitaocu. – I upravo ovaj podatak najbolje indikuje stanje u kojem se nalazi Srbija, “nacionalna zajednica Srba” i biološki opstanak te “zajednice”... Ujedno, to je i sukus istraživanja koje smo obavili 2003. godine.

S pravom je sociološkinja Andelka Milić, krajem osamdesetih, u sjajnoj studiji o omladini⁴, konstatovala da omladinsko bilo prvo reaguje na društvene promene i zaokrete, a i da su mlađi ljudi prvi koji snose posledice tih promena. “Omladina je tokom pređenog razvojnog puta bila u položaju da ne samo neposredno nego i najbrže oseti sve efekte izvedenih sistemskih i ideoloških zaokreta. Takva njena izloženost, delom je bila posledica njene značajne zastupljenosti u strukturi stanovništva tokom većeg dela posmatranog perioda. Drugim delom to je bila nameravana i planirana posledica učinjenih zaokreta” (Milić, 1987: 117). Ima autora koji omladinu vide kao jednu od najranjivijih grupa u procesu tranzicije (Kovatacheva, 2002: 14-15). Sve ove tvrdnje su i kod nas verifikovane u devedesetim godinama, a potvrđuju se

---

⁴ Andelka Milić određujući kategoriju omladine kaže da taj pojam “sadrži jedno objektivno, materijalno određenje u vidu specifičnog socijalno-istorijskog uređenja generacijskih odnosa pomoću koga se mlađi ljudi u datom prostoru i vremenu definišu, pozicioniraju i kontrolišu proces njihovog odrastanja i ulaženja u svet odraslih. (1987: 17). Ovako shvaćena kategorija omladine razlikuje se od kategorije mladosti koja se odnosi na bio-antropološka i psihološka univerzalna svojstva ljudske vrste koja imaju svoju organsku bazu u procesima odrastanja, odnosno starenja ljudskih individuuma, što na antropološkom planu dovodi do diferenciranja životnih dobi – mladost, zrelost, starost.

i u prvoj deceniji novog veka⁵. Otuda i pitanja o žrtvovanim generacijama, **malo pre** (devedesete godine), **sada** (prva decenija novog veka), a i **o mogućim budućnostima** (na primer u drugoj deceniji 21. veka).

1. Omladina, malo pre (devedesete godine prošlog veka)

Katastrofalna društvena događanja - totalna društvena kriza (propast Jugoslavije, urušavanje socijalizma, bestijalni međunarodni ratovi, propast privrednog sistema, propadanje društvenih delatnosti i institucija, vrednosno rasulo...i dugo i sporo izlaženje iz svega toga) – različitim intenzitetom pogodila su različite društvene aggregate i grupe. Shodno tome različiti društveni agregati i grupe na različite načine su recepcirali kolo-plet događaja u poslednjoj deceniji prošlog veka. Drugim rečima, nacionalna pripadnost, položaj u socijalnoj strukturi, regionalna lociranost, obrazovni nivo, pripadnost različitim starosnim kohortama i niz drugih činilaca kao kriterijumi grupnih homogenizacija istovremeno su bili kriterijumi diferencijacije koja je dolazila do izražaja kako u recepciji katastrofalnih događanja, tako i u izloženosti posledicama katastrofalnih događanja.

Evidentni su različiti stepeni mobilizacije u katastrofalnim društvenim događanjima (KDD) i različiti nivoi preživljavanja posledica tih događanja. Recepcija nekih dimenzija bila je homogenija (odnos prema načiji, na primer), a u drugim slučajevima do izražaja je dolazila disperzija (stranačka opredeljenja, na primer). Posledice događanja su po pojedine grupe bile katastrofalnije (za pojedine etničke grupe, na primer), a za druge nesto blaže (imućniji, na primer, lakše podnose ekonomski nedake). Očigledno, teret društvene krize nije ravnomerno raspoređen.

Važna premisa u zaključivanju o KDD jeste to da ona po svojoj prirodi nisu istodimensionalna pa otuda nisu ni homogena. Ta događanja obeležavaju duboki rascepi: na jednoj strani su modernizacijski, a na drugoj antimodernizacijski trendovi; na jednoj prošlost, na drugoj budućnost; na jednoj parohijalizam, a na drugoj mundijalizam; na jednoj autoritarni

---

⁵ Karl Manhajm je još u tridesetim godinama prošlog veka u poznatom eseju "Problem generacija" tvrdio da prilikom **brzih društvenih promena**, mladi ljudi koji su rođeni u istom istorijskom dobu, imaju drukčije iskustvo iako su izloženi istim društvenim, ekonomskim, kulturnim i političkim okolnostima, kao i stariji, pa otuda razvijaju poseban "distinktivan stil i odgovor na društvo i politiku". Naravno, Manhajm nije naivan istraživač koji bi divinizirao svoje interpretativne kategorije – otuda je i naglašavao da razlike unutar jedne generacije mogu biti isto toliko izražene pa i veće nego razlike između generacija.

režim, a na drugoj demokratija; na jednoj tradicijsko mišljenje a na drugoj racionalnost; na jednoj strani etnička, a na drugoj građanska država.

Iz ravni socioloških varijabli koje utiču na diferenciranje stepena mobilizacije i diferenciranje stepena u kojem se plaćaju troškovi KDD, treba, shodno značaju, izdvojiti četiri činioca: (1) pripadnost dominantoj etničkoj grupi, (2) obrazovni status (socijalno pismeni, polupismeni i socijalno nepismeni), (3) materijalni status i (4) generacijsku pripadnost (ili: etničke, socio-klasne i generacijske varijable). Ova četiri obeležja donekle utemeljuju i političke stranke, tako da se one pojavljuju kao finalni ravnovi koji uobičavaju vrednosna i mnenjska opredeljenja. Pri ovom zaključivanju treba imati na umu hipotezu po kojoj između stepena mobilizacije u pravljenju događanja i izloženosti posledicama tih događanja (nošenje tereta krize), postoji obrnuta srazmerna.

Od pominjanih varijabli u ovom tekstu centralno mesto ima **generacija** kao osobena “*struktura u vremenu*” (A. Milić), odnosno **generacijska pripadnost**⁶ (reč je o konceptu⁷ koji kod nas, i ne samo kod nas, nije bio omiljen jer je shvatan kao oponencija marksističkom klasnom pri-

⁶ U sociološkom smislu, generacije se ne rađaju već se stvaraju. One predstavljaju svojevrsnu zajednicu sličnog uzrasta i iskustva jer poseduju isti osećaj društvenog vremena, društvene svesti i iste ili slične podsticaje za učešće u društvenim zbivanjima. Prema Manhajmu generacija je “nezamenljivi vodič za razumevanje strukture društvenih i intelektualnih pokreta” čiji praktični značaj postaje jasan čim pokušamo da egzaktnije shvatimo suštinu brzih promena vremena u kojem živimo (Mannheim, 1952: 286).

Prema Manhajmu, društvene i kulturne promene ubrzavaju “stratifikaciju iskustva” uzastopnih generacija, zato što se u situacijama kada su društvene i kulturne promene brže povećavaju kapaciteti različitih generacijskih grupa za stvaranje sopstvenog generacijskog stila (recepција, interpretacija i oblikovanje)…

⁷ Leopold Rozenmajer razlikuje šest osnovnih teorijskih pristupa u istraživanjima omladine: 1) teorije institucionalne integracije omladine, 2) sociološke studije omladine na osnovu generacijskog koncepta, 3) teorije omladine zasnovane na socijalnom kontekstu, 4) teorije omladine kao teorije socijalnih promena određenih devijantnih socijalnih grupa, 5) sociološke teorije koje postavljaju motive i aspiracije mladih prema njihovim društvenim šansama, 6) neomarksistička teorija omladine (Rosenmayr, 1972: 233).

Teorijska stanovišta o omladini Anđelka Milić svrstava u četiri grupe: 1) teorija o omladini kao skupini u prelaznoj društvenoj ulozi i položaju; 2) teorija o omladini kao specifičnoj društvenoj grupi; 3) teorija o intrageneracijskom životnom ciklusu; 4) teorije o intergeneracijskim odnosima i o ‘političkoj’ i ‘socijalnim generacijama.’ (1987: 19).

I dalje, ona ističe razlikovanje tri upotrebe pojma generacije u istraživanjima mladih: 1) generacije shvaćene u smislu životnog ciklusa kroz koje prolaze pojedinci; 2) genealoške generacije – u slučaju kada se problem mladih tretira kroz odnos generacije dece i generacije roditelja; i 3) socijalne ili političke generacije u Manhajmovom smislu kao društveno-istorijski uslovljene strukture grupnog ponašanja (1987: 50).

stupu). Važno je ovde da usvojimo jednu razliku koja je zabeležena u literaturi. Reč je o razlikovanju starosne grupe kao "grupe po sebi", od generacijske grupe kao "grupe za sebe". "Grupe po sebi" ne prerastaju uvek u generacijske grupe. O generacijskoj grupi možemo govoriti samo onda kad pripadnici starosne grupe postanu svesni svoje posebnosti, kada osećaju solidarnost i udružuju se kako bi postali aktivna snaga društveno-političke promene (Braungart and Braungart, 1974: 49). No, ovde Braungartovi propuštaju da objasne deterministički splet ili pak činioce koji dovode do osećaja jedinstvenosti, solidarnosti i udruživanja; dakle, manjkav je njihov odgovor zbog čega nastaju ove, pre svega političke generacije. Doduše, oni daju neke naznake: isto istorijsko iskustvo, brzina društvenih promena...Usled "jedinstvenog socijalnog i psihološkog iskustva, generacija postaje svesna da poseduje osoben skup političkih stavova." I dalje- "Politička generacija nastaje onda kada data starosna grupa odbaci postojeći poredak i udruži snage svojih pripadnika, a pokušaj promene političkog pravca prihvati kao 'generacijsku misiju': " (p. 44).

Dok su za političku generaciju (Haberle, 1951; Rintala, 1979) bitne dimenzije solidarnost i udruživanje u političke svrhe, za generacije u socijalnom⁸, odnosno u sociološkom smislu, naglasak je na društveno uslovljenom posebnom statusu date grupe, zajedničkim interesima i unekoliko sličnom projektu razrešavanja krizne situacije.

Kod nas se može govoriti o političkoj generaciji u slučaju jezgra protesta protiv izborne krađe na lokalnim izborima, kao i studentskih demonstracija sredinom devedesetih (Anđelka Milić i Liliјana Čičkarić su svoju knjigu o studentskom protestu 96/97. nazvale "*Generacija u protestu*"). Nesporno je, na primer, da je studentski "Otpor", krajem devedesetih (faktički od 1996-2000), nastao kao izraz generacijske potrebe, a da su uglavnom propali pokušaji da se on učini transgeneracijskim, odnosno "narodnim" pokretom. Ne može se, međutim, osporiti ni činjenica da je studentski "Obraz" takođe nastao kao izraz nekih generacijskih potreba, ma koliko pojedini javni radnici tvrdili da su one patvorene!

Na najopštijem planu, u determinističkom spletu pojava u kojem se kod nas pojavljuju generacije bilo u političkom bilo u socijalnom smislu, treba razlikovati tri ravnih pojava: **(1) katastrofalnu društvenu krizu;** **(2) društveno-političke zahteve koje društvena elita i politička vlast ispostavljaju prema raznim društvenim grupama;** i **(3) diferenciranu društvenu stvarnost** koja se uspostavlja na osnovu onoga što je pomenuto u prethodnim tačkama. Ove pojave, odnosno njihova percepcija jeste nužni element bilo kakve samospoznaje starosnih grupa. Ta samospoznaja, pak, ima odlučujuću ulogu u njihovom preobrazaju u generacijske grupe.

---

⁸ Pojam "socijalne generacije" u teoriju je uveo Vilhelm Diltaj određujući ga prvenstveno istorijskim razlikama i društvenim promenama.

Različite starosne grupe nalaze se u različitim fazama konstituisanja i ostvarivanja svojih životnih projekata, a takođe i u različitim odnosima prema egzistencijalnom kontinuitetu, tj. prema potomstvu (koji se u periodima totalne društvene krize javlja kao izrazito važan motivator ponašanja). Dakle, KDD s jedne strane i stepen uspostavljenosti i ostvarenosti životnih projekata, uključiv i tip odnosa prema potomstvu, s druge strane - posredovani karakterom društveno-političkih zahteva koji se ispostavljaju prema građanima - tvore generacijske grupe.

Shema 1: STVARANJE GENERACIJSKIH GRUPA
- Poslednja decenija 20. veka -

Tip društvene situacije	Tip društveno-političkog zah-teva (<i>šta se zahteva od građana</i>)	Generacijske grupe (<i>nastaju kao odgovor na KDD i na društveno-političke zahteve</i>)
KDD (Katastrofalan a društvena događanja)	Podržati događanja	Generacija čiji su životni projekti okončani ili pri kraju, uglavnom je prebrinula brigu za potomstvo
	Učestvovati u događanjima	Generacija centrirana na ostvarenje svojih životnih projekata, opterećena brigom za egzistenciju potomstva
	Odložiti život (zbog događanja)	Generacija u procesu formulisanja životnih projekata i započinjanja njihovog ostvarivanja, nema mogućnosti za potomstvo

Drugim rečima, katastrofalna društvena situacija i tip društveno-političkih zahteva koji se ispostavljaju od strane društvene elite i političke vlasti prema raznim starosnim grupama, oblikuju tri generacijske grupe:

- 1) **generaciju (manje-više prisilno) okončavanog zivota,**
- 2) **generaciju pasjeg života (generacija prisiljena da bilo kako preživljava), i**
- 3) **omladinu, odnosno generaciju odloženog zivota.**

Ovo razlikovanje bilo je prvi korak u izdvajanju našeg predmeta istraživanja. Drugi korak se odnosi na izdvajanje generacijskih jedinica i najkonkretnijeg izdvajanja populacije koju ćemo istraživati. - Na osnovu reakcije na tip društveno-političkih zahteva koji pak proizlaze iz katastrofalnih društvenih događanja, mogu se izdvojiti nekolike generacijske jedinice (generacijskim jedinicama ovde se bavimo samo u slučaju generacije odloženog zivota - videti shemu 2).

Očito je, dakle, da do *stratifikacije iskustva* (pojam Karla Manhajma) ne dolazi samo između generacija kao što je Manhajm tvrdio, već i unutar generacije. Ona, znači ima kako eksterni tako i interni karakter, a u ovom drugom slučaju dovodi do razlikovanja *generacijskih jedinica*.

Generacijska jedinica⁹ je određena karakterom i sadržajem odgovora na tip društveno-političkog zahteva koji društvena elita i politička moć ispostavljaju prema dатој generacijskoj grupi. - Ovde sam izdvojio deset karakterističnih odgovora¹⁰ na zahteve za odlaganjem života koji se ispostavljaju omladini, koji oblikuju karakteristične *generacijske stilove*: preživljavanje, uklapanje - mimikrija, etnocentrizam - nacionalizam, religioznost, preduzetništvo, protestna mobilizacija, emigracija, unutrašnja emigracija, devijantnost, efemerna usmerenja (mislim na razne oblike svetovne religije - fanatična obuzetost svetom zabave, sporta...). - Izvesno je da bi dublja analiza mogla da sažme ovu podelu (pitanje je, na primer, kolike su i da li opravdavaju izdvajanje, razlike između kriterijuma kao što su: preživljavanje, uklapanje, unutrašnja emigracija).

Shema 2: GENERACIJSKE JEDINICE U OKVIRU GENERACIJE ODLOŽENOG ŽIVOTA

Generacijska grupa	Tip društveno-političkog zahteva upućenog dатој grupi	Kriterijum uspostavljanja generacijskih jedinica
Generacija odloženog života (omladina): generacija u procesu formulisanja životnih projekata i započinjanja njihovog ostvarivanja, nema mogućnosti za potomstvo	Odlaganje života za bolja vremena	Preživljavanje (kao isključiv cilj) Uklapanje – mimikrija Etnocentrizam (pa i nacionalizam) ¹¹ Religija (kao posvećenost i obuzetost) Preduzetništvo (kao isključiv cilj) Protestna mobilizacija Emigracija “Unutrašnja emigracija” Devijantnost (tzv. “rizična ponašanja”) Efemerna usmerenja

⁹ Karl Manhajm je prvi autor koji je uočio teorijsku važnost koncepta generacijskih jedinica. Generacijske jedinice Manhajm je video kao generacijske podgrupe koje “sadružaj zajedničkog iskustva interpretiraju na različite načine” (1952: 304).

¹⁰ Novinar Politike, Milorad Ćirilović, u osobenoj studiji naše omladine, objavljenoj u četiri nastavka u Politici sredinom oktobra 2001. godine, navodi jednu ovakvu podelu mladog sveta: “Među sobom su veoma podeljeni. Devojke na ‘sponzoruše’ i ‘normalne’ – odnosno pristojne, dečaci na ‘dizelaše’ (već izumrle) i – ‘rejvere’, ‘delije’ i ‘grobare’, ‘narkose’ i ‘strejtaše’, ‘džibere’ i ‘džekove’, ‘face’ i ‘dileje’, ‘fensi’ i ‘darke-re’, ‘luftiguze’ i biznismene...”

U nas su kolokvijalni nazivi generacija kao što su “solunaši”, “ratna generacija”, “skojevska generacija”, “izgubljena generacija”, “bit generacija”, “hipi generacija”, “še-zdesetosmaši”...

¹¹ Snažni nacionalistički osećaj fokusiran na osvajanje (ili povratak) teritorija, ovakvu ili onaku osvetu za stvarni ili imaginarni nacionalni poraz, na obnovu negdašnjeg stvarnog ili umišljenog carstva (ili neke druge divinizirane prošlosti), na zadobijanje onoga što nam po ovom ili onom pravu pripada, intervenciju u korist ugroženih sunarodnika...

No, u svakom slučaju došli smo do generacijske jedinice koju oblikuju i specifikuju **veliki društveni stres-događaji** koji su po svemu istorijski i koji se ispoljavaju kao tzv. *efekat epohe*¹², ali i kao *efekat kohorte*¹³: na primer: govor u Kosovom Polju, Slobodan Milošević - 27.4.1987; VI-II sednica CK SKS, 1987; miting na Ušću, 1988; donošenje novog Ustava Srbije, 1989; proslava 600 godina od Kosovske bitke, 1989; Osnivački kongres SPS, 1990; demonstracije 9. marta 1991. godine; početak ratnih sukoba na teritoriji bivše SFRJ, 1991; balkanski ratovi 1991-1995; izbeglice; građanski protesti povodom nepriznavanja izborne pobeđe opozicije za lokalnu vlast u najvećim gradovima 1996/97 - "lex specialis", zakonski akt kojim su priznati rezultati tih izbora, 1997; oružani sukobi na Kosovu 1998-1999; bombardovanje Jugoslavije od strane NATO, 1999; "prelomna" 2000. godina – septembarski i decembarski izbori, petooktobarska "građanska revolucija" ...

Naravno, ima autora koji osporavaju relevantnost istorijskih događaja u oblikovanju generacija. Tako Fransoa Mentr u svojoj doktorskoj disertaciji (Francois Mentre, *Les générations sociales*, Paris, 1920) istorijske i političke događaje vidi kao odraz "tihog rada uma koji rađa nove ideale ljudskog delovanja" usled čega je socijalna generacija prvenstveno rezultat "duhovnih preobražaja". Takođe i Hoze Ortega i Gaset (Jose Ortega y Gaset, *Man and Crisis*, 1962), pre svega daje primat promenama ukusa, morala i ideja nad istorijskim događajima, a oblikovanje generacija vidi kao plod intelektualnog rada. - U krajnjoj liniji ovo je rasprava između onih koji se fokusiraju na "prvi uzrok" i onih koji primat daju "ne-posrednom uzroku"¹⁴.

2. Omladina, sada - ima li boljite u prvoj deceniji 21. veka

Izbori 2000. godine i masovna oktobarska "odbrana izbornog rezultata" prelomni su događaji koji obeležavaju kraj "vremena događanja" i početak tranzicije kao "vremena procesa". Pre svih, u pitanju su privatizaci-

¹² Pod **efektom epohe** obično se podrazumevaju događaji i uskustva koji bitno utiču na starosne grupe i koji, na specifičan način, dovode do sličnih reakcija i sličnih poнаšanja.

¹³ Pod **efektom kohorte** podrazumeva se uticaj istog ili sličnog istorijskog iskustva na formiranje posebnog pogleda na svet, odnosno stavova, uverenja i ponašanja koji imaju zajednički imenitelj.

¹⁴ Po mom skromnom mišljenju i intelektualni činioci mogu biti relevantni razlozi oblikovanja socijalnih i političkih generacija, ali samo onda kada imaju karakter istorijskog događaja!

ja, demokratizacija, revitalizacija privrede, delegalizacija svekolike kriminalizacije društva...

Oni koji su početkom devedesetih imali dvadeset i neku godinu, danas imaju trideset i neku godinu i po pravilu treba da čine motor tranzicije, od privrede do politike i u svim ključnim društvenim procesima. Međutim, veliki deo ove generacije je “izvan svega” i po mnogo čemu predstavlja ovovremenu “izgubljenu generaciju”. U sociološkom smislu njima mogu da se pridruže i svi oni koji su u međuvremenu završili školovanje ili ga sada završavaju a nezaposleni su, oni koji sada gube radno mesto ili će ga uskoro izgubiti...

Shema 3: RESTRUKTURACIJA GENERACIJSKIH GRUPA

- Prva decenija 21. veka -

Tip društvene situacije	Tip društveno-političkog zahteva (šta se zahteva od građana)	Generacijske grupe (nastaju kao odgovor na tranziciju i na društveno-političke zahteve)
(Tranzicija – prelaz iz socijalizma u kapitalizam)	Istrpreti posledice tranzicije	Generacija čiji su životni projekti okončani ili pri kraju, uglavnom je prebrinula brigu za potomstvo
	Podržati i učestvovati u događanjima	Generacija centrirana na ostvarenje svojih životnih projekata, opterećena brigom za egzistenciju potomstva
	Podržati događanja	Generacija u procesu formulisanja životnih projekata i započinjanja njihovog ostvarivanja, male mogućnosti za potomstvo

Shema 4: GENERACIJSKE JEDINICE U OKVIRU GENERACIJE PRODUŽENE MLADOSTI

Generacijska grupa	Tip društveno-političkog zahteva prema datoj grupi	Kriterijum uspostavljanja generacijskih jedinica
Generacija produžene mla-dosti: generacija u procesu formulisanja životnih projekata i započinjanja njihovog ostvarivanja; male mogućnosti za potomstvo	Podržati tranziciju (i po mogućству učestvovati)	Etnocentrizam (<i>smanjenje</i>) Religija (<i>stabilizacija</i>) Preduzetništvo (<i>uzlazni trend</i>) Emigracija/školovanje/ <i>persektiva/posao</i> (<i>stabil.</i>) “Rizična ponašanja” (<i>stabilizacija</i>) Efemerna usmerenja (<i>stabilizacija</i>)

Razlike između “vremena događaja” i “vremena procesa” postaju vidljivije nakon poređenja sheme 2 i sheme 4, a “vreme procesa” se defi-

nitivno određuje kao mešavina i prožimanje efekata epohe, efekata kohorte i efekata životnog ciklusa (videti shemu 5).

Sve u svemu, sumirajući komparaciju “vremena događaja” i “vremena procesa” sa stanovišta mlađih ljudi, zaključujemo **da promena ima ali su one nedovoljne i po obimu i po intenzitetu**. I upravo je ova tvrdnja prvi i najznačajniji nalaz.

Poređenje upućuje na još dva ključna nalaza koja se odnose na status i ponašanje omladine u velikim društvenim promenama. – Rezultati našeg istraživanja govore da njihovo važenje nije karakteristično samo za devedesete godine, već i za prvu deceniju novog veka, za vreme katastrofalnih društvenih događanja, ali i za vreme tranzicije.

Drugi nalaz odnosi se na ključni uticaj društvene tranzicije na sve važnije omladinske tranzicije. - Celo “omladinstvo” je tranzitorno ali i ispunjeno raznim tranzicijama. Gotovo svi “prelazi”, sve tranzicije u ljudskom životu koncentrisani su u omladinskom dobu i otuda je omladinstvo jedna velika tranzicija sastavljena od niza posebnih “prelaza”. I upravo ta poklapanja društvene krize sa prirodnim krizama “omladinstva”, kao i poklapanje društvene tranzicije sa prirodnim omladinskim tranzicijama¹⁵, po pravilu ima katastrofalne posledice po omladinu. **Iz preklapanja biografije i istorije ne može se izaći bez gubitaka**. U našem slučaju reč je o preklapanju individualne i društvene tranzicije, tranzicije u odraslost (*‘transition to adulthood’*) i tranzicije u kapitalizam. S jedne strane životni ciklus (tj., kakvim ga je načinila priroda a društvo koliko-toliko socijalizovalo), a s druge strane istorija koja se ispoljava kroz *katastrofalne društvene događaje*, deluju kao čekić i nakovanj - a omladina, to je ono između. Otuda nije čudno kada Svetlana Klimova, na osnovu istraživanja sovjetske omladine, ustvrdi da je mladost u stvari traumatsko doba bioloških i socijalnih promena.

---

¹⁵ Vlasta Ilišin i Furio Radin u istraživačkom izveštaju o istraživanju na uzorku hrvatske omladine s kraja devedesetih, ovu duplu dispoziciju ovako izražavaju: “odrastanje mlađih u tranzicijskim društвima karakterizirano (je) dvostrukom tranzicijom ili prijelaznošću: s jedne strane, oni prolaze kroz univerzalno razdoblje sazrijevanja i pripremanja za preuzimanje trajnih društvenih uloga, a s druge strane, taj se proces zbiva u društvu koje i samo prelazi iz jednog društvenog ustrojstva u drugo” (2002: 15).

**Shema 5: GENERACIJA PRODUŽENE MLADOSTI:
U TRANZICIJI KAO VREMENU PROCESA DOLAZI DO MEŠANJA EFEKATA
EPOHE, EFEKATA KOHORTE I EFEKATA ŽIVOTNOG CIKLUSA**

<i>Efekat epohe</i>	<i>Efekat kohorte</i>	<i>Efekat životnog ciklusa (uticaj maturacije)</i>
Uticaj katastrofalnih društvenih događaja na slično reagovanje sve tri ranije nabrojane generacijske grupe; proživljeno ujedinjujuće iskustvo ima određeni stepen ujedinjavajućeg koje se ispoljava barem kao minimum konsenzusa među starosnim grupama	Uticaj istorijskih okolnosti, tj. katastrofalnih društvenih događaja koji se ispoljio kao istorijsko iskustvo tokom formativnog razdoblja mlade generacije, dovodi do određene stabilnost stavova i uverenja (prepostavljam da će se uspostaviti trend stabilnosti u mladosti prihvaćenih stavova i uverenja)	Detinjstvo-omladinstvo *prva seksualna iskustva, *iskušenja rizičnih ponašanja (duvan, piće, droga, nasilno ponašanje, kriminal...), *sticanje autonomije u odnosu na roditelje, *sticanje ekonomске nezavisnosti, *nezaposlenost kao međufaza između školovanja i rada (zapošljavanje), *ulazak u brak, *zatvaranje kruga – deca, status roditeljstva. Omladinstvo – zrelost

Naravno, nisu obavezni svi tranzicijski pravci navedeni u shemi 5. Ne prolaze svi kroz sve “kapije”. Kroz njih se prolazi lakše ili teže; sa boljim ili slabijim uspehom. Nisu svi tranzicijski pravci istog trajanja niti po svojoj prirodi, niti u svim društvenim vremenima. **Poenta je u tome što društvena tranzicija remeti omladinske tranzicije, pomera ih u korenu, poneke i potpuno, pogotovu kada tranzicija ne ide sama već sa ratom, ruku podruku.** Neke od ovih tranzicijskih pravaca skraćuje, druge produžava, a gledano uopšte, produžava omladinstvo kao celinu.

Akteri ovih tranzicija su pre svega mladi ljudi, njihovi roditelji i društvena zajednica. Može se govoriti i o još nekim činiocima, iako se oni, u krajnjoj liniji, mogu svrstati u najšire okruženje – društvenu zajednicu. Na primer, socijalna grupa kojoj mlad čovek i njegova porodica pripadaju, grupa vršnjaka, susedstvo, opšti odnos prema omladini, stepen bogatstva zajednice...

U doba kada društvo prolazi kroz tranziciju, ni ono ni roditelji nisu u stanju da standardno ispunjavaju svoje socijalne obaveze prema omladinici; u pitanju su, pre svega, zaštićenost i pošteda od odgovornosti. U stvari, mnogi se roditelji žrtvuju kako bi u što većoj meri štilili i sklanjali potomstvo od odgovornosti, a društvo, pak, najčešće žrtvuje omladinu da bi “preživelo”¹⁶, tj. da bi sačuvalo prihvaćeni koncept političkog identiteta.

¹⁶ Kriterijume stvarnog preživljavanja i ideologije preživljavanja, određuje društvena elita i ona ih, ovako ili onako, nameće društvu. Neprihvatanje tih kriterijuma po pravilu podrazumeva stvarnu ili moralnu izopštenost iz zajednice.

Treći nalaz odnosi se na fenomen “*produžene mladosti*”¹⁷. U stvari, prema nalazu mnogih savremenih istraživanja omladine, mladost traje duže, jer počinje ranije, a završava se kasnije!¹⁸ Trajanje mladosti je različito i faktički je socijalno a ne biološki određeno¹⁹. Školovanje je, prvenstveno, onaj činilac koji skraćuje ili produžava mladost. Kraća je mladost onih kategorija mlađih koji se kraće školuju (poljoprivredna i radnička omladina), dok je duži put do odraslosti onih koji se najduže školuju.

Naše istraživanje potvrđuje ranije nalaze Mirjane Ule, koja pozivajući se na nemačke istraživače omladine, razlikuje sinhronizovanu (komprimiranu) i nesinhronizovanu mladost. Prvi tip je blizak tradicionalnom tipu “kojeg karakteriziraju vremenska sinhronizacija i sadržajna koordinacija postizanja ekonomskе nezavisnosti, stalnog zaposlenja i osnivanja porodice. /.../ Drugi tip mladosti predstavlja vremenski manje sinhronizirano ili uopće nesinhronizirano i sadržajno nekoordinirano postizanje određenih “odraslih” socijalnih uloga, a pri tome neke od uloga mogu i otpasti /.../. Istraživanja su pokazala da to, u kojoj mjeri neki pojedinac doživjava sinhroniziranu odnosno nesinhroniziranu mladost, snažno utječe na životni stil, stavove i odnose pojedinaca prema realitetu. I to snažnije nego razlika u spolu, godinama, statusu i sličnom. Između ostalog, odlučno utječe na političke stavove mlađih. Sinhronizirana mladost u puno većoj mjeri podupire konzervativne i autoritarne stavove, udaljava mlade od sadašnjih alternativnih pokreta, od autonomne omladinske kulturne scene i teži prihvaćanju idealja i uzora odraslih, medija i autoriteta svih vrsta. Suprotno tome, izgleda da mlađi koji doživljavaju manje ili uopće nesinhroniziranu mladost, u većini teže nekonvencionalnim životnim stilovima i stavovima i približavaju se alternativnim pokretima. Rad, zanimanje i porodica za njih više nisu obavezni životni uzori, odbacuju autoritarizam i tome slično.” (Ule, 1986: 102)

Međutim, bitna razlika između nalaza koje prezentira M. Ule i rezultata našeg istraživanja, u referentnom okviru sinhronizovane i/ili nesin-

---

¹⁷ Brojni autori, otuda, govore o “produženoj mladosti” kao odlici savremenog (postmodernog) doba, a pojedini i o “socijalnom detinjstvu” (v. npr. Ule, 1989).

¹⁸ “Pojam ‘mladi’ sve se teže vremenski ograničava i stoga što mladost počinje ranije, traje duže i završava se kasnije”. (Tomić-Koludrović, Leburić 2001: 25).

¹⁹ U istraživanju jugoslovenske omladine, 1986. godine, mlađi ispitanici su izjavili u 45% slučajeva da su izlazak iz puberteta i seksualno sazrevanje nevažan pokazatelj odraslosti, za 41% je to važno, a za 14% to je najvažniji pokazatelj. Na drugoj strani, odraslost se u najvećoj meri vezivala za stalno zaposlenje i ekonomsku nezavisnost – za 77% ispitanika bili su to važni ili najvažniji pokazatelji odraslosti (Vracan i drugi, 1986: 106).

hronizovane mladosti, jeste u činjenici da se u zapadnim društvima mladost, manje-više, bira, ona je stvar izbora, pa i njeno produžavanje. U nas je, pak, ona stvar prinude. Jedno je, dakle, kada se mladost bira, a sasvim je drugo kada su mlađi prinuđeni na nesinhronizovanu mladost. Kod nas je u pitanju prevashodno **iznuđena produžena mladost**. Postoje bitne razlike između iznuđene produžene mladosti i produžene mladosti kao izbora²⁰. Neizabrana nesinhronizovana mladost je po mnogo čemu gora od sinhronizovane! – I upravo su ovo teme našeg istraživanja (barem na nivou projektnog zadatka onakvog kakvog smo sami na početku projekta definisali).

3. O mogućim budućnostima ‘generacije budućnosti’

Život posle rata pod bremenom neposredne (i još neotišavše) prošlosti dovodi, između ostalog, i do nove diferencijacije, ali prvenstveno unutar generacije mlađih. Da bi se uspostavio proaktivni odnos prema budućnosti, mora se prethodno reinterpretirati prošlost, društvena možda mnogo pre nego lična, a lična kao konsekvenca društvene (neživljene) prošlosti. Reč je pre svega o nacionalističkoj i ratnoj prošlosti.

Razumljivo, problem nije nov jer su, ipak, ratovi u ovoj civilizaciji prisutniji od mirnih perioda. Tako na primer, jedan od teoretičara koji se bavio konceptom generacija, Marvin Rantala (1979), koji se u velikoj meri naslanja na Manhajmova istraživanja, aplicira svoj generacijski koncept na nemačku omladinu posle Prvog svetskog rata. Rantala polazi od činjenice da je ratno iskustvo 1914-1918. uticalo na sve, ali da taj uticaj nije jednak niti po intenzitetu niti po smeru. On uočava tri generacijske jedinice među nemačkom omladinom: jedni se nikada nisu oporavili od rata i oni su se povukli iz sveta politike; drugi su se uključili u politiku motivisani željom da im se više nikada ne ponovi ono što im se desilo; dok su treći u politici tražili prostor za nastavljanje onoga što je započeto za Nemce neuspešnim ratom, za njih je mir bio nastavak rata drugim sredstvima. – Ovakva diferencijacija je toliko opšta da se može koristiti gotovo za sve ratne i posleratne generacije, pa tako i u našem slučaju. Doduše, u našem slučaju ipak je potrebna jedna ograda – umesto o ratnom, korektnije je govoriti o nacionalističkom iskustvu.

---

²⁰ “Ne mogu roditeljima da objasnim da sam dovoljno odrasla da sama zaključim kada sam gladna, a kada ne, da ne smeta meni nego njima što se čorba ohladila, da neću pokvariti apetit ako pre ručka pojedem nešto slatko i da, na kraju krajeva, imam već 35 godina” (Nadežda Milenković “Kako da najlakše upropastim svoje dete”).

Američki istraživači govore o nekoliko generacija: generacija "Dot-Net" (15-25 godina stari), "generacija X"²¹, "Baby Boomers" (stari od 40-57 godina), "silent" generacija (stari od 58-69 godina), "GI" generacija (stariji od 70 godina), a pojedini autori govore i o "Matures" kao generaciji, ma šta to značilo (videti, na primer: Love, 2004. ili studiju Molly Andoline i drugih *The Civic and Political Health of the Nation: A Generational Portrait*).

Život danas u Srbiji - sa stanovišta raspolaganja vlašću i prema vladajućoj filozofiji politike, određen je prošlošću i podređen je prošlosti. To samo po sebi i ne mora biti tragično za one kojima je samo prošlost preostala, ali je po svemu tragična za one kojima predstoji budućnost. Dakle, reč je o omladini.

Barem dva reda argumenata govore o dominaciji prošlosti:

- gerontokratija (što u biološkom što u filozofskom značenju reči) odvela je Srbiju u ratove u devedesetim godinama (u ime nekih svetinja, a svakako u ime divinizirane prošlosti). Žrtve tih ratova su, pre svih, deca i omladina.

- gerontokratija (što u biološkom što u filozofskom značenju reči) danas, na početku milenijuma, nakon kratke stanke, Srbiju ponovo okreće ka prošlosti. To okretanje je nesporno. A nisu sporne ni posledice u odnosu na decu i omladinu.

Gerontokratija, tako, bitno umanjuje šanse omladine da se izbori za status koji je samo potencijalno mogao da joj pripadne. Posledice geron-

²¹ Termin "Generacija X" počeo je da se upotrebljava posle objavljivanja novele *Generation X: Tales for an Accelerated Culture* koju je napisao Douglas Coupland. Izvorno pojam se odnosi na one mlade koji su bili nezaposleni, veoma obrazovani, intenzivno lični i nepredvidivi. Kolokvijalno termin se odnosi na one koje ostali vide kao dezorientisane i bez svesti o zajedničkoj stvari. Mediji su ovu generaciju na izvestan način satanizovali prikazujući ih stereotipno kao one koji se tetoviraju, kače minduše gde god stignu (body piercings), voze skeitbord i gledaju MTV. Oni su viđeni kao mladi odrasli (Young Adulthood) koji su suviše lenji ili suviše apatični da bi se potrudili da nađu "stvarni posao" ili "stvarni život". Otuda će Rosie Ornstein u studiji *The Sociology of Young Adulthood*, ustvrditi da će to biti druga generacija koja će u istoriju otici duboko neshvaćena. Kod istraživača generacija "iksera" vezuje se za devedesete godine, skepticizam, televiziju (ova generacija gleda televiziju više nego ijedna druga), otpornost prema persuaziji, nepoverenje prema potrošačkom društvu, društvenim institucijama, pa i prema kulturi u celini. Oni se distanciraju od etabliranih vrednosti. To je prva generacija koja je formirana u eri moderne tehnologije. – No, istovremeno ima autora koji nasuprot ovoj generaciji ističu pojavu "Generacije Y" kao grupe samosvesne i proaktivne omladine.

tokratske opsesije ratovima i danas prošlošću, oduzima omladini budućnost, bez obzira što im to nije bio planirani cilj.

Prirodno je da svaka generacija ima neku svoju budućnost, ali se samo za jednu kaže da je “generacija budućnosti”. Prirodno je i što je *stepen iznudjenosti budućnosti* različit kod raznih generacija; nesporno on se sa starenjem povećava uz istovremeno smanjivanje polja slobode i izbora. – Poenta je u tome što je sadašnja generacija mlađih ljudi, po stepenu “iznudene” budućnosti mnogo bliža nekim znatno starijim generacijama nego idealnom tipu svoje generacije. – Najmanje dvodecenjska tranzicija (devedesete godine prošlog veka i prva decenija novog veka, i gotovo pola od toga u ratu) omladini je produžila mladost a skratila budućnost. Determinante iz dvodecenjske tranzicije čine život prinudnim i svakako veoma suženim izborom. Budućnost neumitno dolazi, ali sa malo našeg upliva i po pravilu izvan naših aspiracija i želja.

Aspiracije mlađih u pogledu stručnog usavršavanja, zapošljavanja, profesionalnog napredovanja, pa i životnog standarda i sigurnosti – za većinu mlađih najčešće ostaju u sferi želja. Te aspiracije mnogi mlađi ljudi ne mogu da ostvare u ovoj zemlji. U dilemi između traženja izlaza u svojoj zemlji (što podrazumeva, između ostalog, i *dvorenja geronta*) i traženja rešenja u drugim zemljama, kod znatnog broja mlađih prevagnulo je ovo drugo, prevagnula je želja za životom *negde drugde*. Već drugu deceniju omladina čeka “da diplomira pa da emigrira”. Iz Srbije odlazi mladost i pamet, prepuštajući je onima koji su je i napravili ovakvom kakva jeste. O mlađim ljudima koji su napustili i koji napuštaju ovu zemlju, može se govoriti kao o posebnoj *generacijskoj jedinici* (videti sheme 2 i 4) koja nije smanjivala svoje aspiracije i koja nije pristajala na *prinudnu budućnost*. - U prvoj polovini devedesetih dve trećine mlađih želeslo je da napusti zemlju (Mihailović, 1993), danas je to svaki drugi²². Vidimo, došlo je do smanjenja, ali je u pitanju još uvek i te kako veliki broj mlađih.

---

²² Emigracija je karakteristika nerazvijenih zemalja i zemalja u tranziciji. Ove zemlje još više obeležava fenomen “**brain drain**”, tj. migracija visokostručnih kadrova i naučnika. U balkanskim zemljama ovaj fenomen se već naziva “**brain flight**”. Prema podacima Ekonomskog komisije UN za Evropu, u periodu 1991-1993, zemlje bivše Jugoslavije napustilo je između 800.000 i 1.100.000 ljudi.

“Ranija istraživanja su pokazala da dve trećine studenata tehničkih fakulteta u nas planira da posao traži u inostranstvu. Najnovije istraživanje, koje je izvršio Centar za brigu o deci iz Beograda, pokazuje da najtalentovanija deca u Srbiji, koja su osvojila nagrade na domaćim i stranim takmičenjima iz matematike, fizike, informatike... u 96% slučajeva ne vide svoju perspektivu u Srbiji” (Grečić, 2003: 180).

Da li “generacija budućnosti” može da ima različitu budućnost od prethodne generacije, ako se bitnije ne razlikuje od nje. Da li je generacija koja je u devedesete ušla sa vrednostima koje su već bile u krizi (Pantić, 1990) mogla da učini nešto drukčije od onoga što je učinila u devedesetim, i da li od prve decenije 21. veka može da očekuje da samo požanje posejano ili može da očekuje i nešto drugo? – No, prvo je pitanje, da li ima razlike između “generacije budućnosti” i ostalih generacija. U našem istraživanju ispitivanu populaciju smo podelili na one do 30 i na one preko 30 godina starosti²³ – i nismo našli bitnije razlike niti u vrednosnom smislu niti u bilo kojoj drugoj socijalno relevantnoj ravni.

U našem istraživanju mi smo našli da je mlada generacija isto nisko potentna kao i ostali, opterećena je nesigurnošću kao i svi, očekuje pomoći i oslonila bi se na nju iako je evidentno da nema pružene ruke. – Odsu-

---

U istraživanju koje je SMMRI obavio za potrebe Studentske unije Srbije, u proleće 2004. godine, utvrđeno je da 9% svih studenata planira da poslediplomske studije nastavi u inostranstvu, 16% u zemlji, a ostali ne razmišljaju o poslediplomskim studijama. Među studentima koji imaju prosek veći od 8,5 čak 23% planira poslediplomske studije u inostranstvu, isto toliko u zemlji, a ostali ne razmišljaju o ovim studijama.

U istraživanju obavljenom u Hrvatskoj 1999. godine, na uzorku omladine, utvrđeno je da bi 22% ispitanika otišlo iz Hrvatske zauvek, 40% bi išlo na duže vreme, 18% ne bi išlo niti zauvek niti na duže vreme, dok se 20% ispitanika uzdržalo od odgovora (Ilišin i Radin, 2002: 338).

U istraživanju među studentima splitskog sveučilišta, 2000. godine, utvrđeno je da 32% studenata nikada ne bi napustilo Hrvatsku, dok 39% razmišlja o tome ali nije imalo priliku za emigriranje, 27% čeka priliku, a 2% su spremni za odlazak (Leburić i Tomić-Koludrović, 2002: 40).

Samo u Nemačku, tokom 1992-1994. godine iz ex-Yugoslavije došlo je 18.580 visokoobrazovanih ljudi, iz ex-SSSR 37.790, iz Poljske 9.020, iz Rumunije 6.110, iz Mađarske 3.780, iz Bugarske 3.740... (navedeno prema Dumanova, 2003: 24).

Postoji relativno opsežna literatura o migraciji visokostručnih kadrova iz balkanskih zemalja: Bulgarian Business Advisor. 2001. ‘Brain Drain’. <http://www.bba.bg/advisor/whynot15.htm>. Bagatelas, William and Bruno Sergi. 2003. “The Balkan ‘brain drain’ – its meaning and implications”. SEER, no 4; Bagatelas, William and Jana Kubicová. 2003. “Bulgarian emigration – a closer look”. SEER, no 4; Henry, Ann, 2003. “Four accounts on ‘brain drain’ in the Balkans”. SEER, no 4; Weeks, Gregory. 2003. “The Balkan ‘brain drain’ – its consequences”. SEER, no 4; Slinn, Hayel. 2003. “Kosovo and the ‘brain drain’: the implications”. SEER, no 4; Dumanova, Yoanna. 2003. “The Balkan ‘brain drain’: a comparative analysis”. SEER, no 4... U Srbiji ovim problemima sistematski se bavi profesor Vladimir Grećić.

²³ Tridesetu godinu smo prihvatali kao graničnu polazeći od onih koncepata koji tu godinu uzimaju kao završnu godinu *formativnog perioda* (20-30 godina), iako ima autora koji operišu sa mlađim uzrastom, npr. Marvin Rinala govori o formativnom periodu u uzrastu od 17. do 25. godine. Ima autora koji granicu mladosti pomeraju sve do 35. godine života.

stvo znatnijih razlika između “generacije dece” i “generacije očeva” takođe objašnjavam pogubnim uticajem katastrofalnih društvenih događaja i “efektima epohe”. Generalno, smanjenje mogućnosti za ostvarivanje aspiracija dovodi do smanjivanja aspiracija (frustracija se izbegava tako što se kao odbrambeni mehanizam prihvata kompenzacija, putem koje se neostvarivi ciljevi zamenjuju ostvarivijim). Drugim rečima, omladina se prilagođava stvarnosti. One aspiracije koje, pak, ostaju na svom prirodno visokom nivou, karakterističnom za mlade, prelaze u maštarije i imaju čisto utopijski karakter. – I pored toga, omladina se više nada od ostalih, više očekuje od budućnosti, nešto je bolje orientisana, zna šta je dobro, hoće više i manje je opterećena mitovima i mitologemama. Da li je to dovoljno?

Generacija budućnosti, tj. oni mlađi ljudi koji su u osamdesetim godinama prošlog veka imali “zbrku u glavi i strah u srcu” bili su u deve desetim godinama, u znatnoj meri, izvršioci suludih ideja generacije prošlosti. Generacija budućnosti je žrtvovana na oltaru prošlosti. Danas, stiče se utisak da mlađi ljudi, u znatnoj meri, neće da budu izvršioci bilo koje zamisli koja ih marginalizuje i smešta u budžak kao žrtve neuspešnih društvenih promena. Otuda svaki drugi među mlađim ljudima rešenje nalazi u napuštanju zemlje, čija elita u poslednje dve decenije ne nalazi produktivna rešenja niti za decu niti za omladinu društva na čijem je čelu.

U ovom kontekstu je belodan i sukus našeg istraživanja: Polovina mlađih ljudi i četvrtina starijih bi u Evropu i moderan svet – bez Srbije, individualno; ostali su podeljeni, jedni bi sa Srbijom u Evropu i svet, a drugi bi sa Srbijom u vremensku mašinu, pa napred u slavnu prošlost!

* * *

U ovoj knjizi predstavljamo rezultate empirijskog istraživanja koje je pod naslovom **“Status i uloga omladine na prelazu vekova. Potonuti ili plivati u talasima tranzicije”²⁴.** Od žrtvovane generacije krajem osamdesetih i u deve desetim, do generacije koja uči da pliva početkom novog veka”, obavljeno u maju 2003. godine.

Istraživanje je obavio istraživački tim sastavljen od spoljnih saradnika Centra za proučavanje alternativa. Timom je rukovodio sociolog Srećko Mihailović, a u timu su bili: Ivana Aleksić, sociolog; Stjepan Gredelj,

---

²⁴ Ovaj deo naslova istraživanja preuzet je iz naziva studije Siyke Kovatacheve: **Sinking or Swimming in the waves of transformation. Young people and social protection in Central and Eastern Europe.**

sociolog; Željko Jovanović, aktivista u NVO; Aleksandar Jugović, defektolog; Jasmina Kijevčanin, sociolog; Dragan Koković, sociolog; Jelena Marković, psiholog; Dušan Mojić, sociolog; Slobodan Mrđa, kulturolog; Milan Nikolić, sociolog; Smiljka Tomanović, sociolog; Dragan Popadić, socijalni psiholog; Zlatko Šram, psiholog; Mirjana Vasović, socijalni psiholog, Đorđe Vuković, politikolog; Gradimir Zajić, sociolog...

U ovom istraživanju problematizovani su sadržaji i dometi socijalizacije koja se odigravala (1) u vreme dolaska Miloševića na vlast (kraj osamdesetih), (2) u vreme balkanskih ratova (prva polovina devedesetih), (3) u vreme razvijanja građanskog aktiviteta i pripreme za slom Miloševićevog režima i (4) u vreme sunovrata prethodnog režima i intenziviranja tranzicijskih kretanja. - Vremenski gledano, istraživanje je orijentisano na omladinu (i društvo) u Srbiji u periodu 1988-2002. godina.

Komparacijski razlozi u kontekstu produžene mladosti i odložene maturacije, kao i u kontekstu upitne socijalizacije, nametnuli su generacijski pristup u izboru uzorka, kao i produžavanje gornje granice mladosti do 35 godina.

Istraživanje se, faktički, bavilo “energetskim” gubicima omladine. Te gubitke je teško izračunati ali smo smatrali da je potrebno barem pokušati i učiniti onoliko koliko se može.

Osnovni *naučni cilj* istraživanja sastojao se (1) u deskripciji procesa maturacije i socijalizacije omladine tokom decenije i po, 1988-2002. godine; (2) ispitivanju uticaja krupnih društvenih događanja u poslednjih 15-20 godina na socijalizaciju omladine (odrastanje, sazrevanje, maturaciju). Reč je o svojevrsnom saldiranju personalnih i socijalnih gubitaka, na jednoj strani i uticaju krupnih društvenih događaja na profilisanje generacija. – Jednostavno, hteli smo da pružimo odgovore na pitanja: šta se u ovom vremenu dešavalo sa mladim ljudima, kakav su život živeli i šta je uticalo na njihov život? Kako se vrednosno profilisala generacija koja je odrastala u ratovima i strahu od rata; šta se u ovom vremenu dešavalo sa mladim ljudima – vojnim obveznicima?

Osnovni *praktično/akcioni* cilj istraživanja sastojao se u (1) definisanju društvenih i političkih mera/preporuka koje bi trebalo da doprinesu poboljšanju položaja mlađih u Srbiji; i (2) ispitivanju kapaciteta/mogućnosti za proaktivnu ulogu omladine. – Realizacija ovih ciljeva vezana je za osmišljavanje kapaciteta (šta na ovom planu mogu i treba da učine): (1) same omladine i njenih organizacija i udruženja; (2) civilnog društva i njegovih organizacija i udruženja; i (3) države i njenih za omladinu nadležnih institucija.

Osnovni podaci o realizovanom uzorku (u %)

	Srednjoškolci	Studenti	Nezaposleni	Zaposleni	Prosek
Ženski	53	49	53	45	50
Muški	47	51	47	55	50
Ukupno	100	100	100	100	100
68/69 godište	0	0	21	64	22
78/79 godište	0	34	50	21	26
81/82 godište	0	63	27	14	26
85/86 godište	100	3	2	1	26
Ukupno	100	100	100	100	100
Osnovna škola	100	0	10	3	28
Škola za KV radnike	0	0	19	16	9
Srednja škola	0	98	53	46	49
Viša škola	0	2	9	12	6
Fakultet	0	0	9	23	8
Ukupno u %	100	100	100	100	100
Ukupno - f	797	803	751	829	3.180

Istraživanje omladine realizovano je na uzorku od 3.180 ispitanika (planirano je 3.200) u uzrastu od 16 do 35 godina. Uzorak je bio usredsređen na sledeća godišta: rođeni 1968/9. godine, rođeni 1978/9. godine, rođeni 1981/2. godine i rođeni 1985/6. godine. Bilo je predviđeno da se u ove četiri starosne kohorte obuhvati po 800 ispitanika. Uzorak je imao kvotni karakter, uz kontrolu tri kriterijuma: starost, pol i radni status. Tako su obuhvaćeni srednjoškolci, studenti, nezaposleni, kao i zaposlena omladina. – Podaci su prikupljeni putem neposrednog ličnog intervjuja, a sam upitnik bio je delimično prilagođen specifičnostima navedenih kategorija omladine.

* * *

Potrebno je reći da nismo uspeli da istraživanje omladine realizujemo onako kako smo ga zamislili. Za realizaciju kompletног projekta nismo uspeli da obezbedimo potrebna sredstva²⁵. Tako je marginalni položaj

²⁵ Pre svega, bili smo prinuđeni da smanjimo uzorak sa prvo planiranih 5000 ispitanika, na 3200 ispitanika. Smanjenje uzorka poremetilo je koncept istraživanja, jer nismo mogli da obuhvatimo sve planirane generacijske grupe. Potom su se teškoće lančano umnožavale - između ostalog bilo je potrebno smanjenje istraživačke ekipe, smanjenje planiranih sadržaja, smanjenje planiranog obima interpretacije... Ove i druge teškoće dovele su i do određenih sukoba unutar time i uopšte oko organizacije istraživanja. U takvom kontekstu možemo biti zadovoljni i ostvarivanjem znatno umanjenih početnih ambicija.

omladine i na ovaj način došao do izražaja. Tamo gde smo očekivali pomoć, naišli smo na smetnje. Veće interesovanje za ovo istraživanje pokazali su strani donatori nego Vlada Srbije i njene institucije. Uprkos tome, uspeli smo da projekat privedemo kraju, iako ne u planiranom obimu. Ni smo uspeli ni da stvorimo mogućnosti u kojima bi svi članovi istraživačkog tima²⁶ predstavili rezultate delova istraživanja koje su obrađivali. Potpunija analiza ostaje za drugu priliku.

Literatura

- Braungart, Richard and Margaret Braunghart. 1974. "Generational Politics". In: Long, S. (ed.). **Political Behaviour**. Colorado.
- Džuverović, Borisav. 1974. **Generacija budućnosti**. Beograd: "Ideje".
- Fou, Jane (ed.). 2002. **A Brave New Generation. Youth in Gederal Republic of Yugoslavia**. Belgrade: UNICEF.
- Grećić, Vladimir i drugi. 1996. **Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije**. Beograd: Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu i drugi.
- Grećić, Vladimir. 2003. "Konsekvence 'odliva mozgova' za razvojne perspektive Srbije". U: zborniku **Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost**. Beograd: Fridrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Grupa autora. 2000. **Young People in Changing Societies. The MONEE Project CEE/CUS/Baltics**. Florence: UNICEF.
- Grupa autora. 2000. **Izveštaj o humanom razvoju. Bosna i Hercegovina 2000. Mladi**. Sarajevo: UNDP.
- Ilišin Vlasta i Furio Radin (ur.). 2002. **Mladi uoči trećeg milenijuma**. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mlađeži.
- Joksimović, Snežana i drugi. 1988. **Mladi i neformalne grupe**. Beograd: IIC SSO Srbije i CIR SSO Beograd.

---

²⁶ Imam obavezu da kao editor ove knjige naglasim da su moje intervencije prvenstveno bile usmerene na one delove tekstova pojedinih autora u kojima je interpretacija odudarala od smisla raspoloživog empirijskog materijala dobijenog istraživanjem. S druge strane, nisam smatrao svojom obavezom da sudim u slučaju mimoilaženja u interpretaciji podataka, pa tako ni u slučaju kada moje viđenje nije bilo podudarno sa viđenjem podataka od starne drugih autora. Nisam smatrao svojom obavezom ni da intervenišem u slučajevima kada interpretacija ima previše "sloboden" karakter i kada se za nju teško mogu pronaditi argumenti u istradivačkom materijalu. Jednostavno, svaki autor snosi odgovornost za svoj rad.

- Kalovska, Tanja. 2001. **Between Challenges and Opportunities. Young People in South East Europe.** Sofia: European Youth Forum Report
- Kovatacheva, Siyka. 2000. **Sinking or Swimming in the waves of transformation. Young people and social protection in Central and Eastern Europe.** Bruxelles: European Youth Forum.
- Leburić, Anči i Inga Tomić-Koludrović. 2002. **Nova političnost mlađih.** Zagreb: Alineja.
- Love, Jeffrey. 2004. **Political Behavior and Values Across the Generations.** AARP Strategic Issues Research.
- Mannheim, Karl. 1952. "The Problem of Generation". In: Kecskemeti, Paul (ed.). **Essays On the Sociology of Knowledge.** London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Mihalović, Srećko (ur.). 1990. **Deca krize.** Beograd: Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje - IDN
- Mihailović, Srećko. 1994. "Žrtvovana generacija – omladina u epicentru negativnih posledica društvene krize". Beograd: **Sociologija.** Br. 3.
- Milić, Anđelka. 1987. **Zagonetka omladine.** Beograd-Zagreb: CID-IDIS.
- Milić Anđelka i Lilijana Čičkarić. 1998. **Generacija u protestu.** Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Pantić, Dragan. 1981. **Vrednosne orijentacije mlađih u Srbiji.** Beograd: IIC SSO Srbije.
- Pantić, Dragan. 1990. **Promene vrednosnih orijentacija mlađih u Srbiji.** Beograd: IDN – CPJM
- Roberts, Ken. 2003. "Change and continuity in youth transitions in Eastern Europe: Lessons for Western sociology". **The Sociological Review.** Volume 51. No 4.
- Rosenmayr, Leopold. 1972. "Introduction: nouvelles orientations théoriques de la sociologie de la jeunesse". **Revue internationale des sciences sociales.** Volume XXIV. No 2.
- Tomić-Koludrović, Inga i Anči Leburić. 2001. **Skeptična generacija. Životni stilovi mlađih u Hrvatskoj.** Zagreb: AGM
- Vrcan, Srđan i drugi. 1986. **Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije.** Beograd – Zagreb: CID – IDIS.
- Ule, Mirjana. 1989. "Omladina na prelomu stoljeća". Beograd: Beograd: **Sociologija.** Br. 2-3.
- Vajl, Erik. 1982. **Politička filozofija.** Beograd: Nolit.

Elitna umetnica

Smiljka Tomanović i Suzana Ignjatović

Filozofski fakultet, Beograd

3. MLADI U TRANZICIJI: IZMEĐU PORODICE POREKLA I PORODICE OPREDELJENJA

Teorijsko - konceptualni okvir

Mladi vs. omladina

U savremenim društvima dolazi do procesa rastakanja generacija i starosnog doba, što znači da je i omladina kao kategorija problematična. Ovo ne znači da pomenute kategorije ne postoje kao konstrukti u društvu i dalje, već da se u društvima visoke modernosti sve one prelamaju u tački koja je “prinuđena da bira”, tj. pojedincu. Sam termin “*omladina*” postulira jedinstvo, a ne varijetete življenja (bilo kao posledice strukturalnih uticaja ili individualnih izbora). S druge strane, nestao je ideoološki smisao koji je pojam omladine imao u socijalizmima, i naravno način esencijalizacije tog pojma: omladina je po definiciji bila progresivna grupa sa “uvek vec” učitanom homogenošću i kolektivnošću (vidi Kovatcheva o Bugarskoj: Wallace, Kovatcheva 1998: 68).

Pored trendova diversifikacije unutar pređašnje kategorije omladine, uočljivi su i trendovi produženja perioda “mladosti” i nadole (ka detinjstvu) i nagore (prema odraslosti) (Brannen et al. 2002: 164).

Prihvatajući navedenu argumentaciju predlažemo termin “*mladi*” koji je oslobođen ideooloških konotacija i jednoznačnosti koncepta “omladina”²⁷. Pojam “*mladi*” eksplisira činjenicu koju zdravorazumno saznanje

---

²⁷ Još je krajem šezdesetih na konferenciji UNESCO o omladini konstatovano: “Socijalni, ekonomski i psihološki položaj mladih se u praksi u tolikoj meri razlikuje da je krajnje teško formulisati bilo kakvu uopštenu i sadržajnu definiciju omladine. Stoga će biti bolje da se oni koji se bave humanističkim i socijalnim problemima drže, svakako oprezno, termina kojima se mogu obuhvatiti što više različitosti. Iz tih razloga se ponekad kao kompromis može prihvati pragmatično određenje ‘mladi’ za sve one kojima je društvo dalo takav status” (navедено prema Tomanović, 1980: 17).

takođe priznaje: to je faza životnog ciklusa koja se smešta između detinjstva i odraslosti (ili između adolescencije i odraslosti), koja, kao uostalom sve starosne grupe, jeste društveni konstrukt. I kao konstrukcija prvog reda (laička), i kao konstrukcija drugog reda (naučna kategorija), ona uvek sadrži dva sloja – konsenzus o postojanju nekih bioloških datosti (npr. univerzalnost ontogeneze, biopsihičko sazrevanje kao ključno obeležje mladosti) i svest o njihovoj socijalno uslovljenoj artikulaciji (Milić 1987: 17). „Mladi ljudi“ (ili još adekvatnije „mlade osobe“) je pojam očišćen od svih suvišnih značenja, on određuje fokus na osnovu karakteristike ispitivane populacije – ona se nalazi na „socijalnoj ničijoj zemlji“ (Bourdieu 1993: 96). Pojam „mladi“ postulira prvenstveno biološki uzrast (posebno primereno za naše istraživanje koje obuhvata tzv. „produžene stratume“ od 16 do 35 godina), a odnosi se na više generacija i varijetete konstrukata i življenih stvarnosti unutar tog životnog doba²⁸.

Generacije u porodici

Prema Leni Alanen „generacija“ je termin kojim se jedna uzrasna grupa razlikuje i odvaja od drugih društvenih grupa i konstituiše se kao socijalna kategorija delovanjem određenih odnosa podele, razlike i nejednakosti između kategorija (Alanen 2001:13). Budući da u sebi sadrži dinamičke, relacione i elemente delatnog potencijala generacijski koncept i analiza se prepoznaju kao posebno plodonosni za proučavanje omladine i omladinskih pokreta (Milić 1987; Milić, Čičkarić 1998). L. Alanen predlaže da se generacijske strukture posmatraju kao sistemi odnosa među društvenim položajima (kao i klasa, rod, rasa) (Alanen 2001:19). Generacija se u odnosima roditelja i dece javlja i kao strukturalni i kao relacioni koncept. Na mikro nivou struktura jedinice kao što je porodica može se posmatrati kao sistem odnosa koji povezuju supruga/oca, suprugu/majku i decu, odnosno društvene položaje unutar porodične grupe. Kao i druge socijalne strukture porodična generacijska struktura je mreža veza među

²⁸ U koncipiranju istraživanja naša konceptualizacija se pokazala ne samo kao terminološki već i kao suštinski različita od konceptualizacije „omladine“ koju je prihvatio ostatak tima. To je imalo značajne posledice po sadržaj i opseg našeg istraživanja. Konceptualizacija „omladine“ ne postulira da mlade osobe mogu biti u braku i biti roditelji. Priklanjanjem ovoj konceptualizaciji, neka od značajnih pitanja partnerskih i roditeljskih odnosa u porodici opredeljenja nisu uključena u istraživanje. Našu analizu tranzicije između dva tipa porodice ograničiće i redukcija uzorka iz koga je naknadno izbačen (pret-hodno dogovoren) uzrasni stratum 30/31 godina, koji smatramo veoma važnim, ako ne i ključnim, za analizu i tumačenje.

(generacijskim) položajima, koja uzročno utiče na delanje njihovih nosilaca dok je povratno pod uticajem tog delanja.

Konstrukcija pojma generacije podrazumeva odeljenost, pa čak i suprotstavljenost, sa drugim društvenim grupama (kategorijama). Za razliku od toga porodica se u odnosu na generacije javlja kao specifično polje društvenosti - njen koncept i stvarnost počivaju na povezanosti i odnosi-ma generacija: "Porodica je primarni lokus u kome dolazi na 'prirodan', neposredan način do trajnog povezivanja generacija odraslih i potomaka, odnosno samih potomaka, tj. do njihove unutargeneracijske povezanosti" (Milić 2001: 252). Štaviše, rečima M. Mitić: "Generacijska povezanost i odnosi među generacijama su jedinstveni za porodičnu sferu i ne postoje ni u jednoj drugoj oblasti ljudskog društva" (1997: 9). Povezanost gene-racija u porodici značajna je za tzv. "generacijski transfer", koji podrazu-meva prenošenje društveno-kulturnog nasleđa i na kome počiva društve-na stabilnost i kontinuitet.

Razmatrajući odnose generacija veći broj autora ističe kao ključni problem promene u konstrukciji detinjstva i roditeljstva u savremenoj porodici. Tako Buchner (1990) primećuje da iako osnovni princip određivanja detinjstva ostaje separacija od sveta odraslih, deca danas postaju "starija" - prelaze ranije u adolescenciju: pristup svetu odraslih postaje im ranije dostupan. Isti autor primećuje da je promena u konstrukciji generaci-ja u porodici praćena promenom u njihovim odnosima: funkcija orienta-cije (i znanje potrebno za nju – odnosno kompetencija), koju je obavljala porodica sada je delegirana na obrazovne i druge institucije. Ova "libera-lizacija" roditeljstva ima posledice na odnose moći i socijalne kontrole unutar porodice: sve je manje autoritarnog podizanja dece sa striktnom kontrolom – odnosi generacija su egalitarniji, što podrazumeva smanjiva-nje obaveza, određeni stepen permisivnosti u ponašanju i tendenciju da se ravnoteža moći pomera u korist dece (Buchner 1990: 75).

Izvestan broj analitičara ukazuje na posebnu vrstu intergeneracijske povezanosti unutar i oko porodica u južnoevropskim, a posebno centralno i istočnoevropskim zemljama (Wallace and Kovatcheva 1998; Bran-nen et al. 2002). U Centralnoj i Istočnoj Evropi postoji jaka moralna obaveza roditelja da pružaju podršku svojoj deci tokom čitavog života (Wal-lace and Kovatcheva 1998: 147). Ta se pomoć odnosi na finansijsku po-moć tokom školovanja, obezbeđivanja stambenog prostora, zasnivanja domaćinstva, čuvanja i nege dece. Međuporodične veze tako ostaju čvr-ste tokom celog životnog toka pojedinca, protežu se preko oba tipa poro-dice i zasnovane su na jakom principu reciprociteta. Ovakav značaj poro-dice prepoznavao je i socijalistički sistem kroz svoje političko delovanje,

pa je većina prava i prinadležnosti bila orijentisana prema porodici (npr. dodeljivanje stana), pre nego prema pojedincu (npr. dodeljivanje studentskih stipendija i zajmova).

U postsocijalističkom periodu baza sigurnosti koju je obezbeđivao socijalistički sistem se narušava, pa porodica postaje možda još važniji izvor resursa (materijalnih i nematerijalnih). Ono što je zajednička crta i zapadnih i bivših socijalističkih zemalja jeste "... paradoksalna tendencija da mladi ljudi imaju više zahteva za autonomijom dok su istovremeno duže zavisni od svojih roditelja. Ovo donosi određenu vrstu zategnutosti u porodičnim odnosima, koja se može razrešiti ili davanjem više nezavisnosti unutar porodice porekla ili njenim napuštanjem od strane mlađe osobe" (*ibid*: 149).

Slični tokovi promena u odnosima generacija, sa izvesnim kulturološkim specifičnostima, ustanovljeni su i u savremenoj porodici na ovim prostorima. Tako Anđelka Milić, sumirajući rezultate domaćih istraživanja, zaključuje da je porodični podsistem roditelji-deca pretrpeo daleko značajnije promene nego bračni, i time je postao izvor nestabilnosti porodice. Patrijarhalni autoritarni obrazac odnosa prema deci zamenjen je paternalističkim (naročito u adolescenciji), što doprinosi traumatizaciji generacijskih odnosa u porodici i izvan nje, dok na nivou prakse preovlađuje permisivan model vaspitanja (Milić 1994: 105, 106).

Specifičnost odnosa generacija u porodici, pored bliskosti i saradnje, čini uvek i izvestan stepen napetosti. Ta "prirodna" napetost, koja stvara preduslov za razvoj ličnosti mlađe osobe, neretko bude dodatno zaoštrena društvenim odnosima i okolnostima čiji se uticaj oseća u porodici (Milić, 2001: 253). Prema sintetičkoj analizi više studija koju je sprovedla jedna od autorki ovog teksta, pokazalo se da je atmosfera u porodici pod opterećujućim uticajem različitih problema, a pre svega materijalnog osuđenja, konflikta u zadovoljavanju potreba koje ono izaziva i osećaja egzistencijalne nesigurnosti, pa i ugroženosti (Tomanović, 2002).

Istraživanja iste autorke pokazuju da se roditeljske dileme formiraju između svesti o vlastitoj (ili porodičnoj) odgovornosti za blagostanje i uspeh dece i percepcije ograničenosti vlastitog uticaja u tom domenu, koji je uslovjen izraženom društvenom krizom. Porodična atmosfera opterećena rešavanjem mnogobrojnih problema, anksioznosću, percepcijom rizika i zabrinutošću za sigurnost, svakako ne doprinosi razrešavanju ovih porodičnih problema. Štaviše, anksiozni i nesigurni roditelji, koji svoju decu doživljavaju kao "ugroženu", osećaju još jaču potrebu da ih zaštite od okoline koju opažaju kao štetnu i rizičnu. Iz, na brizi zasnovane, paternalističke kontrole proističe značajno ograničenje detetove autonomije i

njegov pandan – infantilizovana mlada osoba. Rezultat je sindrom “prodуженог детинства” или “продуžene зависности” који често за последицу има disfunkcionalne odnose i dezintegrativne procese u porodici (ibid; Tomonović-Mihajlović 1999, 2000).

Za наše istraživanje iz prethodne raprave bitno je izdvojiti sadejstvo strukturalnih i kulturnih faktora u oblikovanju odnosa generacija roditelja i dece u porodici. Posebno ће бити значајно идентификовати поменуте факторе у односу на обликовање “младости”, као tranzisionog процеса, из перспективе самих младих људи.

Individualizacija i tranzicija

Jedno od ključnih obeležja društava “kasne” или “visoke” modernosti unutar procesa refleksivne modernizacije, јесте, према теоретичарима ове оријентације, sveobuvatan i dubok процес individualizације (Giddens, 1991; Beck, 1992; Beck and Beck-Gernsheim, 2002; Beck-Gernsheim, 2002; Bek, 2003). У условима у којима се касне, родне и породичне координате смањују (али не nestaju), pojedinci сами постaju “reproдуктивна јединица društvenог у животном свету” – узимају улогу ствараoca властитог “живота посредованог тржиштем, али и njihovim biografskim planiranjem i организацијом” (Beck, 1992: 130). Individualne biografije постaju “samorefleksivne” i “samoproizvođene”, а self постaje “уради сам” пројекат. Пojedinci су натерани да biraju i odlučuju o: образовању, професији, послу, mestu stanovanja, supružniku, broju dece (ibid: 135) – domeni стварности који nisu подлоžни избору i odlučivanju постaju све redi. Shodno tome, E. Beck-Gernsheim (2002) kaže да је живот постао “planirani пројекат”. На тај начин “биографија избора” заменjuje “standardну биографију”: секвенце развоја tokom животног тока које су smatrane standardним ne могу se više uzimati zdravo za gotovo, a животи pojedinaca postaju sve manje predvidivi.

Citirajući Baumanu: “Svi smo mi осуђени на изборе у животу, али nemamo svi sredstva da biramo”²⁹, Julia Brannen i saradnice ukazuju na bitna ograničenja “slobode избора” која proističu iz strukturalnih okvira савremenih društava: “Kritička analiza uslova i okolnosti u којима različite grupe mладих људи живе своје животе ukazuje да се могућности nude onima који имају финансијски или kulturni kapital да ih iskoriste” (Brannen et al. 2002: 180). Ili, kako primećuju G. Jones i C. Wallace: “Mnogi od tih novih избора teorijski dostupnih mладим људима, uključujući nove об-

²⁹ Bauman, Z. 1998: *Work, Consumerism and the New Poor*, Buckingham: Open University Press: 86

like domaćinstva i zasnivanja porodice, zahtevaju samostalan dohodak, a dostupnost tog dohotka je ograničena” (1992: 154).

Pomenute autorke ukazuju na validnost koncepta “*strukturisane individualizacije*” (Roberts et al. 1994). I mi se opredeljujemo za ovaj koncept koji razumemo i kao pristup. Prema njemu pojedinac oblikuje vlastitu biografiju kao socijalnu biografiju u odnosu na socijalni kontekst – nje-gova strukturalna obeležja (omogućavajuća i/ili ograničavajuća), raspoložive resurse, vlastite strategije i vlastiti identitet. Pristup “*strukturisane individualizacije*” postulira strukturalne (kontekstualne, u resursima, kapitalima i sl.) i kulturnalne (u mentalitetima) varijacije.

Za nas je ključno pitanje da li je, imajući u vidu sve kontekstualne, strukturalne i kulturnalne faktore koji deluju na ovom podneblju, uopšte smisleno govoriti o “*strukturisanoj individualizaciji*” kod mlađih ljudi ove? Upravo ovo pitanje za nas predstavlja istraživački izazov, jer je pretpostavka od koje polazimo da odgovor na njega nije jednoznačan.

Tranzicija u odraslost već sama po sebi predstavlja jedan vid individualizacije, posebno imajući u vidu da podrazumeva preuzimanje odgovornosti od strane mlađe osobe za različite domene njenog/njegovog života: “Dok je ekonomski tranzicija ključna za sticanje statusa odraslog, tranzicije u domaćem domenu su takođe važne i uključuju podrazumevanu promenu u odgovornosti: od položaja objekta odgovornosti svojih roditelja do preuzimanja odgovornosti za sebe i druge” (Brannen et al. 2002: 5).

Prelazak u odraslost tradicionalno se određuje u kontekstu intergeneracijskih odnosa kao i u smislu prava i prinadležnosti građana (Jones and Wallace, 1992). Življenje tzv. “nezavisnog životnog stila” jedno je od tih obeležja. Ipak ova faza je u velikoj meri zavisna od posedovanja adekvatnog prihoda i stanovanja (Jones, 1995). “Nezavisnost se može razumeti strukturalno u smislu finansijske nezavisnosti od porodice porekla ali može se takođe odnositi na osećanje autonomije mlađih ljudi u donošenju odluka, što je pod uticajem finansijske nezavisnosti od porodice porekla. Treba imati u vidu da pojmovi i autonomije i nezavisnosti nose konotacije koje su povezane sa društвima u kojima su individualne vrednosti i norme prominentnije za razliku od društava kojima dominiraju porodični sistemi vrednosti” (Brannen et al. 2002: 164, 165). Na ovo razmatranje nadovezuje se naše pitanje: koliko je individualizacija u svom rudimentarnom obliku (autonomije u odnosu na porodicu porekla) prisutna u društvu u kome još uvek dominiraju paternalističke vrednosti (koje su “moderna” modifikacija patrijarhalnosti)?

Prema uporednoj analizi izvesnog broja zapadnih i istočnih evropskih zemalja, pokazalo se da su: “Tokom komunističke modernizacije u porat-

nom periodu, tranzicije vezane za uzrasne položaje bile veoma standardizovane. Gledano u odnosu na uzrast, završetak školovanja, početak rada i dobijanje stanova, brak i rađanje deteta odvijali su se na mnogo predvidljiviji način nego u Zapadnoj Evropi.” (Wallace and Kovatcheva, 1998: 131). Standardna “socijalistička” putanja: završetak školovanja – zaposlenje – sklapanje braka – napuštanje roditeljskog domaćinstva – rođenje deteta, bila je karakteristična i za period razvijenog socijalizma kod nas. Njeno narušavanje počelo je već sa društvenom krizom 80-tih, čije su posledice, između ostalih, bile produženje godina provedenih u školovanju, rast nezaposlenosti, nestajanje politike socijalnog stanovanja i velika stambena oskudica. “Razaranje društva” tokom 90-tih donelo je i egzistencijalnu ugroženost (opstanka i standarda), zajedno sa socijalno – psihološkom nesigurnošću i ugroženošću. Postavlja se pitanje: kakva je putanja tranzicije mlađih u porodičnom domenu u post-socijalističkom periodu u Srbiji?

U ovom istraživanju nastojaćemo da, na osnovu raspoloživog empirijskog materijala, pokušamo da damo odgovore na sledeća pitanja:

- Koje su odlike odnosa mlađih i njihovih porodica porekla?
- Koje su odlike odnosa mlađih i njihovih porodica opredeljenja?
- Koja su obeležja tranzicije između dva tipa porodica (porekla i opredeljenja) i šire iz mладости u odraslost, odnosno koje su ključne tačke prelaza?
- Da li se može govoriti o “osujećenoj individualizaciji”?

Osnovna pretpostavka od koje polazimo je da su začeci individualizovanih načina života mlađih u Srbiji osujećeni dejstvom dvostrukih faktora tokom devedesetih godina prošlog veka. Postoje, s jedne strane, tzv. *kulturalna ograničenja*: paternalistički (kulturni) porodični obrasci i njihov pandan - internalizovana infantilizacija jedan su od izvora “osujećene individualizacije” (odnosno, internalizovane inhibicije samoograničavaju kompetencije). S druge strane deluju kontekstualni faktori koji čine *strukturalna ograničenja*: sveobuhvatna, duboka i dugotrajna društvena kriza, deluje ograničavajuće na individualizaciju (njene resurse i strategije). Pored toga, mi prepostavljamo da su pojedine grupe mlađih u procesu prihvatanja i razvijanja individualizovanih načina porodičnog života.

Analiza rezultata

Zbog preciznije analize ispitanike smo podelile u tri starosne grupe: mlađi (17 – 24 godine: 55%), srednji (25-30: 24%) i stariji (31-35: 21%). Usled izbacivanja uzrasnog stratuma 30/31 godina iz uzorka, one nisu ravnomerno raspoređene što iskrivljuje analizu.

Gledano prema bračnom statusu najviše je neoženjenih/neudatih - 76% ispitanika, potom osoba u braku - 19%, a onda razvedenih - 2%, i u kohabitaciji – 2%. U okviru starijih generacija neoženjenih/neudatih ima 77% u generaciji 25-30 godina i 20% u generaciji 31-35 godina, dok su u braku 17% (25-30) i 67% (31-35). Ostali su razvedeni 2% (25-30) i 8% (31-35), u kohabitaciji 3% (25-30) i 3 (31-35). Zanimljiv je podatak da je među nezaposlenima samo 24% u braku u poređenju sa 50% zaposlenih, što ukazuje da je zaposlenje jedan od osnovnih preduslova za zasnivanje porodice.

Prema tipu domaćinstva razlikovaćemo ispitanike koji žive u porodici porekla kao neoženjeni sa roditeljima (i drugim članovima domaćinstva) – 77%, potom one koji su zasnovali porodicu i žive samostalno - 11% i one koji su zasnovali porodicu a žive u proširenom domaćinstvu – 10% (ostali su samačka domaćinstva)³⁰. Podaci pokazuju da polovina porodica opredeljenja živi u zajedničkom domaćinstvu, a da najveći broj celibatera živi sa roditeljima (u najstarijoj generaciji 85%).

Mladi i njihove porodice

Odlike odnosa mladih i njihovih porodica (porekla i opredeljenja) mogu se posmatrati kao odnosi prema porodici na nivou percepcije i stavova i kao odnosi unutar porodice. Drugi aspekt odnosa analizirale smo preko pitanja autonomije i kontrole i preko podele rada u domaćinstvu.

Jedno od pitanja u upitniku je zamišljeno tako da otkrije značaj koji pojedinac pripisuje svojoj porodici u poređenju sa drugim bliskim odnosa. Od pet ponuđenih modusa odgovora analiziraćemo prva tri za koje se opredelila većina ispitanika. Nazvali smo ih “apsolutni značaj” - “moja porodica je sve što mi je u životu potrebno”, “primarni značaj” - “mada su i drugi odnosi važni, porodica mi je ipak važnija” i “jednaki značaj” - “vezan sam za svoju porodicu, ali ima i drugih ljudi koji su mi podjednako bliski”. Većina ispitanika u ukupnom uzorku opredelila se za opciju “jednakog značaja” (40%) ili opciju “primarnog značaja” (38%). Značaj porodice raste sa uzrastom ispitanika, tako da se najstariji više opredeljuju za opciju “primarnog značaja”, dok učešće opcije “jednakog zna-

³⁰ Ovi podaci odgovaraju rezultatima istraživanja stambenog statusa mladih bračnih parova koje je sprovedla Mina Petrović, gde se pokazalo da 47% parova otpočinje bračni život u zajednici sa roditeljima. Ona navodi rezultate istraživanja u drugim zemljama u post-socijalističkoj transformaciji, pa je tako u Sloveniji početkom 90-tih 41% mladih bračnih parova živelo sa roditeljima ili 54% u velikim gradovima u Poljskoj (Petrović, 2002: 366).

čaja” opada, a raste učešće opcije “apsolutnog značaja”. Zanimljivo je da u doživljaju porodice ne postoji bitna razlika između najmlađe (17 do 24 godine) i srednje generacije (25 do 30 godina). U odnosu na bračni status: neoženjeni/neudati opredeljuju se najpre za opciju “jednakog značaja” (oko polovine), a potom o primarnijoj važnosti porodice (oko trećine), dok se osobe koje su u braku opredeljuju za “primarni značaj” porodice (preko polovine), potom za “apsolutni”, a potom za “jednaki značaj” porodice (oba oko petine). Pošto se slična distribucija pokazuje i u odnosu na to da li ispitanik ima decu, može se zaključiti da je veći značaj porodice u direktnoj vezi sa primarnim iskustvom bračnosti i roditeljstva. S obzirom da je većina ispitanika koji su u braku i koji su roditelji koncentrišana u najstarijoj uzrasnoj grupi, time se može objasniti i razlika po uzrastima, odnosno nepostojanje bitne razlike između ispitanika mlađeg i srednjeg uzrasta.

Mladi su pitani da procene šta se dešavalo sa materijalnim stanjem njihovih porodica tokom devedesetih godina. U ukupnom uzorku 42% ispitanika smatra da se materijalni položaj njihove porodice veoma pogoršao tokom devedesetih, 29% smatra da se “donekle pogoršao”, a sledi “ne mogu da procenim” (12%) i “nije se bitno promenilo” (11%). Samo 3% navodi da se materijalni položaj donekle poboljšao, ili znatno se poboljšao (2%). Posmatrano prema uzrasnim grupama distribucija odgovora je slična. Među roditeljima i onima koji nisu roditelji male su razlike: najviše njih u obe grupe smatra da se položaj veoma pogoršao (oni koji nisu roditelji 41% a roditelji 45%).

Odgovori na pitanje o dominantnom osećanju u odnosu na vlastiti život i život svoje porodice pokazuju veoma pesimističnu sliku: najveći procenat opredelio se za odgovor “doživljaj oskudice i uskraćenosti” (27%), zatim “doživljaj straha i zabrinutosti” (25%) i “doživljaj bespomoćnosti i neizvesnosti” (21%). Sledi odgovor “ne znam” sa 20%, dok se samo 6% opredeljuje za “doživljaj sigurnosti i zadovoljstva”.

Gledano po uzrastu sa starošću opada jedina “pozitivna” opcija “doživljaj sigurnosti i zadovoljstva”. Opcija oskudica/uskraćenost javlja se ravnomerno u svim generacijama. Opcije strah/zabrinutost i bespomoćnost/heizvesnost rastu sa starošću ispitanika.

Ne postoji značajna razlika u odnosu na tip porodice u kojoj ispitanik živi, niti u odnosu na bračni status. Postoji, međutim, razlika između ispitanika koji jesu i onih koji nisu roditelji: dok u sličnom broju navode “doživljaj oskudice i uskraćenosti”, roditelji u većoj meri navode strah/zabrinutost i bespomoćnost/neizvesnost u poređenju sa onima koji nemaju decu. Roditeljstvo podrazumeva brigu za drugoga, implicitan ose-

Hemija

čaj odgovornosti i drugačiju percepciju rizika (u odnosu na drugog – deťe, i grupu – porodicu), te su utoliko razumljiviji “jači” negativni doživljaji koje ovi ispitanici pamte.

Autonomija i kontrola

Pitanja autonomije i kontrole u porodici porekla analizirana su preko stavki putem kojih je mlada osoba trebalo da identifikuje odnos roditelja prema njoj/njemu, kao i vlastiti odnos prema roditeljima. Jedan deo stavki je usmeren samo na percepciju odnosa, a drugi deo na strategije (aktivne i pasivne) suočavanja sa određenim ponašanjima roditelja.

Globalno gledano, primećuje se da se u ukupnom uzorku izdvaja oko jedne trećine ispitanika koji po vlastitoj percepciji nisu bili izloženi nijednom od navedenih oblika roditeljske kontrole niti koristili strategije njenog izbegavanja. Izdvaja se stavka koja ukazuje na pasivnu strategiju izbegavanja kontrole i konflikta putem laži “Kad idem kod mladića/devojke, često moram da kažem da idem negde drugde” koju prema vlastitim izjavama nikada nije koristilo 60% ispitanika. Značajno je primetiti da tu postoji bitna razlika između mladića koji u 31% slučajeva koriste ovu strategiju naspram 49% devojaka. Ovi odgovori ukazuju na dominatnu patrijarhalnost, gde se veća ograničenja, a posebno u sferi intimnih odnosa, stavlaju pred devojke namećući im da koriste različite strategije izbegavanja kontrole.

Stavke koje se odnose na percepciju roditeljskog ponašanja ukazuju na visok stepen paternalizma i zaštićivanja mlade osobe. Tako 69% mladih navodi da njihovi roditelji ne podnose (ili nisu podnosi) da im se protivreči. Veoma je indikativno da 67% mladih opaža da roditelji imaju (ili su imali) stav da je njihovo da uče a ne da se bave porodičnim problemima! Stav da deťe pošto je izdržavano nema pravo da se meša u donošenje odluka, kod svojih roditelja je prepoznao 46% ispitanika. U stavkama koje se odnose na percepcije ne pokazuju se razlike prema polu. S obzirom da ne postoje razlike ni prema uzrastu ispitanika podaci pokazuju da su ovi socijalizacijski obrasci postojani kroz više generacija (uzrasti od 17 do 35 godina).

Mladi pribegavaju pasivnim strategijama izbegavanja konflikta tako što kriju svoje mišljenje (71%) i precute neprijatno roditeljsko ponašanje (55%). Postoji značajan broj mladih koji aktivno, ali konfliktom (svađom sa roditeljima) nastoje da se izbore za ono što žele (61%) ili se svađaju sa roditeljima oko nekih roditeljskih postupaka (60%). S obzirom da ne postoje razlike prema polu ili uzrastu ispitanika, podaci ukazuju na to da je konflikt (svađa) izrazit i trajan način rešavanja problema u našoj porodici.

Kao još jedan vid analize rezultata koristili smo “cluster” analizu (grupisanja) sa ciljem da vidimo da li postoje određene konfiguracije rezultata koje

mogu da budu interpretirane. Izdvojili smo tri klastera. Prvi klaster karakterističan je po tome što su u svim stavkama odgovorili da se nijedan oblik kontrole ili otpora (pasivnog ili aktivnog) nikada nije javljaо u njihovoј porodici porekla, dok druga dva pokazuju da su korišćeni nekada (klaster 3) ili se koriste sada (klaster 2). Prvom klasteru pripada 41% ispitanika, drugom 20%, a trećem 39% ispitanika.

U pokušaju da pronađemo karakteristike ispitanika koji ulaze u različite klastere, ukrstili smo referentne varijable (pol, generacija) sa pripadnošću klasterima. Pokazalo se da pol nije varijabla koja određuje pripadnost klasterima. Što se tiče drugog i trećeg klastera, pokazalo se da su rezultati u skladu sa očekivanjima: što su stariji ispitanici - kontrola je više postojala ranije a ne sada, i obratno. Pripadnost prvom klasteru ("nikada se nije dešavalo") takođe raste sa starošću.

Pošto je razlika između drugog ("sada") i trećeg ("nekada") klastera pre svega generacijska, možemo pretpostaviti da je reč o istoj strukturi porodičnih odnosa. Drugim rečima, najstarija generacija je ranije imala iste odnose u svojoj porodici porekla kao što ih sada ima najmlađa generacija. Zbog toga smo odlučili da objedinimo ta dva klastera u jedan i kontrastiramo ga sa onim koji grupiše ispitanike koji po vlastitim iskazima nikada nisu iskusili navedene oblike roditeljske kontrole i taktike njenog izbegavanja. Ukrštanje sa varijablama koje pokazuju preovlađujuće osećanje u odnosu na život porodice tokom devedesetih pokazalo je da je jedina pozitivna opcija "doživljaj sigurnosti i zadovoljstva" стоји u pozitivnoj korelaciji sa odgovorima da se kontrola, otpor i konflikti nikada nisu javljali (i kod mlađih i kod starijih ispitanika). Ovi odgovori takođe stoje u korelaciji sa značajem porodice: što je porodica pojedincu važnija, to on/a manje navodi kontrolu, otpor i konflikte kao svoje iskustvo u porodici porekla. Na osnovu ovoga možemo pretpostaviti da se u izvesnom smislu izdvaja jedan broj porodica koje odlikuju liberalni odnosi povezani sa pozitivnim osećanjima³¹.

Podela rada u domaćinstvu

Jedan od načina sagledavanja odnosa i distribucije uloga u porodici jeste analiza raspodele kućnih poslova.

Mlade osobe koje žive u porodici porekla navode sledeću podelu poslova u domaćinstvu: većinu kućnih poslova obavlja majka (od oko 60% za čišćenje stana i kupovinu namirnica do preko 90% za kuvanje glavnog obroka). Posao koji se najviše deli je kupovina namirnica gde se kao is-

---

³¹ Ovi nalazi zaslужuju dalju analizu koja, međutim, zbog ograničenog obima ovog rada mora ostati za neku drugu priliku.

pomoć majci (43%) javljaju otac (26%) i ispitanik/ca (23%), a kod čišćenja stana posao se deli između majke i ispitanika/ce. Jedini posao u porodici porekla koji većinom obavljaju mlade osobe je izbacivanje smeća.

Postoji bitna razlika prema polu ispitanika: devojke u odnosu na mlađice u prosečno tri puta više slučajeva preuzimaju kućne poslove kao i pomoć majci (od šest do sedam puta kod pranja sudova i pranja i pegljanja do dva i po puta za spremanje drugog obroka). Kupovina namirnica je jedini kućni posao gde se ne iskazuje razlika prema polu mlade osobe. Jedini posao koji u nešto većem procentu obavljaju mlađiči je izbacivanje smeća. Kod svih poslova u domaćinstvu sa godinama ispitanika raste nje-govo/njeno učešće (najizrazitije u kupovini namirnica).

Kod mlađih osoba koje su u braku vidi se značajna razlika u podeli poslova u domaćinstvu u zavisnosti da li par živi sam ili u zajedničkom domaćinstvu sa roditeljima³². Kada je porodica opredeljenja u samostalnom domaćinstvu podaci pokazuju da većinu poslova obavlja supruga, osim spremanja drugih obroka, kupovine namirnica i izbacivanja smeća – koji se ravnomerno dele. U proširenim domaćinstvima učešće supruga opada u svim poslovima, a poslovi se dele između snaje i svekrve (ili majke) s tim što najveći deo poslova pada na mlađu ženu. Paternalizam (majka preuzima skoro sav kućni rad) pretvara se u čist patrijarhalni oblik sa asimetričnom podelom rada kada mlađa osoba zasnuje svoju porodicu. Mladi čovek počinje sve manje da radi u domaćinstvu a mlađa žena sve više, odnosno kopira se rodni obrazac iz roditeljske porodice. Asimetričnost rodnih odnosa u domenu domaćeg rada postaje još izraženija u proširenim (najčešće patrilinearnim i patrilokalnim) domaćinstvima, kakvih je usled sve izrazitije stambene krize kod nas sve više. Tu naši rezultati potvrđuju rezultate drugih domaćih istraživanja³³.

Osamostaljenje: resursi i norme

Materijalni status svog domaćinstva ispitanici su najčešće određivali kao “srednji” (može se obezbediti osnovno, nešto uštedeti, ali ne i kupovati za domaćinstvo) – 46%, potom “bolji” (može se kupiti i nešto od sku-

³² Zbog malog broja slučajeva i zbog činjenice da većinom žive u zajedničkom domaćinstvu apstrahovane su osobe koje žive kohabitaciji i razvedeni.

³³ Videti Milić, Čičkarić (1998: 149 – 152) i Tomanović-Mihajlović (1999) za porodice porekla; Blagojević (1997) za porodice opredeljenja, Miletić – Stepanović (2002: 420) o patrijarhalnim obrascima u patrilokalnim porodičnim zajednicama.

pljih stvari) – 25%, potom “oskudevajući” (samo za hranu) – 22%, dok su siromašni i najimućniji ravnometerno raspoređeni po 3%.

Prema stambenom statusu, kao što je i očekivano, 66% ispitanika živi sa roditeljima, u studentskom smeštaju 6%, dok 23% ima svoj stambeni prostor (po učestalosti: nasleđen, iznajmljen, pa kupljen). Prema generacijama to izgleda ovako: u roditeljskom stanu žive 77% mlađih (17-24), 64% (25-30) i 41% (31-35). Podaci ukazuju na izuzetno nepovoljnu sliku stambenog statusa kao preduslova za osamostaljivanje³⁴. Stambena situacija mlađih koji su napustili roditeljsko domaćinstvo bolja je u manjim gradovima: kako se ide od Beograda ka manjem gradu sve veći je udeo osoba koje imaju vlastiti prostor (koji je nasleđen, koji im je kupljen ili su ga sami kupili – tim redosledom) a opada udeo podstanara³⁵. Pri izjašnjanju o osnovnim izvorima prihoda, 63% od ukupnog broja ispitanika je navelo izdržavanje od strane roditelja, potom 32% da imaju lične prihode a 15% da ih pomažu roditelji. Uzimajući u obzir i ostale navedene izvore prihoda (izdržavanje od strane partnera, stipendije i kredite i sl.), jer su ispitanici mogli navesti više izvora, može se zaključiti da je najviše mlađih finansijski nesamostalno. I u najstarijoj uzrasnoj (31-35) 9% ispitanika izdržavaju roditelji, a srednjoj (25-30) čak 56%.

Gore ocratana objektivna slika korespondira sa percepcijom ispitanika. Kao najvažniji uslov za osamostaljenje od roditelja oko jedne trećine ispitanika navode dobre prihode, a relativni značaj ovog uslova raste sa uzrastom. Potom se navodi preseljenje u vlastiti prostor: u ukupnom uzorku taj uslov je zastupljen kod 15.5%, ali u starijim generacijama kod od petine do četvrtine ispitanika. Starije generacije kao uslove osamostaljenja navode još venčanje ili zajednički život sa partnerom i nalaženje posla.

Nemogućnost osamostaljenja pojavljuje se i kao internalizovana stvarnost, u smislu da ispitanici umanjuju značaj osamostaljenja (“stvaranje vrline od nužnosti”). Tako i u starijim generacijama (25-35 godina) oko 16% ispitanika tvrdi da im to u datom trenutku nije bitno (u mlađim generacijama kao što je i očekivano znatno više – oko trećine). Najveći

³⁴ I u Evropi je uočen trend dužeg ostajanja mlade osobe u roditeljskom domaćinstvu, usled produženog školovanja, neizvesnijeg zapošljavanja i poremećaja na stambenom tržištu: u proseku u zemljama EZ oko 65% starih između 18 do 24 godine (od 46% u Švedskoj do 95% u Italiji) živi sa roditeljima. U sledećoj uzrasnoj grupi (25-29) taj procenat drastično opada posebno u Velikoj Britaniji, Nemačkoj i skandinavskim zemljama (Brannen et al. 2002: 5). Poredenja radi, prethodno istraživanje rađeno u Srbiji pokazalo je da na uzrastu od 16 do 24 godine samo 3% ispitanika ne živi sa roditeljima, a samo oko petine uzrasta 22 do 25 godina (“Mladi u Srbiji 2002”: 75).

³⁵ Treba imati u vidu, međutim, da je u Beogradu i velikim gradovima veći broj mlađih na školovanju koji iznajmljuju stambeni prostor.

broj ispitanika (31%) osamostaljenje vezuje za postojanje određenih uslova, što i ne čudi imajući u vidu gore prikazanu sliku objektivnog stanja. Neobično je što samo nešto preko polovine najstarijih (31-35) tvrdi da je potpuno samostalno, što se može pripisati činjenici da iako nisu finansijski zavisne ove mlade osobe nemaju vlastiti stambeni prostor. U srednjoj uzrasnoj grupi (25-30) samo negde oko šestine ispitanika sebe smatra potpuno samostalnim, jer je većina izdržavana od strane roditelja i živi u njihovom domaćinstvu. Veoma je zanimljiv podatak da se samo 64% osoba koje su u braku, a 41% kohabitirajućih i 31% razvedenih smatraju potpuno samostalnim u odnosu na svoje roditelje. S jedne strane to pokazuje da ukoliko ne postoje elementarni uslovi za osamostaljenje – vlastiti stambeni prostor, mlada osoba neće imati subjektivni doživljaj autonomije u odnosu na porodicu porekla. a druge strane to može pokazivati na postojanje čvrste i postojane vezanosti između dva tipa porodica: mreža odnosa pomoći i podrške karakterističnih za kulturni krug Južne i Istočne Evrope, koje mladima nikada ne donose doživljaj potpunog osamostaljenja u odnosu na njihove roditelje.

Čvrsto proaktivno opredeljenje ka samostalnosti (odgovor “smatram to jako važnim”) iskazala je jedna četvrtina ispitanika: ova orijentacija je izraženija kod srednjeg uzrasta (34%) nego kod mladeg (27%) koji pretpostavljaju uslove za osamostaljenje ili starijeg (18%) koji su znatnije ostvarili autonomiju.

Zanimljivo je da jedna četvrtina ispitanika izjavljuje da ne bi izabrala da živi sasvim sama pre braka i taj procenat raste sa uzrastom³⁶. To ukazuje da se u ovom podneblju osamostaljivanje vezuje za partnerstvo i zasnivanje vlastite porodice, a ne za samostalan život. Verovatno postoje višestruki razlozi za ovakvo opredeljenje: pored straha od usamljenosti i usvojenih tradicionalnih obrazaca koji osamostaljenje vezuju za tranziciju u porodicu opredeljenja, prisutna je sigurno i internalizacija stvarnosti koja ne pruža elementarne mogućnosti za samački život.

Partnerstvo, brak i roditeljstvo

Uslovi za početak zajedničkog života sa partnerom opažaju se slično kao i uslovi za osamostaljivanje od roditelja: dobri prihodi, posao, stan, dok skoro petina ispitanika navodi venčanje i očekivanje rođenja deteta (to je “stabilni” tradicionalno orijentisani deo uzorka).

---

³⁶ Nešto drugačiji nalaz je dobijen u istraživanju “Mladi u Srbiji 2002” - četiri petine ispitanika izrazilo želju da živi odvojeno od roditelja (91% starih između 22 i 25 godina). Mladi su prema tome opredeljeni da žive odvojeno od roditelja ali ne i sami.

Normativan odnos prema kohabitaciji je relativno pozitivan: 78% bi živelo sa partnerom pre venčanja (nešto izraženije u srednjem uzrastu). Oni koji nisu pobornici kohabitacije konzistentno podržavaju tradicionalno opredeljenje, jer kao osnovni uslov za zajednički život pored dobrih prihoda navode venčanje. Kada je kohabitacija u pitanju prisutna je znatna diskrepancija između stava i prakse, jer samo od 2 do 3% (zavisno od uzrasta) ispitanika živi nevenčano sa svojim partnerom (od toga 38% u zajedničkom domaćinstvu sa roditeljima). U pitanju je verovatno sadejstvo objektivnih ograničenja (oskudica materijalnih resursa) koji se prihvataju kao subjektivna inhibicija.

Individualna motivacija za zasnivanje porodice ukazuje da se sazrevanje vezuje za formiranje porodice opredeljenja: 43% ispitanika kao glavni razlog vidi dokazivanje zrelosti ("to je znak zrelosti"). Sledeći navođen razlog koji je navelo oko jedne trećine ispitanika jeste izbegavanje usamljenosti ("ne želim da živim sam"). Razlozi ne pokazuju razlike prema uzrastu. Da nije sigurno da želi porodicu izjavilo je 9% ispitanika i to nešto više mlađih.

Od ukupnog broja ispitanika jedna petina su roditelji. U okviru uzrasnih grupa: najmlađi ispitanici (17-24) su roditelji u 3% slučajeva; oni stari između 25 i 30 godina su roditelji u 16%, a u grupi najstarijih (31 – 35) 70% su roditelji. Najviše ispitanika (preko polovine) ima jedno dete u svim uzrasnim grupama uključujući i najstariju za koje se pretpostavlja da je pri kraju reprodukcije. Dvoje dece ima 38% ispitanika, a troje 5%, i kao što je očekivano učešće većeg broja dece blago raste sa uzrastom ispitanika.

Što se tiče planiranja rađanja ispitanici koji nisu roditelji najčešće su navodili 30 godina kao doba kada planiraju decu (jedna četvrtina), što ukazuje na trend odlaganja rađanja. Period u kome se koncentrišu odgovori ispitanika i to bez obzira na njihov uzrast je od 25 do 30 godina (najstariji ispitanici koji nemaju decu naravno planiraju ih kasnije: od 34. do 38. godine). Oba skupa odgovora, realna situacija i anticipacija budućnosti, ukazuju na veliko odlaganje rađanja.

Jedna petina ispitanika smatra roditeljstvo najvažnijom stvari u životu (a jedna trećina najstarijih), dok se većina (61.5%) opredeljuje za opciju da je roditeljstvo jedna od važnih stvari (frekveničja blago opada sa uzrastom). Mlađe osobe se nešto češće opredeljuju za opciju "nije mi toliko bitno da imam decu" (16%) u odnosu na najstarije (10%), a oko 4% ispitanika nezavisno od uzrasta izjavljuje da im uopšte nije važno da imaju decu (ovo može da ukazuje na deo populacije sa tendencijom odustajanja od roditeljstva).

Praksa rađanja pokazuje da postoji značajno vremensko približavanje sklapanja braka i rađanja:

Grafikon 1

Kod skoro polovine svih žena i muškaraca najzastupljenija je synchronizacija sklapanja braka i rađanja prvog deteta. Ako ispitanike diferenciramo prema obrazovanju situacija se značajno ne menja. Oko 40% mladih sa visokim obrazovanjem, više od pola onih sa srednjom školom i dve trećine onih sa najnižim nivoom obrazovanja imaju sličan "tajming" sklapanja braka i rađanja deteta, koji podrazumeava da radaњe prvog deteta nastupa u narednoj godini od sklapanja braka. Sledeća opcija, kod svih kategorija pola i obrazovanja, jeste sklapanje braka i rađanje prvog deteta u istoj godini. Raspon od dve godine je treća opcija, a sve ostale varijante su drastično manje zastupljene i tu nema razlike među različitim obrazovnim nivoima.

S obzirom na konstantnost ove pojave moglo bi se govoriti o izrazito tradicionalnom karakteru odnosa prema zasnivanju porodice opredeljenja u kome su potpuno prepletene i teško razdvojive kategorije roditeljstva i partnerstva. Normativno i praktično izjednačavanje partnerstva, braka i roditeljstva ukazuje na to da se o eventualnoj individualizaciji mladih ne može govoriti, i da to verovatno nije uzrokovano ekonomskom i tranzicijskom krizom već da je u pitanju još uvek dominantan model koji ima sociokulturalnu pozadinu.

Najčešće pominjani poželjni uslovi (oni koji treba da budu ostvareni) da bi neko imao decu su: vlastiti stan (81% pominjanja), potom visoki mesečni prihodi (68%) i stalni posao (54%). Kao najvažniji uslov (rang I) navođeni su vlastiti stan, visoki mesečni prihodi i stalni posao, a kao sledeći po značaju (rang II) najviše su navođena prva dva uslova. Kao treći uslov (rang III), pored pomenutih, javljaju se i ustanove za brigu o deci i pomoć roditelja. Ne postoje bitne razlike u potenciranju najvažnijih optimalnih uslova (stan, prihodi, posao) gledano u odnosu na uzrast, niti u odnosu na to da li ispitanik ima ili nema decu.

Da bismo pojasnili sliku konteksta u kome su naši ispitanici potencijalno imali da ostvare osamostaljenje od porodice porekla, u analizu smo uvrstili njihove percepcije skorije prošlosti (navodi u prethodnom tekstu koji se odnose na period devedesetih) i sadašnjosti.

Pri proceni vlastitog života sada, polovina ispitanika (49%) smatra da je on "osrednji", nešto više od trećine da je "dobar" a jedna desetina da je "loš". Ne pokazuju se značajne razlike prema uzrastu, tipu porodice ispitanika, bračnom statusu ili roditeljstvu ispitanika.

Upitani da procene da li su ispunili svoje planove na ličnom planu, u ukupnom uzorku najviše ispitanika (42%) odgovorilo je "uglavnom", zatim po 26% slede odgovori "nije uopšte" i "prilično", dok je opciju "potpuno" izabralo njih 7%. Sa uzrastom raste procenat odgovora o "ispunjenošti" planova, što je i očekivano. Slično tome, prema tipu porodice, znatnije je više onih koji su zasnovali porodice "potpuno" zadovoljno u odnosu na one koji su u porodici porekla (18% naspram 4%) i obratno mnogo je manje njih "uopšte nije" zadovoljno (13% naspram 29%). Roditeljstvo takođe značajno utiče na osećaj ispunjenosti na ličnom planu što se pokazuje u značajnim razlikama u krajnjim (ekstremnim) odgovorima između roditelja i onih koji to nisu: "potpuno su zadovoljni" 17% prvih naspram 5% drugih, dok "uopšte nisu zadovoljni" 11% osoba koje imaju decu naspram 29% onih koji nemaju. To znači da roditeljstvo ima značajnu ulogu u životnim projektima ljudi bez obzira na uzrast, ono je bitan činilac ispunjenosti pojedinca na ličnom planu.

U odnosu na ispunjenost na profesionalnom planu, ispitanici su nešto nezadovoljniji (ili kritičniji). U ukupnom uzorku najviše odgovora "uglavnom" 38%, zatim "nije uopšte" 31%, "prilično" 25%, "potpuno" 6%. Sa starošću ispitanika raste nezadovoljstvo svojim profesionalnim

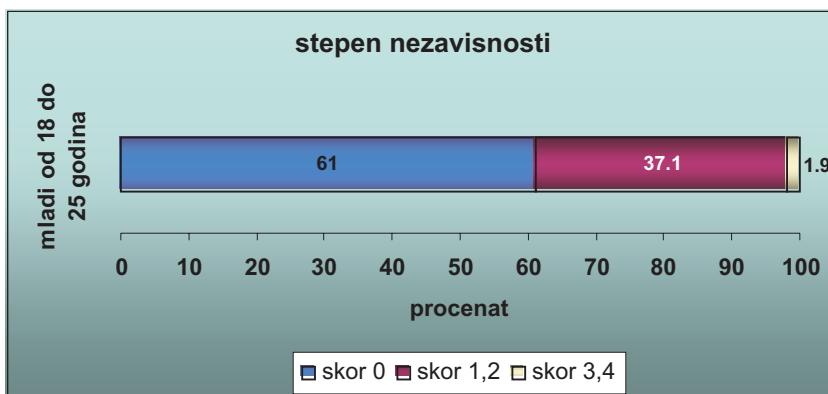
postignućem. S jedne strane, to može značiti kritičniju percepciju objektivnih mogućnosti i ograničenja, s duge strane, u pitanju mogu biti i različita očekivanja koja rastu sa uzrastom.

Tempo osamostaljenja mladih

U analizi *tempa postizanja nezavisnosti mladih* (16-25 godina) u zemljama Evropske unije, Galland (2001) je prelazak u odraslost operacionizovao preko četiri ključna događaja: odseljenje od roditelja, početak života u braku ili kohabitaciji, finansijska samostalnost (prihodi od profesionalne aktivnosti) i zaposlenost (duže od godinu dana)³⁷. Svaki od događaja nosi jedan poen, a ukupan skor (od 0 – nijedan do 4 - svi) predstavlja meru nezavisnosti.

Imajući u vidu specifičnosti tranzicije mladih u Srbiji prilagodile smo ovaj indikator na sledeći način - pomerena je starosna granica za koju se meri nivo samostalnosti mladih - umesto donje granice od 16, uzeta je granica od 18 godina. Dimenzije su takođe delimično izmenjene: u drugu dimenziju uvrstile smo sve mlade koji su ikada živeli u partnerskim odnosima (kohabitacija, brak, razvedeni i udovci). Finansijska samostalnost je merena preko odgovora na pitanje da li su prestali da primaju finansijsku pomoć roditelja, a dimenzija “zaposlenost” obuhvatila je sve zaposlene i preduzetnike bez obzira na to koliko su dugo zaposleni.

Grafikon 2.

³⁷ Koristeći rezultate longitudinalnog istraživanja domaćinstava - The European Community Household Panel (ECHP) iz 1996.

Galland diferencira evropske zemlje *severa, juga* i zemlje koje su “*između*” (Francuska), po tome kojim tempom i na koji način mladi postižu samostalnost. Primjenjujući prethodno objašnjene “smekšane” kriterijume na Srbiju, očigledno je da mladi u Srbiji pripadaju “mediteranskom krugu”³⁸. Odrastanje na južnoevropski način karakteriše spora tranzicija u odraslost prema većini indikatora i izrazito kasno odseljenje od roditelja³⁹.

Individualizacija

Jedan od načina da se analizira proces individualizacije mlade osobe jeste preko utvrđivanja vremenskog redosleda određenih događaja tzv. “prekretnica”⁴⁰. Procenu stepena individualizacije u periodu tranzicije unutar životnog ciklusa mladih pokazaće nam “iscrtana” putanja koja povezuje nekoliko ključnih životnih događaja: završetak školovanja, stalni posao, osnivanje samostalnog domaćinstva, sklapanje braka, rađanje prvog deteta (roditeljstvo). To je ujedno indikator individualizacije životnih projekata u celini, pošto smatramo da je ona najteža baš u životnom dobu kada su događaji koji označavaju prekretnice “nagomilani”. Posmatramo “zgusnutost” događaja i njihov redosled. Iz analize smo isključile mlade na školovanju (srednjoškolce i studente), tako da je ona fokusirana na zaposlene i nezaposlene. Nivo obrazovanja uzet je kao kriterijum po kome smo diferencirale mladiće i devojke.

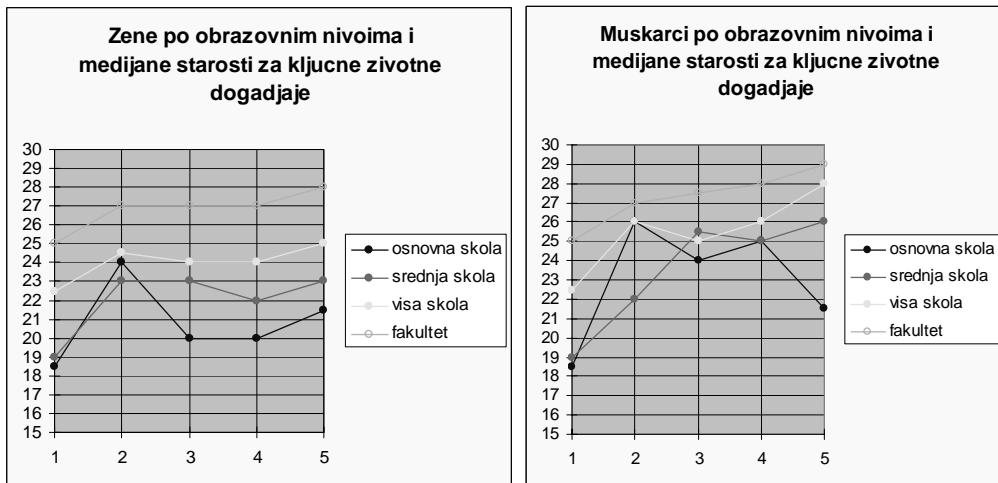
---

³⁸ Recimo, tipičan južnjački model, Italija, ima 60% mladih od 16 do 25 godina, bez i jednog atributa odraslosti. Po tome su Srbija i Italija poredive. Međutim, procenat je u Italiji u odnosu na Srbiju nešto veći kada posmatramo najviši skor (3 i 4) (Italija oko 5%, Srbija skoro trostruko manje). Zemlje izrazito brzog odrastanja jesu Danska, Britanija, Holandija, Nemačka. U njima manje od 20% mladih nema nijedan atribut odraslosti u ovim godinama (Danska i Britanija manje od 10%). U Danskoj 40% mladih ovog uzrasta ima sva četiri obeležja.

³⁹ Iako procenu stepena samostalnosti logički ograničava starost ispitanika (prelazak u odraslo doba odvija se do 25. godine), smatrali smo da specifičnosti srpskog konteksta odrastanja mogu dati opravdanje za merenje nivoa postignute samostalnosti i kod starijih ispitanika, tj. *od 26 do 35 godina*. Rezultati su veoma slični onima koje nalazimo kod mladih *od 16 do 25 godina starosti* iz Holandije i Nemačke, odnosno čak 15.4% nema nijednu karakteristiku odraslosti, 45.6% ima jednu ili dve, 38.9% ima tri ili četiri karakteristika odraslosti. Dakle, čak ni oni, “stariji” mladi u Srbiji ne postižu nivo samostalnosti koji mlade generacije postižu u Danskoj (gde preko 40% ima sve četiri odlike a samo nekoliko procenata nema nijednu). Tek ako izdvojimo samo one stare od 31 do 35 godina, dobijamo rezultate koji mladi Danci postižu do 25 godine!

⁴⁰ “Milestones”; u svrhu analize konstruisale smo instrument *Tabela životnih događaja*.

Grafikon 3.

1- zavrsetak skolovanja, 2 - stalan posao, 3 - samostalno domaćinstvo, 4 - brak, 5 - prvo dete

Prva dimenzija - vremenska zgusnutost događaja ukazuje na izrazitu neindividualizovanu putanju. Svi događaji su locirani u nekoliko godina, i nešto više su zgusnuti kod žena nego kod muškaraca. Mladići iste događaje uglavnom nekoliko godina kasnije "iskuse" nego devojke (osim zaposlenja). Ovde vidimo da je i raspon godina u kojima im se sve ključne stvari dešavaju veći.

U analizi redosleda događaja kod žena, ako zanemarimo završetak školovanja, primećujemo tendenciju "ravnih" linija. Za devojke se, osim onih sa osnovnom školom koje posao nalaze dosta kasnije, značajni događaji odvijaju gotovo istovremeno. U celini, redosled događaja kod devojaka je sledeći - završetak školovanja a zatim sinhronitet braka i osnivanja samostalnog domaćinstva. Diferencijacija jedino postoji kod sledeće dve kategorije - roditeljstva i stalnog posla. Naime, kod srednjeobrazovanih i onih sa višom stručnom spremom radi se o sinhronitetu, visokoobrazovane se zapošljavaju pre rađanja, a one sa osnovnom školom rađaju pre zapošljavanja.

Mladići imaju nešto haotičnije putanje, što bi moglo da ukazuje na neki oblik individualizacije. Ipak, treba biti oprezan, pošto najizrazitije odstupanje postoji kod mladića sa osnovnom školom, a vrlo je teško povjerovati da su mogućnosti izbora veće kod ljudi sa nižim obrazovanjem. Jednostavno, u pitanju su dva modela - jedan koji postoji kod mladića sa nivoima obrazovanja koji prevazilaze osnovni (srednja škola, viša škola i

fakultet), i drugi, koji postoji kod onih sa osnovnom školom. Prva grupa pokazuje karakteristike veoma slične njihovim vršnjakinjama. Druga grupa mladih muškaraca, slično devojkama istog nivoa obrazovanja, najkasnije dobijaju stalan posao. Prethodno im se dešavaju brak, domaćinstvo i deca.

Drugim rečima, dimenzija redosleda odvijanja važnih životnih događaja ukazuje da i kod mladih muškaraca i žena dominiraju standardizovane putanje sa jasno utvrđenim sekvencama.

Zaključna razmatranja

Individualizacija podrazumeva kreiranje vlastitog puta na osnovu izbora: školovanje ili posao; karijera ili putovanja; brak ili “čiste veze”; celibat ili partnerstvo; biti ili ne biti roditelj; rano ili kasnije roditeljstvo; brak ili razvod, i slično. Izbori podrazumevaju postojanje mogućnosti od kojih se izbori prave i resursa da se te mogućnosti razviju u strategije

Naše istraživanje pokazuje da na nivou resursa koji u procesu tranzicije u odraslost i u procesu individualizacije stoje na raspolaganju mlađoj osobi u Srbiji postoje velika strukturalna ograničenja. Ona se očituju u nedostatku bazičnih resursa: posla, stambenog prostora, novčanih sredstava, što stavlja mladu osobu u položaj produžene finansijske i šire materijalne zavisnosti od porodice porekla.

Naše istraživanje je pokazalo da ne samo da postoji velika stambena oskudica, već da je aktivacija resursa roditeljske porodice (nasleđivanje, zamena, kupoprodaja i sl.) jedna od osnovnih strategija za stambeno obezbeđenje mlađe osobe. Uzimajući na veliki nedostatak ovog važnog resursa i na zavisnost mladih od stambenih resursa njihovih roditelja, i ovo istraživanje potvrđuje zaključak Mine Petrović da se “stanovanje pokazuje kao jedno od strukturalnih ograničenja individualizacije” i da se javljaju razna premoderna rešenja (zajedničko domaćinstvo sa roditeljima) i strategije bazirane na tradicionalnim obrascima (porodične mreže), nasuprot individualizaciji (Petrović, 2002: 383).

Pomenuta strukturalna ograničenja ispitanici opažaju kao objektivne prepreke za ostvarenje na ličnom i porodičnom planu, što ubeđljivo pokazuju podaci o doživljajuju porodice u devedesetim, kao i percepcija neophodnih uslova za zasnivanje porodice. Postoji i internalizacija strukturalnih ograničenja kao subjektivnih: na delu je “sistemska inhibicija” i “stvaranje vrline od nužnosti”, koji se kod jednog dela mladih manifestuju u odricanju od samostalnosti i od drugačijeg načina života. Sa druge strane, internalizaciju strukturalnih ograničenja potpomažu kulturna obeležja

odrastanja. U istraživanju je dokazana izloženost mlade osobe paternalističkoj kontroli koja se manifestuje kao ograničavanje autonomije i prezaštićivanje unutar porodice porekla. Posledica je isključenost mlade osobe iz različitih sfera života porodice – rada, odlučivanja i sl., što vodi odlaganju procesa preuzimanja kontrole i odgovornosti za vlastiti život, odnosno svojevrsnoj infantilizaciji. Prema ovim odlikama Srbija pripada kulturnom krugu zemalja u kojima dominiraju porodični sistemi vrednosti (Brannen et al. 2002: 165), a koje karakteriše spora tranzicija u odraslost i jaka povezanost između porodica porekla i opredeljenja.

Jedino obeležje gde Srbija prati trendove u porodičnoj tranziciji u razvijenim zemljama jeste opadanje univerzalnosti braka iskazano odlaganjem braka i rađanja⁴¹. Međutim, ni razvod⁴², pošto se većina razvedenih mlađih odraslih vraća kod roditelja, niti kohabitacija⁴³, koja se odvija u okviru roditeljskog domaćinstva (pa je verovatno u pitanju običajno predbračno partnerstvo), ne ukazuju na individualizovan izbor. Postoji kriza partnerstva, koja se iskazuje sve većim udelom neoženjenih i neudatih⁴⁴. Međutim, porast celibaterstva ne prati i porast samačkih domaćinstava, što pokazuju i rezultati našeg istraživanja⁴⁵. Podaci upućuju na pretpostavku da celibaterstvo nije izbor u životnoj biografiji već nužda.

Na priklanjanje nužnosti ukazuju i implicitni konflikti na ličnom planu koji su identifikovani u istraživanju. Tako na primer, podaci o odlaganju roditeljstva i podaci o važnosti roditeljstva za ostvarenost na ličnom planu ukazuju na konflikt između još uvek dominantnog tradicionalnog stava o samorealizaciji kroz potomstvo i strukturalnih ograničenja s jedne strane, i lične neostvarenosti s druge.

Nasuprot evropskom trendu gde osamostaljenje od porodice porekla sve manje znači automatsko zasnivanje vlastite porodice (Heath, 1999), kod naših ispitanika nužan uslov za osamostaljenje, i na normativnom i na praktičnom nivou, jesu partnerstvo, i to shvaćeno na tradicionalan način kao brak, i rađanje. To, međutim, nije i dovoljan uslov, jer stambena situ-

---

⁴¹ Potvrđeno i u istraživanju M. Bobić (2003).

⁴² Čija je učestalost prema rezultatima našeg istraživanja na nivou statističkog proseka za Srbiju, a niska u odnosu na druga društva.

⁴³ Veoma malo zastupljena u poređenju sa zemljama Evropske unije, gde je udeo kohabitacija kod mlađih uzrasta od 16 do 29 godina 1996. godine bio 31% (od 11% u Portugaliji do 73% u Švedskoj) (Brannen et al. 2002: 187).

⁴⁴ U našem uzorku 20.5% osoba starih između 31 i 35 godina nije u braku. Rezultati popisa pokazuju konstantan porast u dela neoženjenih/neudatih u bračno sposobnom stanovništvu: od 19.8% - 1981. do 24.5% - 2002. godine. Pokazuje se da je neodata svaka deseta žena, a neoženjen svaki peti muškarac starosti između 35 i 40 godina.

⁴⁵ 85% celibatera u najstarijoj uzrasnoj grupi živi kod roditelja.

acija i finansijska oskudica ni osobama u braku ne omogućavaju osamostaljenje u odnosu na njihove roditelje.

Prethodni zaključci ukazuju na specifičan kvalitativan aspekt partnerstva – ono pokazuje tradicionalne (čak premoderne) odlike. Partnerstvo ne postoji kao odnos za sebe, ono se izjednačava sa brakom i rađanjem, i kao norma i kao praksa. Tako shvaćeno, ono se normativno izjednačava sa tranzicijom u odraslost. Da taj obrazac korenspodira sa praksom, pokazuju podaci o sinhronosti braka i rađanja (roditeljstva).

Nasuprot trendovima detradicionalizacije koji obeležavaju živote pojedinaca u društвima kasne modernosti, u Srbiji je poslednjih petnaest godina u različitim sferama društvenosti prisutan proces retradicionalizacije, koji se reflektuje i na stavove (norme) i način života mlađih. Više je primera u našem istraživanju koji potvrđuju taj trend: od podele rada u domaćinstvu, preko uslova za osamostaljivanje i za zajednički život sa partnerom do motivacije za zasnivanje porodice. Ovi nalazi potvrđuju pretpostavku koju je pre deset godina iznela Marina Blagojević da će se blagi trendovi individualizacije u sferi roditeljstva, koje je među mlađima detektovala pet godina ranije, "istopiti" u tegobnoj svakidašnjici zajedno sa mnogim drugim mogućnostima i ustuknuti pred roditeljstvom kao tradicionalnom normom i žrtvovanjem (Blagojević, 1993: 589, 590).

Analiza je potvrdila našu tezu o "osujećenoj" individualizaciji. Pokazalo se da je čak i rudimentaran oblik individualizacije na nivou ostvarenja nezavisnosti u odnosu na roditelje veoma nerazvijen. S druge strane, biografije mlađih osoba koje su ostvarile ključne stvari imaju sasvim standardizovan tok i odvijaju se u sasvim kratkom vremenskom rasponu.

Dominantna strategija za znatan deo mlađih je odlaganje: završetka školovanja, braka, rađanja, stalnog zaposlenja. U tom smislu možda bi bilo moguće govoriti o "iznuđenoj" ili "pseudo" individualizaciji. Karakterističan primer za to je sve prisutnije celibaterstvo: samo dubinsko istraživanje bi pokazalo da li je u pitanju opredeljenje ili nužda. Dubinsko istraživanje bi, takođe, jedino moglo da otkrije postojanje alternativnih, individualizovanih načina života koji su verovatno prisutni kod izvesnog broja mlađih.

Literatura

- Alanen, L. (2001) "Explorations in generational analysis", pp.11-23, in: L. Alanen and B. Mayall (eds.) *Conceptualizing Child-Adult Relations*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Beck, U. (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*, London: Sage.

- Beck, U. and E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization*, London: SAGE.
- Beck-Gernsheim, E. (2002) *Reinventing the Family. In Search of New Lifestyles*, Oxford: Polity Press.
- Bek, U. (2003) "Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika", u: V. Haton i E. Gidens, prir. *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato.
- Blagojević, M. (1993a) Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva (I), *Sociologija* 3.
- Blagojević, M. (1993b) Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva (II), *Sociologija* 4.
- Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet*, Beograd: ISI FF.
- Bobić, M. (2003) *Brak ili/i partnerstvo*, Beograd: ISI FF.
- Bourdieu, P. (1993) *Sociology in Question*, Cambridge: Polity Press.
- Brannen, J., S. Lewis, A. Nilsen and J. Smithson (eds.) (2002) *Young Europeans, Work and Family: Futures in Transition*. London: Routledge.
- Buchner, P. (1990) "Growing Up in the Eighties: Changes in the Social Biography of Childhood in the FRG", in Chisholm, L., P. Buchner, H.H. Kruger and P. Brown (eds.) *Childhood, Youth and Social Change: A Comparative Perspective*: 71 – 84, London: The Falmer Press.
- Galland, O. (2001) Adolescence, post-adolescence, jeunesse: retour sur quelques interprétations. *Revue française de sociologie* 42(4): 611-640.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity Press.
- Heath, S. (1999) "Young Adults and Household Formation in the 1990s", *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 20 No. 4.
- Jones, G. (1995) *Leaving Home*, Buckingham: Open University Press.
- Jones, G. and C. Wallace (1990) "Beyond Individualization: What Sort of Social Change?" in Chisholm, L., P. Buchner, H.H. Kruger and P. Brown (eds.) *Childhood, Youth and Social Change: A Comparative Perspective*, pp. 134 – 154, London: The Falmer Press.
- Jones, G. and C. Wallace (1992) *Youth, Family and Citizenship*, Open University Press.
- Milić, A. (1987) *Zagonetka omladine. Istorija i struktura omladinske grupe*. Beograd – Zagreb: CID IDIS.
- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice*, Beograd: Čigoja.
- Milić, A., Čičkarić, L. (1998) *Generacija u protestu*, Beograd: Filip Višnjić.
- Mitić, M. (1997) *Porodica i stres*, Beograd: Institut za psihologiju FF.

- “Mladi u Srbiji 2002. Nacionalno istraživanje omladine”, Ministarstvo prosvete i sporta i Centar za proučavanje alternativa, Beograd, 2002.
- Petrović, M. (2002) “Stambene i dohodovne nejednakosti (na primeru) parova koji sklapaju brak”, u: S. Bolčić, A. Milić ur. *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 341-389.
- Roberts, K., S.C. Clark and C. Wallace (1994) “Flexibility and Individualism: A Comparsion of Transitions into Employment in England and Germany” *Sociology* 28 (1): 31 – 55.
- Tomanović - Mihajlović, S. (1999) “Participacija u porodici”, u Pešić, M., B. Branković, S. Tomanović-Mihajlović, V. Dejanović: *Participacija mladih pod lupom*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.
- Tomanović-Mihajlović, S. (2000) “Young people’s participation within the family: Parents’ account”, *International Journal of Children’s Rights*, Vol. 8: 151-167.
- Tomanović, S. (2002) “Porodična atmosfera i odnosi između generacija”, u: S. Bolčić, A. Milić ur. *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 315-339.
- Tomanović, V. (1980) *Društvene promene i obrazovanje*, Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Wallace, C. and S. Kovatcheva (1998) *Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*, London : MacMillan.

Zlatko Šram

Hrvatsko akademsko društvo, Subotica

4. VREDNOST I DEVIJANTNO PONAŠANJE MLADIH

Opšta je polazna prepostavka da su vrednosti bazična, relativno stabilna verovanja nastala kao rezultat socijalizacije, pod uticajem individualnog iskustva te društvenih i kulturnih faktora a koji na individualnom nivou bitno utiču na stavove i ponašanja (Franc, Šakić i Ivičić, 2002; Pantić, 1990; Rohan, 2000; Rokeach, 1973). Za različita shvatanja vrednosti zajedničko je da vrednosti: a) jesu koncepti ili verovanja, b) odnose se na poželjna krajnja stanja ili ponašanja, c) prevazilaze specifične situacije, d) usmeravaju izbor i vrednovanje ponašanja i događaja, i e) razlikuju se po relativnoj važnosti (Schwartz, 1992). Različite definicije vrednosti ukazuju na svu kompleksnost fenomena, i s obzirom na kriterij i s obzirom na sadržaj klasifikacije. Tako se, na primer, pod vrednosnim orientacijama mogu podrazumevati različite stvari kao što su određeni spektar socijalnih stavova (Katz, 1972), političke orientacije (Šiber, 1998), sistem životne filozofije (Allport, Vernon i Linzey, 1960), stil života (Fulgosi i Radin, 1982), interesi (Pantić, 1981), pa i osobine ličnosti (Maslow, 2001).

Termin stav označava i sažima celi skup psiholoških fenomena. Socijalni psiholozi pokušavaju odgovoriti na pitanje što su stavovi na dva različita načina. Jedan pristup je usmeren na *strukturu* stavova, a drugi na različite *funkcije* koje stavovi imaju za neku osobu. Strukturalni pristup pruža razumevanje stavova osvrtanjem na vezu stavova s drugim ključnim pojmovima: uverenjima, vrednostima, namerama i ponašanjem (Fishbein i Ajzen, 1975). To odražava tradicionalnu trokomponentnu analizu afektivne, kognitivne i konativne komponente. *Kognitivna* komponenta odnosi se na uverenja o objektu stava; *afektivna* komponenta odnosi se na evaluaciju objekta stava i stoga odražava vrednosti neke osobe; *konativna* komponenta odnosi se na ponašanje s obzirom na objekt ili osobu stava. Newcomb (1950) stav definira kao naučenu sklonost reagovanju na dosledno povoljan ili nepovoljan način s obzirom na dati objekt. Ova de-

finicija uključuje četiri važna aspekta prema strukturalnom pristupu: (1) stavovi se uče kroz iskustvo, (2) čine ljudе sklonima da se ponašaju na određeni način, (3) stavovi i ponašanje podčinjavaju se principu doslednosti, i (4) nepovoljan ili povoljan način ponašanja odražava evaluativnu komponentu stavova. Strukturalni pristup nam omogućuje da vidimo kako su stavovi povezani s drugim konceptima i daje nam određeni uvid u to kako ih se može koristiti za predviđanje ponašanja.

Funkcionalni pristup (McGuire, 1969; Katz, 1972; Smith, Bruner i White, 1956) sugerira da stavovi unapređuju dobrobit pojedinca tako što vrše četiri funkcije. To su funkcija prilagodbe, saznajna funkcija, funkcija samoizražavanja i funkcija obrane ega (Pennington, 1996). Osnovna ideja je da stavovi pomažu pojedincu u posredovanju između unutrašnjih zahteva vlastitog ja i spoljnog sveta. Funkcija *prilagodbe* odnosi se na meru u kojoj stavovi dozvoljavaju nekoj osobi da postigne željeni cilj i izbegne ono što joj je neugodno. S društvenog gledišta, događa se važan proces identifikacije. Ova funkcija je "hedonistička" u tome što služi svrši povećanja zadovoljstva ili ugode i izbegavanja kazne ili boli. *Saznajna* funkcija odnosi se na informacije koje neka osoba poseduje o fizičkom i društvenom svetu. Ova funkcija omogućuje da svet postane poznatije, predviđljivije i manje nejasno mesto, budući da se određena struktura naumeće ili se kao takva percipira. Na primer, stereotipi pomažu pojednostavljivanju društvene okoline, jer stereotipi određuju kojim će se aspektima drugih ljudi posvećivati pažnja, a koji će se ignorisati. Funkcija *samoizražavanja* priznaje potrebu da se dugima pričaju stvari o sebi i da oni znaju što hoćemo, tj. da budu svjesni onoga što osećamo, verujemo i što nam je vredno. Jedan aspekt toga povezan je s raspravom o "identitetu". Funkcija *obrane ega* sugerira da stavovi mogu služiti obrani ljudi od samih sebe i drugih ljudi. S obzirom na samozaštitu stavovi mogu služiti za održavanje vlastitog imidža. S obzirom na funkciju obrane ega često je slučaj da u postupanju sa stvarima koje ugrožavaju naš ego projiciramo naše vlastite unutrašnje konflikte i proturečja na druge ljudе, kao što je to ponekad slučaj s predrasudama.

Slično kao i stavovi, vrednosne orijentacije imaju kognitivnu, afektivnu i konativnu komponentu, a u socijalno-psihološkom značenju često se preklapaju (Kluckhohn, 1962, Šram, 2001 a; Šram, 2003. b). Neki autori smatraju da bi trebalo razlikovati koncept vrednosti od koncepta stava, dok drugi nisu jedinstveni u određenjima razlika između vrednosti i stavova. Tako na primer Ajzen (2001) vrednosti tretira kao samo apstraktnije stavove, dok Rokeach (1973) smatra da vrednosti imaju značajniju i dinamičniju ulogu od stavova u kognitivno-afektivnoj strukturi ličnosti.

U literaturi se nailazi na različite klasifikacije vrednosnih orientacija koje se razlikuju prema motivacionom cilju kojem su usmerene. Tako na primer Schwartz i Bardi (1997) govore o tzv. bazičnim vrednostima. *Prva ukazuje na prirodu odnosa između pojedinca i grupe*; ova vrednosna dimenzija određena je polovima kao što su "konzervativizam" s jedne i "autonomija" s druge strane. "Konzervativni pol" ukazuje na osobu kao entitet ukorenjen u kolektivitetu, koja smisao života vidi kroz odnos sa članovima bliske grupe, visoko vrednuje status quo i iskazuje otpor prema bilo čemu što bi moglo narušiti solidarnost grupe ili tradicionalni red. Specifični primeri ovog vrednosnog tipa jesu društveni red, poštovanje prema tradiciji, porodičnoj sigurnosti te poštovanje roditelja i starijih. Prihvatanje ovih vrednosti kod pojedinca slabи osećaj nesigurnosti u životu. "Autonomni" pol ove vrednosne dimenzije ukazuje na osobu kao na jedan autonomni entitet, koja nalazi smisao u svojoj sopstvenoj jedinstvenosti, koja nastoji slobodno izraziti svoja unutarnja svojstva (preferencije, crte, osjećaje). Moguće je razlikovati dva tipa autonomne vrednosti: prvi se odnosi na ideje i mišljenja, dok se drugi tip odnosi na osjećanja i emocije. Vrednosti *intelektualne autonomije* daju naglasak na izražavanje nezavisnih ideja i prava pojedinaca u smislu zastupanja vlastitih intelektualnih opredeljenja. Specifični primeri ovog vrednosnog tipa su znatiželja, otvorena svest ili um (broadmindedness) i kreativnost. Vrednosti *afektivne autonomije* izražavaju se nezavisnim traženjem afektivno pozitivnog iskustva. Specifični primeri ovog vrednosnog tipa su ugoda, uzbudljiv život, i uživanje u životu. *Druga tzv. bazična vrednost jest kako garantirati odgovorno socijalno ponašanje koje će očuvati socijalnu strukturu.* Drugim rečima, pojedinci moraju uzimati u obzir dobro drugih (the welfare of others), međusobno uskladivanje i suočavanje sa neizbežnom međusobnom zavisnošću. Ovde imamo oslanjanje na hijerarhijski sistem dodeljenih uloga. Pojedinci se socijalizuju i sankcionišu kako bi prihvatali ove uloge i ispunili obaveze i sledili pravila koja su sa njima povezana. *Hijerarhijske vrednosti* naglašavaju legitimaciju hijerarhijske raspodele (allocation) fiksiranih uloga i njihovih izvora. Specifični primeri ovih vrednosti su socijalna moć, poniznost, autoritet, i bogatstvo. Alternativno rešenje problema odgovornog socijalnog ponašanja izgrađuje se na *egalitarnim vrednostima* koje daju naglasak na transcendiranje sebičnih interesa u prilog dobrobiti drugih. *Treća tzv bazična vrednost ukazuje na odnos čovečanstva i prirodnog i socijalnog okruženja.* Jedan od mogućih odgovora je harmonično uklapanje u svet, prihvatajući ga onakvim kakav on jeste i nastojanje da ga se više očuva negoli eksplatiše. *Harmonične vrednosti* daju naglasak na harmonično uskladivanje sa okolišem (zaštita

okoliša, svet lepote). Alternativni pol ovih vrednosti jest aktivna eksploatacija i promena sveta, podvrgavanje sveta našoj volji i uspostavljanje kontrole. Vrednosti ovladavanja i pokoravanja (mastery values) daju nagašak na napredovanje kroz isticanje samoga sebe (self-assertion) te kroz promene i ovladavanje prirodnim i socijalnim okolišem. Primeri ovih vrednosti su ambicija, uspeh, odvažnost, postavljanje sopstvenih ciljeva i nezavisnost.

Postoje i neke druge klasifikacije vrednosnih orijentacija. Tako na primer Allport, Vernon i Lindzey (1960) navode šest osnovnih područja vrednosti: teorijske, ekonomске, estetske, društvene, političke i religiozne. Kluckhohn (1962) ukazuje na nekoliko dimenzija na osnovu kojih je moguće klasifikovati vrednosti: *dimenzija modaliteta* (pozitivne, negativne), *dimenzije sadržaja* (estetske, kognitivne i moralne), *dimenzija intencije* (instrumentalne, terminalne), *dimenzija općenitosti* (specifične, to jest one koje su vezane za neke društvene uloge i grupe s jedne strane, i "tematske", to jest one koje prožimaju određenu kulturu), *dimenzija intenziteta* (kategoričke i preferencijalne; hipotetske-utopijske; tradicionalne i ritualne), *dimenzija mesta u organizaciji* (centralne i periferne), i *dimenzija obima* (osobne, grupne, i univerzalne). Rescher (1969) pak razlikuje pet "nivoa" vrednosti: individualni, grupni, societalni, nacionalni, i opštečovečanski. Rot i Havelka (1973) polaze od sedam vrednosti: saznajna, ekonomsko-utilitarna, altruistička, estetska, orijentacija na moć i ugled, hedonistička, i delatna. Nešto kasnije Havelka (1998) u svojem istraživanju koristi dvanaest vrednosnih orijentacija: prijatnost, usavršavanje, saradnja, sigurnost, samostalnost, pomaganje, pravednost, zarada, uticajnost, spoznaja, popularnost, i religioznost. Rokeach (1973) vrednosti deli na terminalne i instrumentalne. *Terminalne vrednosti* su one koje se odnose na čovekovo konačno stanje egzistencije, odnosno na ono čemu bi čovek trebalo biti usmeren u konačnom smislu (cilj života, smisao života). *Instrumentalne vrednosti* su one koje se odnose na način života, odnosno sredstvo za postizanje određenih ciljeva.

Nije teško uočiti da se u navedenim klasifikacijama javlja problem iscrpnosti kriterija. Naime, u nastojanju da daju što obuhvatniju klasifikaciju autori produžavaju liste i povećavaju broj grupa vrednosti. Očigledno je prisutna određena vrsta arbitarnosti u izboru kriterija klasifikacije vrednosti. Ne samo da se u recentnim istraživanjima autori u merenju vrednosnih orijentacija ne opredeljuju toliko na osnovu nekih čvrstih i jasno postavljenih teorijskih koncepcata koliko se opredeljuju na osnovu vlastitih operacionalnih definicija. Premda se ponekad misli da bi arbitarnost u izboru kriterija klasifikacije trebalo zameniti objektivnim postup-

kom, osvrćući se u prvom redu na primenu faktorske analize kojom bi se utvrdile osnovne dimenzije vrednosti i time ustanovili pouzdaniji kriteriji, čini nam se da je takvo uverenje prilično iluzorno, imajući na umu da faktorskom analizom dobijamo ono što je u nju “uneseno”. A izbor varijabli koje će biti “unešene” u faktorsku analizu ipak u krajnjoj liniji ovisi koliko o jednoj kakvoj-takvoj teorijskoj klasifikaciji toliko još više o samom predmetu i ciljevima istraživanja.

Postoji međutim i jedan drugi problem, a to je odnos vrednosti i sličnih pojmova kao što su potreba, želja, motiv, norma, stav, i interes. Ako na primer malo dublje analiziramo psihološku prirodu Rokeachevih instrumentalnih vrednosti onda možemo primetiti da one implicite mogu ukazivati i na neke crte ili osobine ličnosti. Ovo uostalom potvrđuju neka istraživanja koja ukazuju na povezanost vrednosnih orientacija i osobina ličnosti (Sagiv i Schwartz, 2000; Šram, 2003a). U psihološkim istraživanjima vrednosnih orientacija pretpostavljen je njihov predikativan značaj za ponašanje pojedinca. Shvatanje vrednosti kao uzroka ponašanja proizlazi iz njezine pretpostavljene motivacione osnove (Homer i Kahle, 1998). Drugim rečima, vrednosne orientacije mogu biti veoma značajne personalne dispozicije koje ukazuju na posebnost socijalno-personalnih entiteta koji utiču na dinamiku doživljavanja i ponašanja ljudi (Havelka, 1998). Možemo međutim postaviti pitanje zašto već rano formirane osobine ličnosti, kako pod uticajem različitih agenasa socijalizacije, društvenog konteksta, ili pak hereditarnosti, ne bi mogle uticati na vrstu i stepen internalizacije pojedinih vrednosnih orientacija.

Upravo u povezanosti vrednosnih orientacija i devijantnih oblika ponašanja treba osobine ličnosti tretirati kao jednu intervenirajuću ili medijator varijablu. Različita su istraživanja utvrdila povezanost između određenih oblika devijantnog ponašanja i osobina ličnosti (Hošek i Momirović, 1997; Knežević i sar., 1992; Kovačević, 1981; Momirović i Radovanović, 1992). Isto je tako utvrđena povezanost između tzv. rizičnih vrednosnih orientacija i strukture ličnosti, ali i neurotska pozadina različitih društveno poželjnih oblika tzv. samoaktualizirajućih vrednosnih orientacija (Šram, 2003a). Može se očekivati povezanost između vrednosnih orientacija, koje u svojoj strukturi impliciraju neke od osobina ličnosti i određenih oblika devijantnog ponašanja.

Prostor društvenih stavova je u ovom radu određen latentnim varijablama kao što su *etnocentrizam*, *antisemitizam*, *autoritarnost* i *antievropska orijentacija*. Važno je ovde napomenuti da se autoritarnost, etnocentrizam i antisemitizam često nalaze na granici osobina ličnosti i sindroma

Kaluđer i mobilni

društvenih stavova odnosno političkih vrednosnih orijentacija, poprimajući delom karakteristike jednog, a delom drugog.

Nedostatak konceptualne jasnoće, nekonzistentnost i naizmenična upotreba različitih termina obeležja su istraživanja koja se bave problematikom etnocentrizma. Isto tako postoje različita empirijska istraživanja provedena primenom različitih skala, na različitim uzorcima i primenom različitih matematičko-statističkih postupaka u analizi rezultata istraživanja i u različitim društvenim kontekstima. Etnocentrizmu su pridavani različiti nazivi kao što su patriotizam (Doob, 1964), nacionalizam (Kosterman i Feshbach, 1989), nacionalna vezanost (Rot i Havelka, 1973), nacionalna isključivost (Šiber, 1998), dok Bar-Tal (1992) govori o mentalitetu opsadnog stanja. Na temelju dosadašnjih istraživanja, koja smo sproveli na uzorcima različitih populacija, utvrdili smo da je etnocentrizam višedimenzionalni konstrukt. Faktorskom analizom naših skala etnocentrizma (ETNO-1, ETNO-2) utvrdili smo postojanje nacionalne afektivne vezanosti, nacionalne zatvorenost, i nacionalne homogenizacije (Šram, 2000 a; 2001 b; 2002; 2003 b). Ove se dimenzije etnocentrizma nalaze u međusobno visokim interfaktorskim korelacijama a što ukazuje da pokrivaju sličan političko-psihološki prostor. Upravo se iz ovih razloga etnocentrizam može izučavati kao jednodimenzionalni konstrukt u onim istraživanjima u kojima nije primarni cilj izučavanje psihološke ili političko-ideološke pozadine različitih latentnih obrazaca etnocentrizma. Ponudili smo vlastitu definiciju etnocentrizma koja glasi: "Etnocentrizam je sustav relativno povezanih stavova koji na bihevioralnoj razini ukazuju na socijalno-interakcijsku selektivnost, pristrasnost i međunacionalno nepovjerenje, na afektivnoj razini ukazuje na doživljaj vlastite etničke skupine kao drugog Ja i proširene obitelji, a na kognitivnoj razini ukazuje na prisutnost osjećaja opće zavjere, osjećaj superiornosti, predrasuda i na potrebu nacionalne homogenizacije" (Šram, 2002, 16-17). Uzroci etnocentrizma su kompleksni predmet proučavanja različitih sociobioloških, psiholoških i socioloških studija i istraživanja (LeVine i Campbell, 1972; Forbes, 1985). Najteže i najkontroverznije područje u proučavanju etnocentrizma je pokušaj pronalaženja generalnog objašnjenja njegova postojanja. Jedni ga pokušavaju objasniti nečim što nazivaju ljudskom prirodnom, imajući na umu instinkтивna ponašanja i genetsko nasljeđe, a drugi ga objašnjavaju stavljanjem u određeni povijesni, kulturni i ekonomski kontekst. U svakom slučaju, u teoriji ljudske prirode, a time i ličnosti, nalazi se samo nužan, ali ne i dovoljan uslov za objašnjenje različitih obrazaca etnocentrizma.

Način na koji će određeni društveni stavovi biti izraženi ovisi o karakteristikama ličnosti pojedinca (Adorno, 1950; Katz, 1972; Šram, 2000 b). Koncepti kao što su autoritarna ličnost, antisemitizam, dogmatizam, konzervativizam, etnocentrizam, militarizam i antievropska orijentacija pokazali su se kao međusobno blisko povezani (Eysenck i Wilson, 1978; Eckhardt i Lentz, 1971; Šram, 2001 a). Različita su istraživanja utvrdila povezanost između etnocentrizma i osobina ličnosti. Za etnocentrizam je karakteristična prisutnost različitih oblika ego obrambenih mehanizama, prisutnost implicitnog ili eksplicitnog straha, nesigurnosti, autoritarnosti, konformizma, te depresivnih, anksioznih i agresivnih reakcija (Eckhardt, 1991; Momirović, 1989; Šram, 2003b; Wolf, 1989).

Retka su međutim istraživanja koja pokušavaju utvrditi međusobnu latentnu strukturiranost različitih dimenzija vrednosnih orijentacija s jedne strane i socijalnih stavova kao što su etnocentrizam, antisemitizam, dominantno-submisivna autoritarnost i antievropska orijentacija s druge strane unutar različitih sociodemografskih i socijalno-devijantnih skupina ispitanika, ispitanika koji imaju različiti stav prema Haškom tribunalu, te onih pojedinaca koji su učestvovali na ratištima na prostoru bivše Jugoslavije.

U ovom istraživanju pošli smo od prepostavke da (1) sociodemografska obelježja ispitanika kao što su pol, dob i školska spremu, (2) učestovanje na ratištima na prostoru bivše SFRJ, i politički stav prema Haškom tribunalu, te (3) ispoljavanje socijalno devijantnih oblika ponašanja kao što su sklonost alkoholu, fizičkim obračunima i nošenju ličnog naoružanja utiču na pojavljivanje različitih vrsta latentnih konfiguracija odnosno diskriminativnih faktora u prostoru vrednosnih orijentacija i društvenih stavova.

METOD

Ispitanici i postupak, varijable

Ispitanici obuhvaćeni ovim istraživanjem ($N=3122$) čine nacionalni uzorak mladih u Srbiji (van Kosova i Metohije). *Konačni broj ispitanika obuhvaćen multivarijantnom obradom podataka za potrebe ovog rada određen je izbacivanjem onih ispitanika koji su davali nesuvise odgovore u pogledu njihove hronološke dobi.*

Koeficijent kontingencije pokazuje visoku povezanost između dobi i socijalno-grupne pripadnosti ispitanika ($C=0.75$). U skupini ispitanika dobi između 17 i 19 godina nalazi se 94% srednjoškolaca; u skupini iz-

među 20 i 22 godine nalazi se 61% studenata; u skupini između 27 i 35 godina nalazi se 75% zaposlenih; najmanja je podudarnost između dobi i socijalno-grupnog statusa u skupini ispitanika između 23 i 26 godina: u ovoj se dobnoj skupini nalazi 36% studenata, 44% nezaposlenih i 19% zaposlenih.

Kako bismo utvrdili latentne varijable koje će biti podvrgnute daljnim multivarijantnim postupcima u obradi podataka, primenili smo faktorsku analizu pod komponentnim modelom. Za svaku faktorski izoliranu skalu izračunata je njena unutrašnja konzistencija pomoću koeficijenta *Cronbach alfe*. Sve skale pokazuju izrazito visoku unutrašnju pouzdanost čije veličine iznose između 0.82 i 0.92.

Vrednosne orientacije. Ispitanicima je postavljeno pitanje: "Koliko su Vama u životu važne sledeće stvari?" sa opcijama odgovora: 1. uopšte mi nije važno, 2. malo mi je važno, 3. osrednje, 4. prilično, i 5. veoma mi je važno. Na temelju korelacione matrice od 25 manifestnih varijabli faktorskom analizom uz varimax rotaciju ekstrahovana su četiri faktora, odnosno latentne dimenzije vrednosnih orijentacija, kojima je objašnjeno 63.17% varijanse. Faktorska struktura vrednosnih orijentacija prikazana je u tabeli 1. Prvi faktor smo nazvali *Prosocijalna orijentacija i razvoj ličnosti*, drugi *Intelektualna otvorenost i postignuće*, treći *Patriotizam i socijalnost*, a četvrti faktor smo nazvali *Materijalizam i potreba za moći*. Kasnije ćemo se u diskusiji detaljnije osvrnuti na socijalno-psihološka značenja pojedinih dimenzija vrijednosnih orijentacija i njihovu unutarju dinamiku.

Tabela 1. Faktorska struktura vrednosnih orijentacija

Faktor 1: PROSOCIJALNA ORIJENTACIJA I RAZVOJ LIČNOSTI

Varijabla	Zasićenje
Biti dobar roditelj	.79
Imati dobre i iskrene prijatelje	.77
Razvijati se kao osoba	.69
Pomagati i činiti dobro drugim ljudima	.66
Postignuti u životu nešto vredno i značajno	.61
Biti samostalan u životu	.60
Držati se u životu moralnih principa i načela	.59

% varijanse: 41.07

Cronbach alfa=.90

Faktor 2: INTELEKTUALNA OTVORENOST I POSTIGNUĆE

Biti otvoren za nove ideje	.76
Učiti i sticati nova znanja	.74
Imati različita iskustva u životu	.66
Baviti se naučnim istraživanjem	.60
Biti kreativan u svom radu	.57
Imati u životu ideale kojima će težiti	.50

% varijanse: 10.51

Cronbach alfa= .87

Faktor 3: PATRIOTIZAM I SOCIJETALNOST

Boriti se i žrtvovati za interes svoje otadžbine	.79
Raditi za dobrobit i razvoj šire društvene zajednice	.71
Boriti se protiv zagađivanja okoline	.63
Učestvovati u politici i pratiti političke događaje	.62
Boriti se protiv nacionalne i druge diskriminacije	.58
Živeti u skladu s učenjem moje vere	.51

% varijanse: 6.64

Cronbach alfa= .83

Faktor 4: MATERIJALIZAM I POTREBA ZA MOĆI

Imati moć i velik uticaj u društvu	.84
Biti jako bogat	.82
Biti poznat i slavan	.80
Moći kupiti svaku stvar koju poželim	.61
Uživati u jelu, piću i dobro se zabavljati	.59
Osetiti draž opasnosti i rizika	.46

% varijance: 4.94

Cronbach alfa= .82

Etnocentrizam. Skala od 10 ajtema je konstruisana na osnovu adaptacije skale ETNO-1 (Šram, 2002). Od ispitanika je traženo da iskažu stepen slaganja sa navedenim tvrdnjama na skali Likertovog formata: 1. *uopšte se ne slažem*, 2. *uglavnom se ne slažem*, 3. *niti se slažem niti se ne slažem*, 4. *uglavnom se slažem*, i 5. *u potpunosti se slažem*. Skala se pokazala kao jednofaktorski konstrukt kojim je objašnjeno 61.08% varijanse. Etnocentrizam u svojoj latentnoj strukturi sadrži varijable koje ukazuju na *nacionalnu afektivnu vezanost i nacionalnu isključivost* (tabela 2).

**Tabela 2. Faktorska struktura skale etnocentrizma
ETNOCENTRIZAM (prva glavna komponenta)**

Varijable	Zasićenje
Svaku uvrednu nanetu mojoj naciji doživljavam kao napad na sebe	.84
Svaki čovek treba znati da je sudbina njegove nacije ujedno i njegova lična sudbina	.82
Uvek treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija čak i kad se pokazuju kao prijatelji	.81
Uvek se naljutim kad neko loše govori o mojoj naciji	.81
Pripadnici moje nacije ne treba da se mešaju s ostalim nacijama kroz mešovite brakove	.77
Otvorenost i iskrenost prema drugim nacijama donosi više štete nego koristi	.77
Kad bih bio u mogućnosti da odlučujem o tome kome dati posao, prednost bih dao pripadniku moje nacije	.76
U poređenju s drugim nacijama, nacija kojoj pripadam je mnogo inteligentnija	.75
Spreman sam sve žrtvovati za dostojanstvo i interese svoje nacije	.73
Veoma je važno da deca u školama nauče da vole svoju naciju	.68

% varijanse: 61.08

Cronbach alfa= .92

Autoritarnost. Skalu autoritarnosti konstruisali smo na temelju adaptacije naše skale AUTORIT-1 (Šram, 2001c). Od ispitanika je traženo da iskažu stepen slaganja na skali *Likertovog* formata. Na temelju korelacione matrice od 8 manifestnih varijabli faktorskom analizom je ekstrahiran jedan faktor kojim je objašnjeno 54.73% varijanse. Sadržaj latentne strukture *Dominantno-submisivne autoritarnosti*, kako smo nazvali ovaj faktor, prikazan je u tabeli 3.

Tabela 3. Faktorska struktura skale autoritarnosti

DOMINANTNO-SUBMISIVNA AUTORITARNOST (Prva glavna komponenta)

Varijable	Zasićenje
Našoj omladini je neophodna stroga disciplina, nepokolebljiva odlučnost i jaka volja za radom i borbom za svoju porodicu i otadžbinu	.83
Poštovanje autoriteta je najveća vrlina koju deca treba da nauče	.81
Maloletne prestupnike treba oštro kažnjavati	.79
Ovoj državi je potreban jedan jaki i neustrašivi vođa kome će narod verovati i koga će slediti	.75
Decu treba vaspitavati u strogoj disciplini	.70
Smrtna kazna je najbolja kazna za okorele kriminalce	.69
Za mene se može reći da sam poslušna i disciplinovana osoba	.68
Osobama sa naslednim bolestima treba onemogućiti da rade decu; treba ih sterilizovati	.61

% varijanse: 54.73

Cronbach alfa= .87

Antisemitizam. Skala antisemitizma (4 ajtema) pokazala se kao jednodimenzionalni konstrukt kojim je objašnjeno 78.67% varijanse (*tabela 4*).

Tabela 4. Faktorska struktura skale antisemitizma

ANTISEMITIZAM (Prva glavna komponenta)

	N	%
U mojoj porodici se nikada nije isticao značaj nacionalne pripadnosti	1389	44
Važnost nacionalne pripadnosti počela je da se ističe tek od početka devedestih	557	17
U mojoj porodici je uvek isticana važnost nacionalne pripadnosti	833	26
Ne znam, ne želim da odgovorim	379	12
Bez odgovora	16	1
Ukupno	3174	100

% varijanse: 78.67

Cronbach alfa= .90

REZULTATI

Sociodemografska obilježja

Da bismo utvrdili razlikuju li se ispitanici različitog pola, dobi i školske spreme prema svojim rezultatima na varijablama vrednosnih orijentacija, društvenih stavova i autoritarnosti, primenili smo kanoničku diskriminativnu analizu. Ona nam omogućava maksimalno razlikovanje grupa pomoću ispitivanih varijabli uzetih istovremeno, uvažavajući pri tom njihove međuodnose. Po jedna je statistički značajna kanonička diskriminativna funkcija izolirana na osnovu pola, dobi i školske spreme (*tabela 5*).

Diskriminativnu funkciju deriviranu na osnovu pola definišu *Materijalizam i potreba za moći* (.75), *Antisemitizam* (.40), *Etnocentrizam* (.35), a u suprotnom smeru je definiše *Prosocijalna orijentacija i razvoj ličnosti* (-.52). Ovaj diskriminativni faktor nazvali smo ***Materijalizam, etnocentrizam i asocijalnost*** a u čijoj se pozadini nalazi sindrom ***antisemitizma***. Centroidi grupa pokazuju da ***muškarci*** u nešto većoj meri nego žene ispoljavaju ovu vrstu vrednosnog obrasca (*tabela 6*). Oko 7% ukupnog varijabiliteta u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama među polovima. Budući da su etnocentrizam i antisemitizam oni “sindromi” društvenih stavova koji se nalaze u tako čvrstoj strukturalnoj povezanosti da se pojavljuju u šest od ukupno sedam diskriminativnih funkcija, ovu dimenziju društvenih stavova jednostavno ćemo u dalnjem prikazu nalaža istraživanja nazivati *etnocentrizam*.

Diskriminativnu funkciju deriviranu na temelju dobi definišu *Materijalizam i potreba za moći* (.71) i *Intelektualna otvorenost i postignuće* (.41). Ovaj diskriminativni faktor smo nazvali ***Materijalizam i intelektualna otvorenost*** u čijoj se latentnoj strukturi nalazi snažan motiv za postignućem. U ovom motivacionom sklopu nalaze se, samo na prvi pogled, kontradiktorne želje koje u svojoj psihološkoj pozadini imaju potrebu za moći. Centroidi grupa pokazuju da je *Materijalizam i intelektualna otvorenost* u većoj mjeri prisutan kod najmladih ispitanika, odnosno ***srednjoškolske omladine*** (tabela 7). Oko 5% ukupnog varijabiliteta u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama među dobним skupinama. Značajno je ovdje primetiti da varijable društvenih stavova ne doprinose konfiguraciji ovog diskriminativnog faktora.

Diskriminativnu funkciju deriviranu na osnovu školske spreme definišu *Antisemitizam* (-.43), *Antievropska orijentacija* (-.39), *Etnocentrizam* (-.30), i *Materijalizam i potreba za moći* (-.31), a u suprotnom je smeru definišu *Intelektualna otvorenost i postignuće* (.78) i *Patriotizam i socijetalnost* (.30). Ovaj diskriminativni faktor nazvali smo ***Antievropska orijentacija, etnocentrizam i intelektualna zatvorenost*** a za koji je karakteristična ***društvena neosjetljivost***. Centroidi grupa pokazuju da je ovaj političko-vrijednosni obrazac u najvećoj mjeri prisutan u *služu radničke klase* (ispitanici koji imaju završenu školu za KV radnike) (tabela 8). Oko 9% ukupnog varijabiliteta u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama među ispitanicima različitog stepena obrazovanja odnosno socio-profesionalnog statusa.

Sudelovanje u ratu i stav prema Haškom tribunalu

Po jedna je statistički značajna diskriminativna funkcija derivirana na osnovu ličnog sudelovanja u ratu na prostoru bivše SFRJ, i stava prema Haškom tribunalu (tabela 9).

Diskriminativnu funkciju deriviranu na osnovu sudelovanja u ratu definišu *Etnocentrizam* (-.53), *Antisemitizam* (-.55), *Antievropska orijentacija* (-.49) i *Dominantno-submisivna autoritarnost* (-.51), a u suprotnom je smeru definišu *Intelektualna otvorenost i postignuće* (.59) i *Prosocijalna orijentacija i razvoj ličnosti* (.35). Ovaj diskriminativni faktor nazvali smo ***Autoritarni etnocentrizam, antievropska orijentacija i intelektualna zatvorenost*** a za koji je karakteristična ***asocijalnost***. Centroidi grupa pokazuju da je ovaj političko-vrednosni sklop u većoj mjeri prisutan kod ispitanika koji su ***kao dobrovoljci sudelovali u ratu*** na prostoru bivše SFRJ (tabela 10). Oko 3% ukupnog varijabiliteta u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama među grupama ispitanika koji jesu, odnosno nisu sudjelovali u ratu na prostoru bivše Jugoslavije.

Tabela 5. Koeficijenti struktura diskriminativnih funkcija deriviranih na temelju pola, dobi, i školske spreme ispitanika

Varijabla	Pol F	Dob F1	Škola F1
Prosocijalna orijentacija i razvoj ličnosti	-.52	.05	.08
Intelektualna otvorenost i postignuće	.11	.41	.78
Patriotizam i socijabilnost	.00	-.23	.30
Materijalizam i potreba za moći	.75	.71	-.31
Etnocentrizam	.35	.26	-.30
Dominantno-submisivna autoritarnost	.13	-.17	-.21
Antisemitizam	.40	.26	-.43
Antievropska orijentacija	.16	.12	-.39
<i>Statistici:</i>			
<i>Kanonička korelacija</i>	.26	.22	.30
<i>Wilksova lambda</i>	.93	.93	.86
<i>Hi-kvadrat</i>	218.6	227.24	450.5
<i>df</i>	8	24	32
<i>p</i>	<.001	<.001	<.001

Tabela 6. Centroidi grupa na diskriminativnoj funkciji deriviranoj na osnovu pola ispitanika

Grupa	F C
Muški	.26
Ženski	-.26

Tabela 7. Centroidi grupa na diskriminativnoj funkciji deriviranoj na osnovu dobi ispitanika

Grupa	F1 C
17-19 godina	.27
20-22	.12
23-26	-.06
27-35	-.36

Tabela 8. Centroidi grupa na diskriminativnoj funkciji deriviranoj na osnovu školske spreme ispitanika

Grupa	F1 C
Osnovna škola	-.13
Škola za KV radnike	-.67
Četvorogodišnja srednja škola	.03
Viša škola	.31
Fakultet	.78

Statistički značajnu diskriminativnu funkciju deriviranu na osnovu stava prema Haškom tribunalu definiraju *Etnocentrizam* (.77), *Antievropska orijentacija* (.74) *Antisemitizam* (.41) i *Dominantno-submisivna autoritarnost* (.41). Ovaj diskriminativni faktor nazvali smo *Autoritarni etnocentrizam i antievropska orijentacija*. Centroidi grupa pokazuju da je ovaj latentni obrazac društvenih stavova u najvećoj meri prisutan kod onih ispitanika koji smatraju da je cilj Haškog tribunala *proglasti Srbe krivim za ratove* u bivšoj SFRJ (*tabela 11*). Niti jedna od latentnih varijabli vrednosnih orijentacija ne sude luje značajno u konfiguraciji diskriminativnog faktora deriviranog na osnovu stava prema Haškom tribunalu. Oko 15% ukupnog varijabiliteta u skupu ispitanih varijabli može se pripisati razlikama među grupama ispitanika koji imaju različite stavove prema Haškom tribunalu.

Tabela 9. Koeficijenti struktura diskriminativnih funkcija deriviranih na osnovu sudelovanja u ratu na prostoru bivše SFRJ i stava prema Haškom tribunalu

Varijabla	Sudelovanje u ratu F1	Stav prema Haškom tribunalu F1
Prosocijalna orijentacija i razvoj ličnosti	.35	-.02
Intelektualna otvorenost i postignuće	.59	-.20
Patriotizam i socijetalnost	-.09	.01
Materijalizam i potreba za moći	-.18	.27
Etnocentrizam	-.53	.77
Dominantno-submisivna autoritarnost	-.51	.41
Antisemitizam	-.55	.41
Antievropska orijentacija	-.49	.74
<i>Statisticci:</i>		
<i>Kanonička korelacija</i>	.16	.39
<i>Wilksova lambda</i>	.96	.80
<i>Hi-kvadrat</i>	117.9	684.6
<i>df</i>	40	40
<i>p</i>	<.001	<.001

Tabela 10. Centroidi grupa na diskriminativnoj funkciji deriviranoj na osnovu ličnog sudelovanja u ratu na prostoru bivše SFRJ

Grupa	F1 C
Bio je na ratištu kao dobrovoljac	-1.19
Bio je na ratištu kao pripadnik vojske ili policije	-.33
Bio je na ratištu pošto je prisilno mobiliziran	-.20
Pokušali su ga mobilizirati, ali je to izbegao	.29
Nije bio u prilici da ide na ratište	.04
Nije htio odgovoriti	-.17

Tabela 11. Centroidi grupa na diskriminativnoj funkciji deriviranoj na temelju stava prema Haškom tribunalu

Grupa	F1 C
<i>Cilj Haškog tribunala je:</i>	
Da proglaši Srbe krivim za ratove u bivšoj SFRJ	.76
Da opravda politiku Zapada prema Srbima	.16
Da kazni počinioce ratnih zločina u bivšoj SFRJ	-.42
Da bude uvod u stalni međunarodni sud za ratne zločine	-.44
Nešto drugo	-.05
Ne zna	-.22

Devijantno ponašanje

Po jedna je statistički značajna diskriminativna funkcija derivirana na osnovu sklonosti alkoholu, fizičkom obračunu, i nošenju naoružanja (*tabela 12*).

Diskriminativnu funkciju deriviranu na osnovu sklonosti alkoholu definišu *Materijalizam i potreba za moći* (.80), *Etnocentrizam* (.45) i *Antisemitizam* (.39). Centroidi grupa pokazuju da je ovaj diskriminativni faktor, kojeg ćemo jednostavno nazvati ***Materijalizam i etnocentrizam***, u većoj mjeri prisutan kod ispitanika *sklonih alkoholizmu* (*tabela 13*). Oko 6% ukupnog varijabiliteta u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama među grupama ispitanika koji su skloni alkoholiziranju.

Diskriminativnu funkciju deriviranu na osnovu sklonosti fizičkom obračunu definišu *Materijalizam i potreba za moći* (.80), *Etnocentrizam* (.56), *Antisemitizam* (.42) i *Antievropska orijentacija* (.36), a u suprotnom

je smjeru definiše *Prosocijalna orijentacija i razvoj ličnosti* (-.30). Centroidi grupa pokazuju da je diskriminativni faktor kojeg smo nazvali ***Materijalizam, etnocentrizam i antievropska orijentacija***, a u čijoj se strukturi nalazi ***asocijalnost***, u većoj mjeri prisutan kod ispitanika ***sklonih fizičkom obračunu*** (tabela 14). Oko 8% ukupnog varijabiliteta u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama među grupama ispitanika koji su skloni fizičkom obračunu.

Diskriminativnu funkciju deriviranu na osnovu nošenja naoružanja definišu *Materijalizam i potreba za moći* (-.72), *Etnocentrizam* (-.42), *Antisemitizam* (-.31) i *Antievropska orijentacija* (-.30), dok je u suprotnom smeru definišu *Prosocijalna orijentacija i razvoj ličnosti* (.40) i *Intelektualna otvorenost i postignuće* (.30). Ovaj diskriminativni faktor nazvali smo ***Materijalizam, etnocentrizam i antizapadna orijentacija*** za koji je karakteristična ***asocijalnost i intelektualna zatvorenost***. Centroidi grupa pokazuju da je ova vrsta političko-vrednosnog obrasca u većoj meri prisutna kod ispitanika koji su ***skloni nošenju naoružanja*** (tabela 15). Oko 7% ukupnog varijabiliteta u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama među grupama ispitanika koji ne nose i onih koji su skloni nošenju naoružanja. Zanimljivo je pri tom primetiti da sama učestalost nošenja naoružanja ne utiče na latentnu konfiguraciju diskriminativnog faktora.

Tabela 12. Koeficijenti struktura diskriminativnih funkcija deriviranih na osnovu sklonosti alkoholu, fizičkom obračunu, i nošenju naoružanja

Varijabla	Alkohol F1	Fizički obračun F1	Naoružanje F1
Prosocijalna orijentacija i razvoj ličnosti	-.25	-.30	.41
Intelektualna otvorenost i postignuće	.03	-.16	.30
Patriotizam i socijetalnost	-.20	-.12	.18
Materijalizam i potreba za moći	.80	.75	-.72
Etnocentrizam	.45	.56	-.42
Dominantno-submisivna autoritarnost	.03	.16	-.08
Antisemitizam	.39	.42	-.31
Antievropska orijentacija	.22	.36	-.30
<i>Statistici:</i>			
<i>Kanonička korelacija</i>	.25	.28	.26
<i>Wilksova lambda</i>	.92	.91	.92
<i>Hi-kvadrat</i>	245.7	290.2	250.9
<i>df</i>	32	24	32
<i>p</i>	<.001	<.001	<.001

Tabela 13. Centroidi grupa na diskriminacijskoj funkciji deriviranoj na osnovu sklonosti alkoholu

<i>Grupa</i>	F1 C
<i>Broj dana u proteklom mesecu tokom kojih je popio pet ili više alkoholnih pića zaredom u kratkom vremenskom periodu (od par sati):</i>	
Nijednom	-.17
Jedan dan	.16
Dva dana	.35
3-5 dana	.43
6-9 dana	.71

Tabela 14. Centroidi grupa na diskriminacijskoj funkciji deriviranoj na osnovu sklonosti fizičkom obračunu

<i>Grupa</i>	F1 C
<i>Koliko se puta u poslednjih godinu dana sa nek im potukao:</i>	
Nijednom	-.17
Jedan put	.62
2-3 puta	.83
4-5 puta	.99

Tabela 15. Centroidi grupa na diskriminacijskoj funkciji deriviranoj na osnovu sklonosti nošenju naoružanja

<i>Grupa</i>	F1 C
<i>Koliko ste puta u poslednjih mesec dana nosili pištolj ili nož van kuće:</i>	
Nijednom	.07
Jednom	-.73
2-3 puta	-.70
4-5 puta	-.95
Svaki put kad izade iz kuće	-1.08

DISKUSIJA

Rezultati kanoničke diskriminativne analize pokazali su da pol, dob i školska sprema utiču na formiranje latentnih konfiguracija vrednosnih orijentacija i društvenih stavova. Ipak, relativno mali postotak ukupnog

varijabiliteta u skupu ispitivanih varijabli nam dopušta samo govor o određenim strukturalnim tendencijama.

Unutar različitih grupa ispitanika etnocentrizam i antisemitizam nalaze se u međusobno takvoj povezanosti da u suštini pokrivaju isti prostor društvenog stava. Drugim rečima, nacionalna afektivna vezanost, zatvorenost ili isključivost, osećaj superiornosti, spremnost na samožrtvovanje i antisemitizam jesu one odrednice nacionalne svesti koje formiraju strukturu *nacionalističkog sindroma*. U tom smislu nalazi našeg istraživanja potvrđuju bliskost koncepata etnocentrizma i antisemitizma (Adorno, 1950; Greenstein, 1987). Ovde možemo govoriti o postojanju nacionalističkog sindroma bez obzira na to što smo u nekim našim ranijim radovima ukazivali na distinkтивnost između nacionalističke ideologije i etnocentrizma, a u kojima smo etnocentrizam pokušali objasniti nešto više kao jednu multidimenzionalnu personalnu predispoziciju negoli kao "čisti" socijalno-stavovski konstrukt, imajući na umu snažnu povezanost etnocentrizma i određenih dimenzija ličnosti (Šram, 2001b; Šram, 2003b).

U psihološkoj pozadini nacionalističkog sindroma koji je u većoj meri prisutan kod muškaraca nalazi se jedna vrsta asocijalnosti a što implicite ukazuje i na određenu strukturu ličnosti. Naime, "nacionalist" je češće osoba muškog pola kod koje je izrazito prisutna materijalističko-hedonistička vrednosna orientacija, sklonost izlaganju rizicima te potreba za društvenom moći i popularnosti. Pored toga, "nacionalist" je osoba kojoj nije mnogo stalo do harmoničnih socijalno-interakcijskih odnosa u svojoj mikrosocijalnoj sredini, egocentrična je i ne pridaže posebnu važnost ličnom psihološkom rastu, sazrevanju, samostalnosti i ne obazire se mnogo na moralne principe.

Za najmlađe ispitanike, odnosno za srednjoškolsku omladinu, karakteristična je istovremena prisutnost materijalističko-hedonističke vrednosne orientacije, sklonost izlaganju rizicima, potreba za društvenom moći i popularnosti, otvorenost za nove ideje i sticanje znanja, potreba za kreativnošću te potreba za postojanjem životnih idea. Ovde je važno imati na umu činjenicu da u našem slučaju "materijalistička" orientacija ne ukazuje toliko na potrebu za ekonomskom i materijalnom sigurnošću koliko ukazuje na jednu vrstu *materijalističkog hedonizma*, odnosno na potrebu za neodložnim i neposrednim zadovoljavanjem svojih želja i impulsa. Za očekivati bi bilo da se materijalistički hedonizam, koji implicite ukazuje na određenu vrstu socijalno-rizičnog stila života (Franc, Šakić i Ivičić, 2002), nalazi u negativnoj korelaciji sa potrebom za intelektualnim postignućem. Vidimo međutim da jedna vrsta "materijalističke" i "intelektualne" vrednosne orientacije koegzistiraju u vrednosnom sklopu

srednjoškolaca u Srbiji, odnosno omladine hronološke dobi između 17 i 19 godina. Ako imamo na umu podelu vrednosti na terminalne i instrumentalne (Rokeach, 1973), onda bismo mogli “intelektualnu” orientaciju tretirati kao terminalnu vrednost, odnosno kao onu vrednost koja daje konačni smisao ili cilj života, ili pak kao jedan “samoaktualizirajući” vrednosni sklop (Maslow, 1976). S druge pak strane “materijalističku” orientaciju mogli bismo tretirati kao instrumentalnu vrednost, odnosno onu vrednost koja služi kao sredstvo za postizanje tog cilja ili smisla života. Nameće nam se zaključak da je u aksiološkom sistemu srednjoškolske omladine za intelektualnu samoaktualizaciju nužno potrebno posedovati bogatstvo, moć i slavu. Bio bi to ipak krivi zaključak. Radi se naime o postojanju jedne vrste konflikta između individualnih i kolektivnih vrednosti. Na individualnom nivou kod srednjoškolske omladine prisutne su intrinzične vrednosti, a na kolektivnom nivou je snažno prisutna internalizacija društvenih ekstrinzičnih vrednosti kao što su bogatstvo, potrošnja, moć i slava. Premda materijalističko-hedonistička orientacija ukazuje na određene kliničke osobine ličnosti, o čemu će nešto kasnije biti više reči, ova vrsta vrednosne orijentacije u razvojnom dobu između 17 i 19 godina više ukazuje na refleksiju vrednosnog sistema koji, u perцепциji srednjoškolaca, postoji u globalnom društvu. Drugim rečima, u jednom delu srednjoškolske omladine ne postoje toliko “poremećeni” koliko “konfliktni” vrednosni obrasci generirani postojećim vrednosnim sistemom globalnog društva. U prilog ovoj tvrdnji govori činjenica da na manifestnom nivou postoji znatno veći stepen preferiranja “intelektualnih” od “materijalističkih” vrednosti.

Školska sprema ispitanika pokazala se kao ona strukturalna varijabla koja utiče na latentnu konfiguraciju vrednosnih orijentacija i društvenih stavova. U tom pogledu najveće razlike postoje između ispitanika koji imaju završenu školu za KV radnike i ispitanika sa fakultetskim obrazovanjem. Za radničku “klasu” je u većoj meri karakteristična prisutnost nacionalističkog sindroma, antievropske orijentacije, materijalističko-hedonističke orijentacije, intelektualne zatvorenosti i društvene neosjetljivosti. Drugim rečima, unutar radničke “klase” postoji jedna vrsta *mentaliteta nacionalnog opsadnog stanja* (Bar-Tal, 1992) u čijoj se pozadini nalazi kognitivna rigidnost i specifičan sindrom asocijalnosti. Od posebnog je značaja ovde primetiti *odsutnost patriotskog sentimenta* u latentnoj strukturi mentaliteta nacionalnog opsadnog stanja. Naime, patriotski sentiment nije jednostavna stavovska struktura: “boriti se i žrtvovati za interese svoje otadžbine” podrazumeva postojanje osećaja komunitarnosti, religioznog sentimenta i takozvanih postmaterijalističkih vrednosti (Inglehardt,

1990) kao što su ekološka svest i ljudska prava. Upravo ova vrsta socijetalnosti daje socijalno-psihološko značenje patriotskom sentimentu. Patriotizam se dakle u našem slučaju nije pokazao kao simptom nacionalističkog sindroma. Patriotizam podrazumeva prisutnost određene socijalne empatije odnosno inkluzivnosti, dok nacionalistički sindrom podrazumeva prisutnost odrđene vrste asocijalne agresivnosti, odnosno socijalne ekskluzivnosti. Upravo se iz ovih razloga koncept patriotizma nalazi u negativnoj korelaciji sa nacionalističkim sindromom, odnosno specifičnim mentalitetom nacionalnog opsadnog stanja. To, međutim, ne znači da se u određenom političko-istorijskom kontekstu nacionalistički sindrom ne može subjektivno doživljavati ili politički percipirati kao "slepi" patriotizam (Kosterman i Feshbach, 1989; Schatz, Staub i Lavine, 1999).

Veoma sličnu političko-vrednosnu matricu ispoljavaju ispitanici koji su kao dobrovoljci učestvovali na ratištu na prostoru bivše SFRJ i koji smatraju da je cilj Haškog tribunalala proglašiti Srbe krivim za ratove u bivšoj SFRJ. I za jedne i za druge je karakteristična prisutnost *mentaliteta nacionalnog opsadnog stanja* (etnocentrizam, antisemitizam, antievropska orijentacija) i *dominantno-submisivna autoritarna struktura ličnosti*. Kako je ova vrsta autoritarnosti najčešće povezana sa desničarskom ideologijom (Altemeyer, 1996), opravdano bi se moglo zaključiti da su ovi ispitanici skloniji usvajanju određenog tipa društvene, odnosno nacionalističke ideologije (Rokeach i Fruchter, 1956). Pored navedene sličnosti političko-vrednosne matrice ispitanika koji su dobrovoljno učestvovali u ratu na prostoru bivše SFRJ i koji smatraju da je cilj Haškog tribunalala proglašiti Srbe krivim za ratove u bivšoj SFRJ, među njima postoje određene razlike s obzirom na vrednosne orijentacije, odnosno implicitne osobine ličnosti koje leže u pozadini *autoritarnog mentaliteta nacionalnog opsadnog stanja*. Naime, u psihološkoj pozadini potencijalne nacionalističke ideologije ratnih dobrovoljaca nalazi se kognitivna rigidnost i asocijalnost. Za razliku od ratnih dobrovoljaca, kod ispitanika koji imaju krajnje nekritički stav prema Haškom tribunalu vrednosne orijentacije koje implikite ukazuju na određene osobine ili crte ličnosti ne učestvuju u konfiguraciji potencijalne nacionalističke ideologije. Ako predispozicije ličnosti, socijalne i kulturne vrednosti, kao i situacioni i iskustveni faktori dovode do konkretne političke ideologije i političkog aktiviteta (Knutson, 1973), onda možemo zaključiti da je politička ideologiziranost u većoj meri prisutna kod ratnih dobrovoljaca negoli kod ispitanika koji imaju nekritički stav prema Haškom tribunalu. Drugim rečima, potencijalna nacionalistička ideologija za ratne dobrovoljce je ona vrsta političko-psihološke stavorovske strukture koja ima kako ego obrambenu funkciju tako isto i sa-

znajnu funkciju (McGuire, 1969; Katz, 1972), dok je nekritički stav prema Haškom tribunalu manje-više kognitivna komponenta jednog kompleksnijeg političkog stava, odnosno uverenja (Fishbein i Ajzen, 1975) koje se nalaze pod neposrednim uticajem političke propagande za koju je primarno karakteristična antievropska orijentacija.

Sklonost alkoholizmu, fizičkim obračunima te nošenju naoružanja pokazali su se kao oni oblici devijantnog ponašanja koji utiču na latentnu konfiguraciju vrednosnih orijentacija i društvenih stavova. Za omladinu sklonu navedenim oblicima devijantnog ponašanja karakteristična je istovremena prisutnost *materijalističko-hedonističke* vrednosne orijentacije i *nacionalističkog* sindroma (etnocentrizam, antisemitizam). Pored ove sličnosti među njima postoje i određene razlike. Za omladinu sklonu fizičkim obračunima i nošenju oružja u većoj meri je karakterističan *mentalitet nacionalnog opsadnog stanja* (nacionalizam+antievropska orijentacija) i jedna vrsta *asocijalnosti*, dok je za omladinu sklonu alkoholizmu karakteristična “samo” prisutnost materijalističko-hedonističke orijentacije i nacionalističkog sindroma.

Pored toga što ispitanici skloni fizičkim obračunima i nošenju oružja imaju sličnu vrednosno-stavovsku strukturu (nacionalno opsadno stanje i asocijalnost), oni se međusobno ipak razlikuju u pogledu internalizacije vrednosne orijentacije koja ukazuje na crtlu ličnosti za koju je karakteristična intelektualna otvorenost i prisutnost motiva postignuća. Naime, za ispitanike sklone nošenju oružja je pored mentaliteta nacionalnog opsadnog stanja i asocijalnosti karakteristična još i *kognitivna rigidnost*. Uporedimo li sada latentnu konfiguraciju vrednosnih orijentacija i društvenih stavova deriviranu na osnovu učestvovanja u ratu na prostoru bivše SFRJ i sklonosti nošenju oružja, vidimo da su one veoma slične po svojoj latentnoj vrednosno-stavovskoj strukturi. Drugim rečima, za onaj segment omladine u Srbiji koji je *učestvovao u ratu* i koji je skon *nošenju oružja* karakteristična je prisutnost *mentaliteta nacionalnog opsadnog stanja, asocijalnost i kognitivna rigidnost*. Mogli bismo stoga implicate zaključiti da su *ratni dobrovoljci u većoj meri skloni nošenju oružja*, ali isto tako i *fizičkim obračunima*.

Od posebnog je značaja za interpretaciju nalaza ovog istraživanja imati na umu psihološku pozadinu vrednosne orijentacije koju smo nazvali “Materijalizam i potreba za moći”, odnosno koja ukazuje na jednu materijalističko-hedonističku vrednosnu orijentaciju. U jednom našem istraživanju sprovedenom na uzorku srednjoškolske populacije nastojali smo utvrditi relacije vrednosnih orijentacija i osobina ličnosti (Šram, 2003a). U multiplim regresijskim jednadžbama gde su vrednosne orien-

tacije bile stavljene u prediktor poziciju a osobine ličnosti u kriterij poziciju, vrednosna orijentacija “Materijalizam i potreba za moći” (gotovo identična faktorska struktura kao i u ovom istraživanju) bila je u statistički značajnim korelacijama sa *hostilnom depresijom* i sa *sociopatskom agresivnošću*, kako u muškom tako i u ženskom subuzorku. Crte ličnosti koje formiraju hostilno depresivnu strukturu ličnosti jesu: osećaj životne promašenosti i besmisla, beznadežnost, nezainteresovanost za druge ljudе, osećaj inferiornosti, nesposobnost donošenja odluka, loše ocjene iz ponašanja u školi, nesigurnost u postupcima i mišljenju, odsutnost empatičnosti, te potreba za moći uterivanjem straha drugim ljudima. Ova vrsta hostilne depresije ukazuje na karakterološku depresiju koja postaje integralni deo ličnosti poprimajući “depresivno držanje” ili “depresivni životni stil” (Akiskla i sur., 1980) ili je pak hostilni subtip depresivne neuroze (Biro i sur., 1987). Prema psihosocijalnom modelu etiologije depresivnih poremećaja uzrok ove vrste depresije nalazi se u razvojnoj prošlosti pojedinca (Bruno, 1992) a koja može dovesti do težih poremećaja normalnog razvoja i *latentnog samouništenja* (Reynolds i Johnston, 1994).

U istraživanju o kojemu je ovde reč (Šram, 2003a), faktorskom analizom osobina ličnosti je ekstrahirana dimenzija ličnosti koju smo nazvali *sociopatska agresivnost*. To je ona osoba koja po svaku cenu nastoji dobiti ono što želi, uvek nastoji zadovoljiti svoje strasti ma kakve one bile, nastoji se osvetiti onome ko ju je uvredio ili naneo neko zlo, to je osoba koja voli da je se drugi boje, koja želi posedovati svoje lično naoružanje, volela se kao dete tući sa drugom decom, imala je loše ocene iz ponašanja u školi, ne bi joj bilo teško ubiti životinju, gruba je prema drugima, a druge ljudе percipira kao izrazito koristoljubive, sebične, nepravedne i podmitljive. Ukratko rečeno, *sociopatska agresivnost* ukazuje na egocentrčnost, bezosećajnost, osvetoljubivost, potrebu za moći, asocijalnost i “projiciranu” agresivnost koja se manifestuje moralno krajnje negativnom evaluacijom drugih ljudi. Ne bismo mnogo pogrešili da smo sociopatsku agresivnost nazvali *psihotična agresivnost*, budući da se u literaturi sociopatiјa i psihopatiјa često naizmenično koriste (Davison i Neal, 1974) i da ova vrsta agresivnosti u velikoj meri korespondira sa psihološkim sadržajem Eysenckove dimenzije ličnosti koju je nazvao *psihoticiзam* (Eysenck i Eysenck, 1976).

Imamo li na umu činjenicu da se u psihološkoj pozadini *materijalističko-hedonističke* vrednosne orijentacije nalazi jedna hostilno depresivna i sociopatsko agresivna struktura ličnosti, možemo zaključiti da *nacionalistički orijentirani pojedinci* pate od dubokih nerazrešenih unutarnjih konflikata i da pate od jednog specifičnog sindroma *sociopatske depresiјe*.

*je za čiju psihodinamiku je karakteristična istovremena prisutnost simptoma **bega i napada**.* Na osnovu dosad rečenog možemo zaključiti da je u vrednosno-stavovskom sklopu ispitanika sklonih alkoholizmu, fizičkim obračunima i nošenju naoružanja karakteristična prisutnost *nacionalističkog sindroma* u čijoj se psihološkoj pozadini nalazi jedna *sociopatsko-depresivna struktura ličnosti*.

Napravimo li razliku između nacionalističkog sindroma (etnocentrizam i antisemitizam) i sindroma mentaliteta nacionalnog opsadnog stanja (nacionalizam i antievropska orijentacija), onda možemo zaključiti da je za *ratne dobrovoljce koji pripadaju radničkoj "klasi" i koji su skloni nošenju naoružanja karakteristična prisutnost mentaliteta nacionalnog opsadnog stanja, sociopatska depresija i intelektualna insuficijencija*. Naime, u tzv. petofaktorskom modelu ličnosti često nazivanim "Big five" postoji dimenzija ličnosti nazvana *Intelekt* a koja se leksički operacionalizira kao *otvorenost prema iskustvu* (John, 1990; McCrae, 1994). U ovom modelu ličnosti se dakle može govoriti ne samo o afektivnoj već i o intelektualnoj dimenziji. Budući da je intelektualna otvorenost kao vrednosna orijentacija negativno korelirana sa kanoničkim diskriminativnim faktorima deriviranim na osnovu školske spreme ispitanika, učestvovanja u ratu i devijantnih oblika ponašanja, onda možemo implicite zaključivati o postojanju negativne korelacije između inteligencije i mentaliteta nacionalno opsadnog stanja, odnosno sociopatske depresije i inteligencije. Drugim rečima, ratni dobrovoljci koji pripadaju sloju radničke "klase" i koji su skloni fizičkim obračunima i nošenju oružja iskazuju dezorganizaciju i disocijaciju kognitivnih i konativnih procesa. Paranoidni i manični simptomi neposredni su proizvod ove vrste psihološkog poremećaja. U pravilu su pogodjeni složeniji kognitivni procesi, među njima i informatički veoma složeni ulazno-izlazni procesi (Momirović i sur., 1992) a koji generiraju jednu opću kognitivnu rigidnost.

U teorijskom smislu je potvrđena konceptualna bliskost između vrednosti i stavova koji se međusobno često preklapaju (Kluckhon, 1962). Postoji međutim i potvrda da vrednosti mogu imati značajniju i dinamičniju ulogu od stavova u kognitivno-afektivnom sistemu (Rokeach, 1973), ali pod uslovom da vrednosne orijentacije, ili barem neki od njenih latentnih sklopova korespondiraju sa, odnosno ukazuju na određene osobine ličnosti (Sagiv i Schwartz; Šram, 2003a). Upravo je interrelacijska strukturiranost vrednosnih orijentacija i osobina ličnosti razlog zašto je ponekad teško razlikovati terminalne od instrumentalnih vrednosti. Naime, motivaciona osnova internalizovanih vrednosti mogu biti značajne personalne dispozicije (Havelka, 1998; Homer i Kahle, 1998), dok internalizovani

društveni stavovi mogu poprimiti različite oblike ego obrambenih funkcija (Katz, 1972) i biti komponente jedne šire stavovske strukture (Fishbein i Ajzen, 1975). Ono što je zajedničko vrednostima i stavovima, ali i političkoj kulturi (Šram, 2003b) jest njihova kognitivna, afektivna i evaluativna komponenta sa određenim bihevioralnim potencijalom. Čini nam se stoga da upravo jasno socijalno-psihološko i individualno-psihološko definiranje strukturalnih komponenti vrednosti i stavova treba imati na umu u istraživanju ovih koncepata, posebno onda ako se stavljaju u relaciju sa različitim oblicima ponašanja i osobinama ličnosti. Nekritičko prihvatanje različitih konceptualizacija bilo vrednosnih orijentacija bilo društvenih stavova, sugeriranih od strane pojedinih autoriteta, bez faktorsko-analitičkih provera na specifičnim uzorcima, generiše ne male poteškoće u interpretaciji dobijenih nalaza istraživanja. U tom smislu nam možda može najbolje poslužiti koncept tzv. bazičnih vrednosti koje su sugerirali Schwartz i Bardi (1997). Njihova prva tzv. bazična vrednost, koja ukazuje na prirodu odnosa između pojedinca i grupe, u suštini ukazuje na jednu konzervativnu i nacionalističku ličnost za koju je karakteristična kognitivna rigidnost. Njihova druga tzv. bazična vrednost, koja se oslanja na hijerarhijski sistem, u suštini ukazuje na jednu vrstu autoritarne strukture ličnosti. Ovim "hijerarhijskim vrednostima" Schwartz i Bardi (1997) su protstavljaju "egalitarne vrednosti". Tačno je da je hijerarhijski "mentalitet" u korelaciji sa "kolektivističkom orijentacijom" (Šram, 2001a), ali je isto tako tačno da je hijerarhijski "mentalitet" samo jedna od komponenti specifične političke kulture (Šram, 2003b) koja ukazuje na strukturu određene političko-ideološke matrice. Čini nam se stoga pomalo neutemeljenim "hijerarhijske vrednosti" tretirati kao suprotni pol "egalitarnim vrednostima" na jednoj, u suštini imaginarnoj, bipolarnoj skali. Ako prva tzv. bazična vrednost ukazuje na "konzervativizam", a druga na određeni oblik "autoritarnosti", kako je onda moguće govoriti o prirodi tzv. bazičnih vrednosti budući da u određenim segmentima populacije ova dva konstrukta pokrivaju gotovo isti socijalno-stavovski prostor, ili pak sličnu strukturu ličnosti? Treća tzv. bazična vrednost koju sugeriraju Schwartz i Bardi (1997) ukazuje na odnos čovečanstva i prirodnog i socijalnog okruženja, a gde se govori o "harmoničnim vrednostima" koje daju naglasak na harmonično usklađivanje sa okolišem (zaštita okoliša). Autori, međutim, ne uzimaju u obzir da je "ekološka svest" samo jedna od tzv. postmaterijalističkih vrednosti (Inglehardt, 1990) ili pak da je samo jedna od varijabli koje formiraju latentni prostor šireg spektra socijalnih vrednosti, kao što se to pokazalo u ovom našem radu. Drugim rečima, teško je govoriti o bilo kakvim "bazičnim" ili "univerzalnim" vred-

nostima a da se ne upadne u zamku preklapanja ili, čak što više, jedne konceptualne konfuzije konstrukata iz područja vrednosti, stavova, osobina ličnosti i ponašanja.

Nalazi ovog istraživanja nedvosmisleno upućuju na dve stvari: prvo, trebalo bi izbegavati kafanske političke diskusije, posebno one žučnije, ako smo upoznati s ratnom prošlošću našeg sagovornika; i drugo, jedna političko-demagoška, nacionalistička i antievropska retorika je prijemčivija za one ličnosti kod kojih je prisutna određena vrsta psihopatoloških poremećaja.

LITERATURA

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Stanford, R.N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Akiskal, H.S., Rosenthal, T.I., Haykal, R.F. (1980). Characterological Depression: Clinical and Sleep EEG Findings Separating “Subaffective Dyshymias from Character Spectrum Disorders. *Archive of General Psychiatry*, 37, 777-783.
- Ajzen (2001). Nature and operation of attitudes. *Annual Review of Psychology*, 52, 27-58.
- Allport, G.W., Vernon, P.E., Lindzey, G. (1960). *A Study of Values*. Boston: Houghton Mifflin.
- Bar-Tal, D. (1992). Beliefs About Negative Intentions of the World: A Study of the Israeli Siege Mentality. *Political Psychology*, 4, 633-645.
- Biro, M., Till, E., Lisulov, R., Potrebić, G., Novović, Z. (1987). Faktorska analiza depresivnih poremećaja kao osnov subklasifikacije depresije. *Psihologija*, 3-4, 35-44. Beograd: Savez društava psihologa Srbije.
- Bruno, F.J. (1992). *The family encyclopedia of child psychology and development*. New York: John Wiley and Sons.
- Doob, L.W. (1964). *Patriotism and Nationalism: Their Psychological Foundations*. New Haven: Yale University Press.
- Davison, G.C., Neal, J.M. (1974). *Abnormal Psychology: An Experimental Clinical Approach*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Echardt, W. (1991). Authoritarianism. *Political Psychology*, 1, 97-124.
- Eckhardt, W., Lentz, T.F. (1971). Factor of war/peace attitudes. *Peace Resolution Review*, 2, 1-105.
- Eysenck, H.J., Eysenck, S.B.G. (1976). *Psychoticism as a dimension of personality*. London: Hodder and Stoughton.

- Eysenck, H.J., Wilson, G.D. (1978) (Eds.). *The Psychological Basis of Ideology*. Lancaster: MPT Press.
- Fishbein, M., Ajzen, I. (1975). *Belief, Attitude, Intention and Behaviour*. Reading. Mass: Adison-Wesley.
- Forbes, H.D. (1985). *Nationalism, Ethnocentrism, and Personality*. Chicago-London: University of Chicago Press.
- Franc, R., Šakić, V., Ivičić, I. (2002). Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata: hijerarhija i povezanost sa stavovima i ponašanjima. *Društvena istraživanja*, 2-3, 215-238. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Fulgosi, A., Radin, F. (1982). Psihografska analiza stilova života gradske omladine. *Revija za psihologiju* 1-2, 25-37. Zagreb: Savez društava psihologa SFR Jugoslavije.
- Greenstein, F.I. (1987). *Personality and Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Havelka, N. (1998). Vrednosne orijentacije adolescenata: vrednosti i svest o sebi. *Nastava i vaspitanje*, 5, 803-824. Beograd: Pedagoško društvo Srbije.
- Homer, P.M., Kahle, L.R. (1988). A structural equation test of the value-attitude-behaviour hierarchy: *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 638-646.
- Hošek, A., Momirović, K. (1997). Struktura relacija između socijalnog statusa i osobina ličnosti maloletnih delinkvenata. *Psihologija*, 3, 197-230. Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Inglehardt, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- John, O.P. (1990). The “big five” factor taxonomy: Dimensions of personality in natural language and questionnaires. U: L.A. Pervin (Ed.). *Handbook of Personality: Theory and Research*. New York: Guilford. 66-100.
- Katz, D. (1972). The functional approach to the study of attitudes. U: J.B. Cohen (Ed.). *Behavioral Science Foundation of Consumer Behavior*. New York: The Free Press. 221-244.
- Kluckhohn, C. (1962). Values and Value Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. U: T. Parson and E.A. Shils (Eds.). *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row. 388-433.
- Knežević, G., Kuzeljević, B., Radović, B., Momirović, K. (1992). Premećaji ponašanja i kognitivne sposobnosti dece pretpubertetskog uzrasta. *Psihologija*, 3-4, 64-77. Beograd: Savez društava psihologa Srbije.
- Knutson, J.N. (1973). *Handbook of Political Psychology*. San Francisco: Jossey-Bass, Inc.
- Kosterman, R., Feshbach, S. (1989). Toward a Measure of Patriotic and Nationalistic Attitudes. *Political Psychology*, 2, 257-274.

- Kovačević, V. (1981). *Problemi resocijalizacije maloljetnika s delinkventnim ponašanjem*. Zagreb: Fakultet za defektologiju i Izdavački centar Rijeka.
- LeVine, R.A., Campbell, D.T. (1972). *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior*. New York: Wiley.
- Maslow, H.A. (1976). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- Maslow, H.A. (2001). *O životnim vrednostima*. Beograd: IP "ŽARKO ALBULJ".
- McCrae, R.R. (1994). Openness to Experience: Expanding the Boundaries of Factor V. *European Journal of Personality*, 8, 251-272.
- McGuire, W.J. (1969). The nature of attitudes and attitude change. U: G. Lindzey, E. Aronson (Eds.). *Handbook of Social Psychology*. Reading, Mass: Addison-Wesley. Vol. 3.
- Momirović, K. (1989). Relacije primarnih konativnih faktora i rezultata u testovima za procenu socijalnih stavova. *Psihologija* 1-2, 81-90. Beograd: Savez društava psihologa Srbije.
- Momirović, K., Radovanović, D. (1992). Uticaj konativnih osobina na poremećaje u društvenom ponašanju dece. *Psihologija*, 1-2, 24-41. Beograd: Savez društava psihologa Srbije.
- Newcomb, T.M. (1950). *Social Psychology*. New York: Dryden.
- Pantić, D. (1981). Struktura interesovanja. *Psihologija* 1-2, Beograd: Savez društava psihologa Srbije.
- Pantić, D. (1990). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pennington, D.C. (1996). *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: "Naklada Slap".
- Rescher, N. (1969). *Introduction to the Value Theory*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Reynolds, W.M., Johnston, H.F. (1994). The nature and study of depression in children and adolescents. U: W.M. Reynolds, H.F. Johnston (Eds.). *Handbook of depression in children and adolescents*. New York: Plenum Press. 3-17.
- Rohan, M.J. (2000). Rose by any name? The value constructs. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 4, 255-277.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Rokeach, M., Fruchter, B. (1956). A Factorial Study of Dogmatism and Related Concepts. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53, 356-360.
- Rot, N., Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju, Filozofski fakultet.
- Sagiv, L., Schwartz, S.H. (2000). Value priorities and subjective well-being: direct relations and congruity effects. *European Journal of Social Psychology*, 30, 177-198.

- Schatz, R.T., Staub, E., Lavine, H. (1999). On the Varieties of National Attachment: Blind Versus Constructive Patriotism. *Political Psychology*, 1, 151-174.
- Schwartz, S.H. (1992). Universals in the content and structure values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *European Journal of Social Psychology*, 30, 177-198.
- Schwartz, S.H., Bardi, A. (1997). Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 2, 385-410.
- Smith, M.B., Bruner, J.S., White, R.W. (1956). *Opinions and Personality*. New York: John Wiley and Sons.
- Šiber, I. (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura nakladno-izdavački zavod.
- Šram, Z. (2000. a). *Latentne strukture nacionalne svijesti: konstrukcija skale etnocentrizma*. Subotica: Hrvatski kulturni centar "Bunjevačko kolo". Monografija, 1-57.
- Šram, Z. (2000. b). *Ideološki obrasci i osobine ličnosti*. Subotica: Hrvatski kulturni centar "Bunjevačko kolo". Monografija. 1-95.
- Šram, Z. (2001. a). Antizapadna orijentacija kao komponenta šire ideologijske matriće: slučaj Vojvodine. *Politička misao*, 2, 91-110. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Šram, Z. (2001. b). Dimenzije agresivnosti kao psihološka pozadina političkih orijentacija i etnocentrizma: komparacija različitih sociodemografskih skupina u Vojvodini. *Migracijske i etničke teme*, 4, 353-375. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Šram, Z. (2001. c). Religioznost i društvena svijest: analiza odnosa na uzorku građana Subotice. *Crkva u svijetu*, 4, 389-419. Split: Katolički bogoslovni fakultet.
- Šram, Z. (2002). Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost. *Društvena istraživanja* 1, 1-22. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šram, Z. (2003.a). Vrijednosne orijentacije i struktura ličnosti: relacije na srednjoškolskom uzorku završnog razreda. *Pedagogija*, 3-4, 91-114. Beograd: Forum pedagoga Srbije i Crne Gore.
- Šram, Z. (2003.b). *Socijalni stavovi i osobine ličnosti kao komponente političke kulture: komparacija različitih etničkih skupina i stranačkih preferencija u Vojvodini*. Zagreb: FPZ. Magistarski rad.
- Wolf, B. (1989). *Relacije primarnih konativnih faktora i stavova prema religiji i načiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Klovn je ne zanima

Dragan Popadić
Filozofski fakultet, Beograd

5. KORENI ETNOCENTRIZMA

O okruženju u kojem živimo govore nam, svako na svoj način, i naučna istraživanja i pojedinačne epizode iz svakodnevnog života. Aprila 2003. godine, otprilike u vreme kada je sprovedeno istraživanje o kome će biti reči, štampa je zabeležila jedan mučan događaj (tekst je ovde prenet uz izvesna skraćenja):

Niš - Danijel Škorić (13), učenik šestog razreda Osnovne škole "Radoje Domanović", nakon fizičkih povreda glave koje je zadobio "uz malu pomoć" grupe učenika, završio je u šok sobi Dečije hirurške klinike u Nišu. Incident se dogodio 13. marta, a usledio je pošto je povređeni Škorić, inače dete iz mešovitog braka i izbeglica iz Hrvatske, godinu i po dana trpeo verbalno nasilje na nacionalnoj osnovi od strane grupe svojih "školskih drugova".

Do incidenta je došlo na dan kada je Danijel, kome je "više bilo muka" zbog odnosa prema njemu od strane neke dece iz njegovog, ali i drugih odeljenja, zatražio od svojih drugova da se izjasne da li su za to da on ostane ili da ode iz odeljenja u kojem se nalazi. Posto se većina u njegovom, VI/3 odeljenju izjasnila da ga smatra "personem non grata", dečak je otišao do WC da povraća. Za njim su krenula tri učenika, a jedan od njih, koji se nalazi u drugom odeljenju šestog razreda, namerno je šutnuo vrata iza kojih se nalazio Danijel. Vrata su ga udarila u glavu, iz nosa mu je potekla krv, on je pojuria za izgrednikom, ali ga nije stigao.

Danijel objašnjava da njegovo "maltretiranje" traje od početka petog razreda, kada je došao u školu "Radoje Domanović".- Od početka petog razreda ja slušam da sam "ustaša", da je moj otac "koljač", i da treba da se "vratimo u Hrvatsku, odakle smo došli". To su najpre govorili neki učenici iz mog odeljenja, a posle toga su počeli i neki dečaci iz drugih odeljenja. To mi viču i danas. A ja ne razumem zašto. Moj otac je Srbin i teško je ranjen još prvih dana sukoba u Hrvatskoj, tako da sigurno nije "koljač". Ne shvatam ni zašto bi trebalo da se vratimo u Hr-

vatsku iz koje smo pobegli još 1991. godine. Razmišljaо sam da toj deci, možda, smeta što se ponašam drugačije od njih, što ne želim da učestvujem u njihovim bezobrazlucima, ili što imam drugačiji akcenat, kaže Danijel Škorić za Danas.⁴⁶

Nekoliko elemenata izdvajaju ovaj događaj od sličnih incidenata koji se povremeno dešavaju: najpre, činjenica da se netrpeljivost u ovom slučaju spustila među decu: i žrtva i oni koji su ga maltretirali su učenici petog i šestog razreda. Zatim, maltretiranje nije bilo stvar jednog ili dvojice obesnih dečaka - u njemu je učestvovao veći broj učenika, a još veći broj je za to znao i preko toga prelazio (u daljem tekstu u članku može se pročitati da su i razredni starešina i psiholog škole znali šta se detetu dešava). I treće, mada je dete nazivano “ustašom”, netrpeljivost nije ispoljena prema detetu druge nacionalnosti, nacionalnosti koja je bila neprijateljska strana u skorašnjem ratnom sukobu i samim tim predmet ratne propagande; dete je - a što su znali i drugi učenici - bilo izbeglica iz Hrvatske.

Opisani slučaj je jedan u nizu primera zatvaranja vlastite grupe prema drugima i drugačijima i njihovog omalovažavanja pa i otvorene diskriminacije. Koreni ovakvih pojava velikim delom leže u etnocentrizmu. Sam termin “etnocentrizam” je uveo u upotrebu Sumner (1906), označavajući njime pojavu koja je i ranije zaokupljala pažnju mislilaca i naučnika: tendenciju da se vlastita grupa idealizuje i smatra superiornom u odnosu na druge grupe koje se omalovažavaju. Priroda etnocentrizma i varijacije njegovog ispoljavanja sažeto su prikazani sledećim opisom.

“U etnocentričkoj svesti i predstavama, sopstveni narod stavlja se ne samo u središte već i na vrh sveukupne tablice društvenih vrednosti, kao osnova za procenu i orijentaciju svih njenih pripadnika, kao i za upoređivanje sa drugim grupama i zajednicama, što se završava isticanjem prednosti i nadmoći sopstvene u odnosu na druge etničke skupine. U tom smislu etnocentrizam sadrži izrazita obeležja kolektivnog samoljublja, egocentrizma, a u ekstremnim slučajevima prerasta u različite forme kolektivnog egoizma ili egomanije prožete netrpeljivošću i mržnjom prema drugim sličnim kolektivitetima, iracionalnom zatvorenošću i odbojnošću, ali i agresivnim projekcijama na druge grupe.” (Matić, 1993)

---

⁴⁶ “Danas”, 3. april 2003.

Mada se o etnocentrizmu najčešće govori u kontekstu etničkih stavova, etnocentrizam ne označava samo veličanje svoje etničke grupe, već i neke druge šire grupe kojoj pojedinac pripada, pa su otuda neki skloniji da koriste uopštenije termine kao što su tribalizam, sociocentrizam ili grupocentrizam. Nekad se, u oblasti nacionalnih stavova, o etnocentrizmu govori kao o nacionalizmu, šovinizmu, etničkom nacionalizmu, isključivoj nacionalnoj vezanosti, zatvorenosti prema svetu itd.

Termin "nacionalizam" je najuobičajeniji, ali smo se ipak odlučili za manje rasprostranjen termin "etnocentrizam". Osim što se terminom nacionalizam označavaju etnocentrički stavovi i uverenja, nacionalizam nekada označava politički program koji se zalaže za jedinstvo državnog i nacionalnog principa, a nekada izraženost nacionalnog identiteta, i oba ova dodatna značenja nemaju nužno negativnu konotaciju. Stvar je empirijskog utvrđivanja da li nacionalističke programe prihvataju i nacionalni identitet naglašavaju pre svega osobe sa razvijenim etnocentrizmom. Takve veze nisu logički nužne i ne slede iz pojmovnih određenja ovih pojava, pa bi zato, bez obzira na veličinu povezanosti koja može da varira od jednog društveno-istorijskog konteksta do drugog, trebalo pojmovno razgraničiti ove koncepte.

Etnocentrizam je bila centralna varijabla koja se odnosi na prihvatanje predrasuda (Adorno et al. 1950). Ovaj ideološki sistem, kako su ga autori označavali, ispitivan je preko skupa od 34 tvrdnje. Skala etnocentrizma je uključivala tvrdnje o crncima i odnosu prema crncima, tvrdnje o drugim manjinama, ne samo etničkim, i tvrdnje koje su se ticalle patriotizma (izolacionizma). Skala antisemitizma je iz praktičnih razloga bila izdvojena u posebnu skalu mada je visina korelacije (0.80) dokazivala da je antisemitizam samo jedan aspekt etnocentričke ideologije.

Etnocentrizam je bio predmet ispitivanja u mnogim istraživanjima kod nas koja su se ticala nacionalnih stavova i nacionalne vezanosti, mada najčešće pod drugaćijim nazivima. Tako su Rot i Havelka (1973), razlikujući pet oblika nacionalne vezanosti, smatrali da isključiva nacionalna vezanost "odgovara pojmu etnocentrizma kod Adorna i saradnika" (str. 12).

Predmet istraživanja

Empirijska istraživanja mogu da, s jedne strane, izoštare sliku stvarnosti koju nam nude pojedinačne životne epizode, ali uz to i da nam ukazu na objašnjenja za opaženo stanje. Nastojali smo da utvrdimo najpre

koliki stepen etnocentrizma je prisutan kod mlađih u našem istraživanju, a zatim koje varijable se mogu smatrati prediktorma etnocentrizma.

Ovaj zadatak smo nastojali ostvariti putem regresione analize, gde bi indeks etnocentrizma predstavljao kriterijumsku varijablu, a niz od 22 druge varijable imao bi status prediktorskih varijabli. - Prikazaćemo najpre spisak varijabli uključenih u regresionu analizu.

Indeks etnocentrizma

Indeks etnocentrizma, koji je imao status kriterijumske varijable, računali smo iz 20 tvrdnji. U dvanaest tvrdnji govorilo se o generalnom odnosu prema vlastitoj naciji u odnosu na ostale, pri čemu se vlastita nacija opisivala kao ugrožena ili superiornija u odnosu na ostale, ili je stepen identifikacije sa njom dostizao oblik isključive vezanosti. Četiri tvrdnje izražavale su negativan stav prema Romima, a četiri tvrdnje negativan stav prema Jevrejima.

Skala etnocentrizma pokazala je visoku homogenost stavki ($\text{Alfa} = 0.92$). Pored statističkih kriterijuma vodili smo računa i o sadržinskim kriterijumima. Tako je tvrdnja “*Veoma je važno da deca u školama nauče da vole svoju naciju*”, mada prvo bitno uključena u skalu etnocentrizma (vidi: Šram) i mada je pokazivala visoku povezanost sa skorom na ukupnoj skali ($r = 0.45$), eliminisana iz skale zato što svojim sadržajem ne izražava diskriminatorski stav prema tuđim grupama pa ne izražava etnocentrizam onako kako smo ga ovde definisali.

Ajtemi koji su ušli u skalu etnocentrizma prikazani su u tabeli 1. Po red frekvencija pojedinačnih odgovora na tim ajtemima tabela 1 sadrži i prosečne vrednosti na ajtemima (veća AS ukazuje na veći stepen etnocentrizma; tvrdnje 13 i 15 su pri bodovanju rekodirane) i korelaciju ajtema sa skorom u celini (pri čemu je odgovarajući ajtem eliminisan iz ukupnog skora).

Dobijeni skorovi su se kretali od 20 do 96 (mogući raspon bio je od 20 do 100). Prosečan skor iznosio je $AS = 49.83$ a $SD = 14.05$.

Nezavisne varijable - potencijalni prediktori etnocentrizma

Za potencijalne prediktore etnocentrizma birane su one varijable koje se mogu tretirati kao nezavisne u odnosu na etnocentrizam, tj. one za koje se može pretpostaviti da hronološki prethode formiranju etnocentrizma pa se na neki način mogu tretirati kao njegovi korenji.

Tabela 1: Tvrđnje iz skale etnocentrizma

		uposte se ne slazem	uglavnom se ne slazem	neodlucan	uglavnom se slazem	potpuno se slazem	ukupno	AS	r
Kad bih bio u mogućnosti da lično odlučujem o tome kome dati posao, prednost bih dao pripadniku svoje nacije	N	772	690	874	574	187	3097	2.58	.65
	%	24.9	22.3	28.2	18.5	6.0	100.0		
Svaku uvredu nanetu mojoj naciji doživljavam kao napad na sebe	N	544	709	935	685	223	3096	2.78	.65
	%	17.6	22.9	30.2	22.1	7.2	100.0		
Pripadnici moje nacije ne treba da se mešaju sa ostalim nacijama kroz mešovite brakove	N	915	926	785	333	136	3095	2.31	.68
	%	29.6	29.9	25.4	10.8	4.4	100.0		
Svaki čovek treba znati da je sudsibna njegove nacije ujedno i njegova lična sudsibna	N	618	662	1007	618	190	3095	2.71	.63
	%	20.0	21.4	32.5	20.0	6.1	100.0		
Uvek treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija, čak i onda kad nam se pokazuju kao prijatelji	N	710	869	931	467	118	3095	2.49	.70
	%	22.9	28.1	30.1	15.1	3.8	100.0		
Uvek se naljutim kad neko loše govori o mojoj naciji	N	383	585	1013	829	285	3095	3.01	.61
	%	12.4	18.9	32.7	26.8	9.2	100.0		
U poređenju s drugim nacijama, nacija kojoj pripadam je mnogo inteligentnija	N	746	753	1033	386	176	3094	2.51	.62
	%	24.1	24.3	33.4	12.5	5.7	100.0		
Spreman sam sve žrtvovati za dostojanstvo i interese svoje nacije	N	787	763	1119	335	105	3109	2.42	.58
	%	25.3	24.5	36.0	10.8	3.4	100.0		
Otvorenost i iskrenost prema drugim nacijama donosi više štete nego koristi	N	799	888	1035	289	98	3109	2.36	.68
	%	25.7	28.6	33.3	9.3	3.2	100.0		
Više treba verovati pripadnicima svoje nacije nego drugima	N	814	1005	728	512	104	3163	2.39	.59
	%	25.7	31.8	23.0	16.2	3.3	100.0		
Narodima sa kojima smo bili u ratnom sukobu nikada više ne treba verovati, čak i kada se uspostave dobri odnosi	N	640	876	879	577	192	3164	2.63	.55
	%	20.2	27.7	27.8	18.2	6.1	100.0		
Ničija sudsibna ne treba da zavisi od njegovog nacionalnog porekla	N	173	259	621	1136	973	3162	2.22	.19
	%	5.5	8.2	19.6	35.9	30.8	100.0		
Bolje je nemati ništa sa Romima	N	617	967	797	562	220	3163	2.63	.57
	%	19.5	30.6	25.2	17.8	7.0	100.0		
Ova država treba da omogući Romima da uče sopstveni jezik i kulturu	N	240	379	1011	1053	478	3161	2.63	.25
	%	7.6	12.0	32.0	33.3	15.1	100.0		
Dobro je da postoje mesta za zabavu gde Romima nije dozvoljen ulaz	N	863	896	817	400	185	3161	2.42	.54
	%	27.3	28.3	25.8	12.7	5.9	100.0		
Sklonost ka vršenju krivičnih dela je Romima urođena	N	744	904	906	430	175	3159	2.50	.59
	%	23.6	28.6	28.7	13.6	5.5	100.0		
Bolje je nemati ništa sa Jevrejima	N	913	1042	903	209	93	3160	2.22	.66
	%	28.9	33.0	28.6	6.6	2.9	100.0		
Brak izmedu Jevreja i nejевреја ne donosi dobro ni jednom ni drugom	N	837	940	1078	219	86	3160	2.30	.62
	%	26.5	29.7	34.1	6.9	2.7	100.0		
Jevreji nastoje da izvuku korist čak i iz svog sopstvenog stradanja	N	750	752	1250	289	119	3160	2.46	.54
	%	23.7	23.8	39.6	9.1	3.8	100.0		
U određenim profesijama broj Jevreja treba da bude ograničen	N	886	913	1106	160	95	3160	2.26	.63
	%	28.0	28.9	35.0	5.1	3.0	100.0		

Tabela 2: Pokazatelji porodične atmosfere

	Nikad se nije dešavalo	
	N	%
Moji roditelji ne podnose da im protivurečim	992	31
Neka svoja mišljenja krijem od roditelja da bih izbegao/la sukobe	921	29
Često moram svadom sa roditeljima se izborim za ono što želim	1213	38
Kada idem kod mladića/devojke, često moram da kažem da idem negde drugde	1874	59
Pošto me izdržavaju roditelji misle da nemam pravo da se mešam u njihove odluke	1678	53
Roditelji smatraju da je moje da učim, ađadupam glavu oko porodičnih stvari	1028	32
Mnogo puta mi se moji roditelji smuče, ali prečutim	1398	44
Često se svadam sa roditeljima zbog nekih njihovih postupaka	1237	39

Vaspitni ciljevi roditelja

Ispitanici su bili zamoljeni da procene u kojoj meri su njihovi roditelji tokom vaspitanja nastojali da kod njih formiraju određene osobine ličnosti. Data je lista od 10 osobina ličnosti (tabela 3).

Tabela 3: Obrazovni ciljevi roditelja

Koliki značaj su roditelji pridavali sledećim osobinama:	Nikakav	Mali	Osrednji	Veliki	Veoma veliki	Total
Lepo ponašanje	N %	56 2	36 1	209 7	633 20	2229 70
Samostalnost	N %	173 5	246 8	739 23	838 27	1156 37
Marljivost	N %	64 2	69 2	321 10	842 27	1863 59
Odgovornost	N %	68 2	85 3	370 12	779 24	1861 59
Mašta	N %	563 18	558 18	745 23	572 18	714 23
Tolerancija	N %	78 3	106 3	535 17	947 30	1485 47
Štedljivost	N %	166 5	211 7	631 20	941 30	1201 38
Odlučnost	N %	85 3	134 4	521 17	897 28	1517 48
Nesebičnost	N %	81 3	107 3	503 16	915 29	1545 49
Poslušnost	N %	41 1	108 4	350 11	849 27	1806 57

Naglašavanje važnosti nacije

Jedna od pretpostavki o razvoju etnocentrizma jeste ona po kojoj je u osnovi sticanja etnocentrizma i predrasuda mehanizam socijalnog učenja, tj. da se etnocentrički stavovi usvajaju bilo ugledanjem na ličnosti iz vla-

stite okoline koje ih manifestuju bilo tako što osoba biva sistematski ili nesistematski potkrepljivana za njihovo manifestovanje. Porodica je pri tom grupa čiji je uticaj u ovom smislu najjači.

Da bismo barem indirektno testirali ovu pretpostavku, odabrali smo iz upitnika jedan indikator koji ukazuje na to u kojoj meri se u porodici isticala važnost nacije. Pitanje je glasilo: "Koliko je u vašoj porodici naglašavana važnost pripadanja svojoj naciji?", a ponuđeni odgovori zajedno sa dobijenim frekvencijama dati su u tabeli 4.

Tabela 4: Naglašavanje važnosti nacije u porodici

	N	%
U mojoj porodici se nikada nije isticao značaj nacionalne pripadnosti	1389	44
Važnost nacionalne pripadnosti počela je da se ističe tek od početka devedestih	557	17
U mojoj porodici je uvek isticana važnost nacionalne pripadnosti	833	26
Ne znam, ne želim da odgovorim	379	12
Bez odgovora	16	1
Ukupno	3174	100

Religioznost

Religioznost je računata kao zbirna varijabla na osnovu četiri pokazateља: redovnosti odlaska u crkvu, redovnosti ispovedanja i pričešćivanja i redovnosti molitvi, kao i direktnog izjašnjavanja o vlastitoj religioznosti. Odgovori ispitanika na pojedinačnim indikatorima prikazani su u Tabeli 6.

Tabela 6: Religioznost mladih

	Nikad		Ponekad		Redovno		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Ide u crkvu	1104	36	1650	53	332	11	3086	100
Ispoveda se i pričešćeuje	1703	55	1094	36	286	9	3083	100
Moli se Bogu	1046	34	1398	45	644	21	3088	100

	Protivnik svake religije	Nereligiозан, ali nema ništa protiv religije	Ravnodušan prema religiji	Vernik, ali ne prihvata sve što uči Crkva	Vernik po ubedjenju, i prihvata sve što uči Crkva	Total	
Odnos prema religiji	N %	99 3	932 30	348 11	1006 32	749 24	313 4 100

Nešto više od polovine mlađih deklarisalo se kao religiozno. I bez ukrštanja ove dve grupe indikatora, samo uporedivanjem frekvencija na pojedinačnim ajtemima može se uočiti kontradiktornost unutar religiozne svesti: očito da i neki koji nisu religiozni povremeno upražnjavaju neke oblike religijske prakse, kao i da se dobar deo vernika koji, po sopstvenoj izjavi, prihvata sve što uči njihova crkva, ne pridržava onoga što im religija nalaže.

Pokazalo se da je opravdano računati zbirni indeks: homogenost ove kratke skale iznosila je Alfa = 0.81. Skorovi su se kretali od 4 do 14, a M = 8.57.

Autoritarnost

Među gledištima da u osnovi etnocentrizma i sklonosti predrasudama leži specifična karakterna struktura dominantno mesto ima gledište koje naglašava važnost autoritarne strukture ličnosti. Još je From postulirao i teorijski obrazlagao uticaj autoritarnosti na prihvatanje antidemokratskih stavova i predrasuda, a empirijsku potvrdu su te pretpostavke dobole u znamenitoj studiji "Autoritarna ličnost" u kojoj su autori ispitali i potvrdili tesnu vezu autoritarnosti i nedemokratske orientacije sačinjene od etnocentrizma, antisemitizma i političko-ekonomskog konzervativizma.

Autoritarnost je ovde operacionalizovana preko skale Likertovog tipa sa 8 ajtema preuzetih iz ranije korišćene skale (Šram, 2001). Sve tvrdnje su formulisane tako da slaganje sa njima izražava autoritarnost. Skala je pokazala visoku homogenost (Alfa = 0.83). Mogući raspon skorova bio je od 8 do 40, a dobijeni prosek bio je 23.88.

Frustriranost

Jedna od hipoteza o poreklu etnocentrizma i predrasuda konkurentska hipotezi o socijalnom učenju i o autoritarnoj ličnosti jeste ona po kojoj neprijateljstvo prema drugima proizlazi iz vlastite frustriranosti. Kod osoba koje su osujećene u postizanju ciljeva koje su sebi postavile, koje su nezadovoljne vlastitom situacijom a nesposobne da takvo stanje promene, javiće se kao posledica frustracije agresivnost koju oni najčešće neće smeti ili moći da usmere ka izvoru frustracije već će je usmeriti prema drugim grupama. Grupe koje se uobičajeno stavljuju u poziciju "žrtvenog jarca" su druge etničke i manjinske grupe. Ivan Šiber (1988: 22-3) navodi tri međusobno povezane karakteristike društvene situacije koje proizvode osećanje frustracije i vode ispoljavanju nacionalizma, a to su nemo-

gućnost zadovoljenja potreba, situacija društvene krize i gubljenje perspektive daljeg razvoja.

U ovom istraživanju nisu unapred traženi indikatori kojima bi se mogla direktno testirati ova hipoteza. Moguće je, međutim, bilo naći neke indirektne pokazatelje stepena frustriranosti. Utvrđili smo šest takvih indikatora koje smo onda zbrojili u zajednički indeks. Indikatori stepena frustriranosti i dobijeni odgovori na svakoj od tih pojedinačnih tvrdnji prikazani su u tabeli 7.

Ovih šest pokazatelja bili su međusobno povezani ($\text{Alfa} = 0.70$). Mogući raspon skorova bio je od 6 do 30, a dobijeni skorovi su se normalno raspoređivali oko $AS=18.80$

Tabela 7: Indikatori osuđenosti životnih potreba

Finansijska situacija u domaćinstvu		Nemamo dovoljno za hranu	Imamo dovoljno novca za hranu, ali je problem kupovine odeće i obuće	Imamo dovoljno za hranu, odeću i obuću, možemo malo da uštedimo, ali nedovoljno za skuplje stvari (frižider, TV i sl.)	Možemo da priuštimo i kupovinu nešto skupljih stvari, ali ne i tako skupih kao što su npr. kola	Možemo da kupimo šta god želimo
		N %	95 3	706 23	1450 46	785 24

Kako ocenjujete svoj sadašnji život?		Veoma loš	Loš	Osrednji	Dobar	Sjajan
	N %	75 2	333 11	1556 49	1119 35	80 3

Kako vidite svoju budućnost?		Veoma loša	Loša	Ne znam	Osrednja	Dobra	Sjajna
	N %	21 1	80 3	798 25	451 14	1490 47	327 10

Kako vidite budućnost društva u kojem živate?		Veoma loša	Loša	Ne znam	Osrednja	Dobra	Sjajna
	N %	74 2	215 7	896 28	702 22	1187 38	92 3

Da li Vam se ispunilo u dosadašnjem životu ono što ste planirali na ličnom (intimnom) planu?		Nimalo	Uglavnom	Prilično	Potpuno
	N %	811 26	1316 42	806 25	233 7

Da li Vam se ispunilo u dosadašnjem životu ono što ste planirali u onome čime se bavite na profesionalnom planu?		Nimalo	Uglavnom	Prilično	Potpuno
	N %	968 31	1200 38	799 25	193 6

Lepota koristi

Rezultati

Izraženost etnocentrizma

Izraženost etnocentrizma ovde nećemo prikazati na način na koji se obično u našoj sociološkoj i socijalnopsihološkoj literaturi prikazuje - distribucijom neke osobine merene skalom Likertovog tipa. Naime, uobičajeno je da se mogući raspon skorova na skali podeli na jednakе intervale kojima se dodele odgovarajući nazivi⁴⁷ a zatim se ovi nazivi koriste tako kao da se odnose na objektivno utvrđen intenzitet date psihološke karakteristike, čije se prisustvo u uzorku može utvrditi prebrojavanjem osoba koje tu pojavu "poseduju". Jasno je, međutim, da dodeljeni nazivi mogu da se upotrebljavaju samo kao skraćenice za pokazatelje relativnih odnosa podgrupa unutar ispitivane grupe. Skorovi ispitnika zavise od "težine" izabranih tvrdnji (stepena njihove prihvaćenosti) koja može značajno da varira od tvrdnje do tvrdnje a nezavisna je od kvaliteta tvrdnji.⁴⁸ Podsećamo, takođe, da će skor na etnocentrizmu zavisiti i od toga koje etničke grupe su izabrane da o njima ispitnici iznesu svoje stavove. U aktuelnom ispitivanju su to bili Jevreji i Romi, grupe prema kojima postoji relativno mala distanca. Skorovi na etnocentrizmu bili bi znatno veći da su za predstavnike konkretnih grupa izabrani, recimo, Albanci i Hrvati.

Zbog svih ovih nabrojanih razloga skale Likertovog tipa nam ne omogućavaju da prebrojavamo prisustvo ili odsustvo nekog stava ili osobine. U tom slučaju stepen izraženosti neke osobine može se najpri-

---

⁴⁷ Na primer sedam kategorija u Pantić (1981): jaka, osrednja i slaba otvorenost prema svetu, mešani tip, i slaba, osrednja i jaka zatvorenost prema svetu. Sabiranjem poslednje tri kategorije utvrđeno je "prosečna rasprostranjenost zatvorenosti relativno niska (14%)" (str. 40). U studiji Golubović i sar. (1995) skala skorova raspodeljena je u 5 intervala čiji raspon nije saopšten, a to su "jaka nenacionalistička orijentacija", "umerna nenacionalistička orijentacija", "neodlučnost i slaba nacionalistička orijentacija", "jaka nacionalistička orijentacija" i "ekstremna nacionalistička orijentacija". U drugoj studiji, operisano je kategorijama "nizak stepen", "srednji stepen" i "visok stepen" etnocentrizma u Bešić (2001).

⁴⁸ Drugim rečima, ako bi ista grupa ispitnika popunjavala nekoliko skala čije tvrdnje su podjednako dobre ali koje variraju u pogledu težine (stepena prihvaćenosti), redosled ispitnika bio bi identičan ali skorovi, pa samim tim i procenti zastupljenosti u unapred formiranim kategorijama, značajno bi varirali, mada se radi o istoj grupi.

bližnije utvrditi procentom odgovaranja na pojedinačne tvrdnje vodeći pri tom računa o značenju svake tvrdnje ponaosob.

Pregled prihvatanja pojedinačnih tvrdnji u Tabeli pokazuje da se sa etnocentričnim tvrdnjama redovno slaže manjina ispitanika (iz čega ne sledi da ih većina odbacuje; pošto je dobar deo ispitanika neodlučan, po pravilu i neslaganje sa etnocentričnim tvrdnjama iskazuje manjina ispitanika), ali ovaj procenat slaganja značajno varira od tvrdnje do tvrdnje. Najmanje su prihvaćene tvrdnje koje negativno govore o Jevrejima - sa njima se slaže otprilike svaki deseti ispitanik. Sa izabranim tvrdnjama koje negativno govore o Romima slaže se oko 20% mladih. Rašireniji su oni etnocentrički stavovi koji se tiču uopštenog odnosa vlastite nacije sa drugim grupama. Tako, svaki četvrti ispitanik priznaje da bi, ako bi se on pitao, sproveo diskriminaciju prilikom zapošljavanja, skoro svaki peti veruje u intelektualnu superiornost vlastite nacije, a svaki sedmi se protivi etnički mešovitim brakovima. Ovde je važno napomenuti i to da se postojanje, odnosno nepostojanje, etnocentrizma ne izjednačava sa slaganjem, odnosno neslaganjem, sa određenom (ne)etnonacionalističkom tvrdnjom. Na primer, i neodlučnost oko toga da li se složiti sa tvrdnjom "Bolje je nemati ništa sa Romima", tj. viđenje podjednako argumenata i za i protiv takvog izrazito diskriminatorskog postupka, bar kod nekih koji su tako odgovorili, jeste izraz njihovog etnocentrizma.

Prediktori etnocentrizma

Povezanost izabranih 22 varijable sa etnocentrizmom utvrđivana je postupkom regresione analize.⁴⁹ Dobijeni koeficijent multiple korelacija iznosio je $R = 0,62$, što bi značilo da se 38% ukupnog varijabiliteata na varijabli etnocentrizma može objasniti izabranim prediktorskim varijablama ($R^2 = 0,38$). Detaljniji rezultati o relativnom značaju pojedinačnih prediktora prikazani su u tabeli 8.

---

⁴⁹ Korišćeni metod je "Enter" (ubacivanje svih prediktorskih varijabli u model u jednom koraku), sa opcijom "exclude cases pairwise" u slučaju nedostajućih podataka.

Tabela 8: Prediktori etnocentrizma - regresiona analiza

	Nestandardizovani koeficijenti	Standardizovani koeficijenti	t	Statistička značajnost	Korelacije	
	B	Beta			nultog reda	parcijalne
(Konstanta)	29,261		9,994	,000		
Autoritarnost	1,237	,488	28,652	,000	,533	,511
Naglašavana vaznost nacije	1,696	,131	6,851	,000	,240	,141
Uzrast	-,290	-,125	-5,676	,000	-,073	-,117
Religioznost	,576	,111	6,114	,000	,202	,126
Pol	3,076	,110	6,546	,000	,123	,134
Porodična atmosfera	-,500	-,103	-5,923	,000	-,184	-,122
Obrazovanje roditelja	-,419	-,068	-3,497	,000	-,189	-,072
Poslušnost	,813	,052	2,664	,008	,091	,055
Nesebičnost	-,891	-,063	-2,518	,012	-,075	-,052
Mesto stanovanja	,309	,032	1,796	,073	-,080	,037
Lepo ponašanje	-,723	-,042	-1,774	,076	-,118	-,037
Štedljivost	-,413	-,034	-1,744	,081	,003	-,036
Mešovit brak roditelja	-1,413	-,028	-1,700	,089	-,062	-,035
Zadovoljstvo životom	-,106	-,027	-1,513	,130	-,137	-,031
Samostalnost	,391	,033	1,508	,132	-,056	,031
Odlučnost	,395	,029	1,215	,224	-,027	,025
Odgovornost	-,409	-,027	-1,095	,273	-,097	-,023
Nivo obrazovanja	,239	,020	,924	,355	-,106	,019
Naglašavana važnost religije	,189	,014	,707	,480	,202	,015
Marljivost	,031	,002	,083	,934	-,068	,002
Tolerancija	-,019	-,001	-,055	,956	-,077	-,001
Mašta	-,047	-,005	-,231	,818	-,111	-,005

Kao što se vidi, neke od uključenih varijabli pokazale su se kao nepovezane sa etnocentrizmom, a neke druge kao veoma snažni prediktori etnocentrizma. Podaci o prvih 8 varijabli dovoljni su da objasne 37% varijanse; ostalih 14 varijabli povećavaju objašnjenu varijansu za još samo 1%.

Nivo obrazovanja se nije pokazao kao značajan prediktor etnocentrizma. Ovo je iznenađujući nalaz jer je u skoro svim ranijim istraživanjima obrazovanje bilo povezano sa nacionalističkim stavovima, što je i bio razlog da se ova veza podrobnije ispita. Nažalost, međusobna poređenja rezultata različitih istraživanja znatno su otežana činjenicom da istraživanja koriste različite upitnike i različite statističke postupke, kao i to što se obično navode elementarni statistički pokazatelji. I u našem istraživanju, ako se zadržimo jedino na elementarnoj statistici, utvrđićemo da postoji značajna linearna korelacija (- 0.11) - mala po iznosu ali statistički značajna zbog velikog uzorka. Međutim, i ta povezanost se gubi na nivou

parcijalne korelacije (- 0.01). Uzrok niske povezanosti može biti taj što za dobar deo uzorka, za one mlađe od 24 godine, među kojima svakako postoje značajne varijacije u etnocentrizmu, nivo obrazovanja izražen preko završene škole nije najsjrećnije rešenje. Studenti se, na primer, nalaze u istoj grupi kao i oni koji su završili srednju školu i dalje se ne školuju. Da bismo otklonili takve dileme možemo izdvojiti uzrasno homogenu grupu onih od 19 do 23 godine i poreediti podgrupe različite ne po nivou obrazovanja već po zanimanju. Osnovni nalaz i tada ostaje isti: poređenje podgrupa dovoljno velikih za poređenje pokazuje da na tom uzrastu studenti pokazuju podjednak nivo etnocentrizma kao i grupa NKV, PKV, KV i VKV radnika ili grupa tehničara i službenika (tabela 9).

Tabela 9: Etnocentrizam i zanimanje na poduzorku mladih 20-23 godine

	N	M	SD
NKV, PKV, KV, VKV	99	53,32	13,37
Tehničari, službenici	166	50,81	13,47
Studenti	510	52,05	14,88
Ukupno	775	51,95	14,40

Na uzrastima starijim od 23 godine postoji statistički značajna negativna povezanost etnocentrizma i nivoa obrazovanja ($r = -0.23$), ali i ta povezanost se, kako analiza multiple regresije sa ranije pomenutim prediktorskim varijablama pokazuje, može svesti na uticaj drugih varijabli, jer se parcijalna korelacija smanjuje na - 0.04.⁵⁰

Tabela 10: Etnocentrizam i zanimanje

Zanimanje	N	Subset for alpha = .05	
		1	2
Stručnjak, umetnik	311	43,2701	
Tehničar	447	49,1409	49,1409
Domaćica	27	49,2593	49,2593
Službenik	281	49,5231	49,5231
Učenik	774	49,7829	49,7829
Student	845	50,9385	50,9385
Poljoprivrednik	9		51,8889
NKV ili PKV radnik	86		53,6744
KV ili VKV radnik	288		54,1181

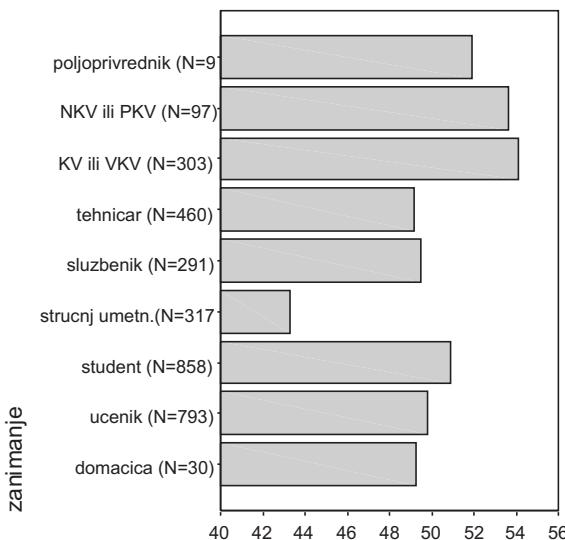
⁵⁰ Rezultati multiple regresije na tom poduzorku, sem navedenog podatka, nisu ovde izloženi.

Zanimanje je varijabla koja je povezana sa nivoom obrazovanja ali ima i samostalan značaj. Međutim, kao varijabla nominalnog tipa sa velikim brojem kategorija, bila je nepogodna za uvršćivanje u regresionu analizu, pa je njena povezanost sa etnocentrizmom ispitivana putem jednosmerne analize varijanse. Kao što se vidi u tabeli 10 i na grafiku 1, najniže skorove na etnocentrizmu imali su mlađi sa završenim fakultetom (stručnjaci i umetnici), a najviše skorove radnici. Između ostalih zanimanja - tehničara, službenika, domaćica, učenika, studenata - praktično nema razlike u etnocentrizmu.

Mada smo pretpostavljali da su deca odrasla u etnički mešovitim brakovima manje sklona da u vremenu etničkih tenzija prihvate primarnost i superiornost vlastitog etničkog identiteta, **mešovit brak roditelja** nije se pokazao značajnim prediktorom etnocentrizma.

Frustriranost, varijabla koja je trebalo da meri stepen u kojem mlađi opažaju da nisu zadovoljene njihove važne životne potrebe, takođe se pokazala kao slab prediktor. Na nivou obične korelacije postojala je statistički značajna veza sa etnocentrizmom ($r = 0.14$) ali je parcijalna korelacija bila samo $r = 0.04$. Dakle, minimalna prediktivna moć ove varijable mogla se izvesti iz drugih varijabli koje su se pokazale kao bolji prediktori

Grafik 1: Etnocentrizam i zanimanje

Veličina mesta stanovanja je sledeća varijabla čiji uticaj je bio manji od očekivanog. Najmanji stepen etnocentrizma jeste bio u Beogradu a najveći u selima, ali između te dve ekstremne grupe nije postojala linearna povezanost sa etnocentrizmom. Ovu linearnu vezu “kvare” podaci iz gradova preko 100 000 stanovnika gde je konstatovan skok etnocentrizma u odnosu na manje gradove.

Što se tiče **vaspitnih ciljeva** kojima su, po mišljenju ispitanika, težili njihovi roditelji, veza sa etnocentrizmom je bila relativno slaba. Na nivou jednostavnih korelacija, postojale su vrlo niske ali statistički značajne veze: roditelji čija deca su imala manje izražen etnocentrizam više su u vaspitanju naglašavali lepo ponašanje, maštu, toleranciju, nesobičnost, odgovornost, samostalnost i marljivost, a manje su isticali poslušnost. Ali samo neke od ovih korelacija prelaze vrednost od 0.10 i u regresionoj analizi jedino se naglašavanje poslušnosti i nesobičnosti pokazuju kao informacije koje mogu da donekle povećaju prediktivnu validnost ostalih varijabli.

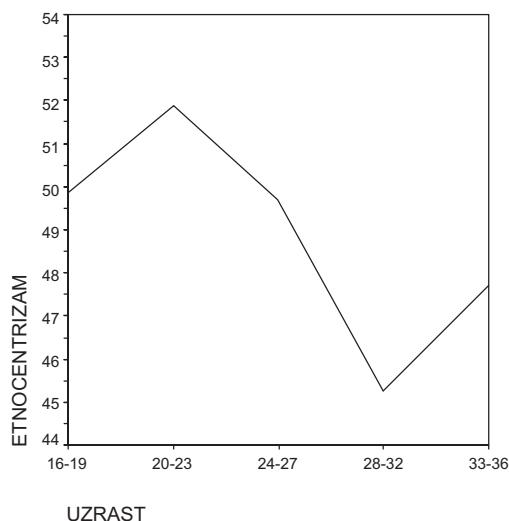
Preostalih šest varijabli pokazale su se kao značajni prediktori etnocentrizma.

Što je **nivo obrazovanja roditelja** bio viši, to je stepen etnocentrizma bio niži.

Nezavisno od obrazovnog nivoa roditelja značajan faktor predstavlja **je porodična atmosfera**. Značajno viši stepen etnocentrizma konstatovan je u porodicama u kojima su postojali restriktivniji, hladniji i konfliktima opterećeni odnosi između dece i roditelja i između supružnika.

Religioznost je stajala u značajnoj pozitivnoj vezi sa etnocentrizmom. Sličan nalaz je dobijan i ranije. Rot i Havelka (1973) su našli da je etnocentrizam u visokoj vezi sa vrednovanjem religioznosti ($r = 0.45$).

Značajnim prediktorom etnocentrizma pokazao se **pol**: mladići su dosledno, na svim uzrasnim i obrazovnim nivoima, pokazivali veći etnocentrizam od devojaka. U istraživanju Rota i Havelke (1973) devojke su pokazale veći stepen etnocentrizma tj. isključive nacionalne veznosti, ali, pošto su devojke pokazale povišene skorove na svim, pa i međusobno suprotstavljenim skalamama, istraživači su pretpostavili da je uzrok u tome što su devojke pokazale manje diferenciranje objekata o kojima sude i veću spremnost da se slože sa ma kojim iznetim mišljenjem.

Grafik 2: Uzrast i etnocentrizam

Uzrast se pokazao još boljim prediktorom od do sada spomenutih varijabli. Negativna korelacija govori o tome da sa uzrastom, koji obuhvata raspon od 16 do 36 godina, opada etnocentrizam. Veza nije potpuno linearna: najviši stepen etnocentrizma pokazuju mladi uzrasta 20-23 godine, tj. rođeni u periodu 1980-1983 (grafik 2). To je generacija koja je 1991. godine imala između 10 i 14 godina, dakle generacija koju je raspad Jugoslavije i serija ratova koji su usledili zatekla dok su išli u više razrede osnovne škole. Najmlađa generacija, uzrasta 16-19 godina, rođena je 1984-1987. godine, i u najvećem broju išla je tokom perioda 1991-1999. godine u osnovnu školu. Četvrta uzrasna grupa, od 28-32 godine suviše je malobrojna (svega 32 ispitanika) da bi pouzdano predstavljala svoju generaciju. U svakom slučaju za ovu grupu koja pokazuje najniže skorove na etnocentrizmu period otpočinjanja ratova bio je i period ulaska u punoletstvo. Najstarija uzrasna grupa, rođena između 1967. i 1970. godine, imala je u vreme raspada Jugoslavije preko 20 godina i bila je tada starija nego što je najmlađa grupa bila u trenutku sprovodenja našeg istraživanja.

Kao najbolji prediktor etnocentrizma mlađih pokazala se **autoritarnost**. Korelacija sa etnocentrizmom iznosila je 0.53 i, što je takođe važno, ni parcijalna korelacija nije bila značajno niža, što ukazuje da ta veza nije rezultat uticaja drugih, pre svega socio-demografskih, varijabli.

Interpretacija i diskusija rezultata

Pokazuje se da neki naši rezultati potvrđuju ranije dobijane nalaze dok neki drugi rezultati, međutim, odstupaju od rezultata ranijih studija. Najpre, koji rezultati su do sada dobijani?

U jednoj od prvih studija predrasuda Adorno et al., 1950. ključni je onaj o visokoj povezanosti autoritarnosti i etnocentrizma, čime su autori dokazali tezu o postojanju karakterne strukture koja osobu čini prijemčivom na prihvatanje predrasuda i antidemokratske orijentacije uopšte. Što se tiče veze etnocentrizma sa drugim varijablama, nađen je niz povezanosti slabog intenziteta. Konkretno, što su bila veća očeva primanja to je bio manji etnocentrizam. Partijsko opredeljenje ispitanika nije imalo toliki značaj koliko je imala *razlika* u odnosu na očeve partijsko opredeljenje: pojedinci koji su se razlikovali u političkim opredeljenjima od očeva imali su niže skorove na etnocentrizmu. Slaganje u političkim opredeljenjima je protumačeno kao indikator submisivnosti grupnom autoritetu a razlika kao znak kritičke nezavisnosti. Religijska denominacija roditelja nije imala značaja, ali ispitanici čije se opredeljenje razlikovalo od opredeljenja roditelja imali su niže skorove. Postojala je mala povezanost sa nivoom inteligencije i takođe značajna negativna povezanost sa nivoom obrazovanja (pri čemu je samo mali broj ispitanika imao manje od 11 razreda škole). "Postojala je, međutim, velika varijabilnost među ispitanicima istog obrazovnog nivoa: to što je neko inteligentna osoba koja je završila koledž nije bila garancija protiv etnocentrizma" (Sanford, 1973:149)

Prvo sistematsko ispitivanje nacionalnih stavova u Jugoslaviji (Rot i Havelka, 1973) ukazalo je na značaj kako sociodemografskih karakteristika tako i vrednosnog sistema. Veću tendenciju ka nacionalističkoj isključivosti pokazali su kragujevački srednjoškolci u poređenju sa beogradskim, učenici industrijskih škola u poređenju sa gimnazijalcima, devojke u poređenju sa mladićima, mlađi sa sela u poređenju sa mladima koji žive u gradu, mlađi čiji su roditelji nižeg nivoa obrazovanja i manje stručnih zanimanja u poređenju sa mladima čiji su očevi višeg obrazovanja i stručnijih zanimanja. Nacionalna isključivost je bila u visokoj pozitivnoj korelaciji sa autoritarnošću i sa pozitivnim vrednovanjem religioznosti naspram areligioznosti, autokratije naspram demokratije, kapitalizma naspram socijalizma i neravnopravnosti polova naspram ravnopravnosti polova. Autori napominju da su ispitivane varijable međusobno povezane i da se na osnovu njihovog korelacionog tipa istraživanja te varijable ne mogu sa sigurnošću urediti u uzročno-posledičnu strukturu.

U istraživanju Dragana Pantića o vrednosnim orijentacijama mlađih uzrasta 16-27 godina, izvršenom 1979. godine (Pantić, 1981) jedna od 21 ispitane vrednosne dimenzije bila je “otvorenost-zatvorenost prema svetu”, merena skalom Likertovog tipa od 5 ajtema. Veću zatvorenost prema svetu pokazivali su mlađi višeg nivoa obrazovanja i povoljnijeg društvenog položaja. Upoređeni sa uzorkom starijih ispitanih (35-65 godina) ispitanih pet godina ranije, mlađi su pokazali značajno višu otvorenost prema svetu.

Obimno istraživanje sprovedeno je 1993. godine na uzorku od 1555 punoletnih građana Srbije (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995). Za merenje “nacionalizma etnocentričkog karaktera” korišćena je skala od 10 ajtema. I ovde je dobijena jasna veza sa nivoom obrazovanja: dok je u grupi sa nepotpunom osnovnom školom bilo 66% onih svrstanih u kategorije “jaka i ekstremna nacionalistička orijentacija”; na poduzorku onih sa osnovnom školom taj procenat je iznosio 57%, među onima sa srednjom školom 29%, a među onima sa višom školom 18% (str. 160). Studenti su pokazivali najmanji stepen nacionalizma (10%), a zatim stručnjaci (13%), SS službenici (22%), KV/VKV radnici (42%), NKV/PKV radnici (54%) (str. 161). Nacionalizam je bio povezan sa mestom stanovanja tako da je na selu bilo 11% nacionalistički opredeljenih, u manjim gradovima 36% i u većim gradovima čak 52%. Pol nije igrao značajnu ulogu. Zaključeno je “da su nosioci nacionalizma starije osobe, kao i lica sa najnižim obrazovanjem, da su po profesiji to poljoprivrednici, NKV i PKV radnici i žitelji sela i manjih gradova. To ukazuje na određenu pravilnost, naime, da se nacionalizam strukturno javlja u najnižim slojevima.” (str. 348)

Veliko sistematsko istraživanje mlađih sprovedeno je 1999. godine u Hrvatskoj (Ilišin i Radin, 2002). U ispitivanju kojim je bilo obuhvaćeno 2000 mlađih uzrasta od 15 do 29 godina, utvrđeno je da iznadprosečan etnocentrizam pokazuju nezaposleni, oni sa nižim nivoom obrazovanja, oni čiji otac ima niže obrazovanje, mlađi sa sela u poređenju sa mlađima iz grada. Ispodprosečne skorove imali su studenti i mlađi koji se s obzirom na religioznost deklarišu kao neodlučni ili nereligiozni. Nisu postojale razlike s obzirom na uzраст i s obzirom na pol, što po autorima govori da “prihvaćenost pojedinih oblika nacionalne (ne)vezanosti nije bila uvjetovana standardnim demografskim obilježjima, kao što su dob i spol, nego socijalnim faktorima - obiteljskim i onim vezanim za širi socijalni milje mlađih” (Baranović, 2002:137).

Neki naši rezultati potvrđuju ranije dobijane nalaze - pre svega o značajnoj povezanosti etnocentrizma sa **autoritarnošću** i **religioznošću**. Kao

što je već spomenuto, studija o autoritarnoj ličnosti je i sprovedena sa ciljem da proveri ovakav nalaz, koji od tada zauzima značajno mesto u tumačenju predrasuda a i političkog ponašanja u širem smislu. Mada je takav nalaz potvrđivan mnogo puta, i dalje se vode rasprave kako tu vezu objasniti. Adorno i saradnici bili su skloni da autoritarnost vide kao strukturu ličnosti u čijem centru je slab Ego, koja čini ljude sklonim predrasudama. Drugi autori su autoritarnost videli, pogotovo kad je ona operacionalizovana preko F-skale ili neke njoj slične skale, kao sistem prepolitičkih stavova i uverenja koji se različitim oblicima socijalnog učenja usvajaju tokom celog života. Značajnu povezanost etnocentrizma i autoritarnosti dobili su i Rot i Havelka (1973). Oni su smatrali da objašnjenje te veze ne leži u postojanju neke kauzalne psihodinamičke veze, već “usled toga što se te dve orijentacije socijalizacijom usvajaju kao delovi jednog povezanog sistema uverenja karakterističnog za shvatanje u određenoj kulturnoj sredini” (str. 218).

Ako je autoritarnost jedan od važnijih korena etnocentrizma, gde leže koreni autoritarnosti? Podaci našeg istraživanja ne mogu da pruže zadovoljavajući odgovor na to pitanje. Ispitivane varijable nisu se pokazale značajnim prediktorima autoritarnosti. Autoritarnost jeste bila na očekivani način povezana sa nizom varijabli: veća autoritarnost je nađena kod mladića, kod religioznijih, kod mlađih sa sela, kod onih čiji su roditelji nižeg nivoa obrazovanja, kod onih odgajanih u restriktivnoj i konfliktnoj porodičnoj atmosferi, kod onih čiji su roditelji više podsticali odlučnost, odgovornost i poslušnost, ali, kao što pokazuje regresiona analiza, svih ovih osam varijabli mogu da objasne tek 9% varijanse autoritarnosti ($R = 0.30$; $R^2 = 0.09$). Pri tom, autoritarnost nije bila povezana sa uzrastom niti sa (što je posebno neočekivano) sa nivoom obrazovanja. Moguće je da je autoritarnost kako je u ovom istraživanju operacionalizovana, najviše zasićena agresivnošću, koja je pre crta ličnosti nego neki prepolitički stav.

Dodajmo na kraju i naše uverenje da je toliko visoka povezanost etnocentrizma i autoritarnosti delom posledica i načina njihovog merenja: obe varijable su merene putem identičnog tipa skale, tj. pomoću petostepenih skala Likertovog tipa, gde je uz to (izuzev na dve stavke na etnocentrizmu) slaganje sa tvrdnjama donosilo poene.

Spomenuli smo već da je i povezanost etnocentrizma sa religioznošću jedna od veza koje se redovno dobijaju i koja je i ovog puta utvrđena. Autori su, nastojeći da ovaj podatak pomire sa činjenicom da nijedna religija ne poziva na etničku netrpeljivost i predrasude prema drugima (u pravoslavnoj crkvi je etnofiletizam proglašen za jeres krajem 19. veka),

objašnjenje tražili u razlikovanju intrinzičke i ekstrinzičke religioznosti (Allport, 1954), pri čemu bi vezivanje za ekstrinzičnu, "institucionalnu" religioznost izviralo iz istih psihopatoloških tendencija kao i etnocentrizam dok bi intrinzična, personalna religioznost vodila smanjivanju etnocentrizma. S druge strane, pokazuje se da je Crkva, ako ne zvanično a ono kroz visoke Crkvene velikodostojnike, mnogo puta u proteklom periodu nastupala kao neko ko, definišući etničku grupu preko vere, govori u ime etničke grupe, i zastupa ekstremne etnocentričke stavove.

Smanjenje veze etnocentrizma sa **nivoom obrazovanja i zanimanjem** znači da etnocentrizam nije više vezan za niže, marginalne društvene slojeve već njegov nosilac podjednako postaju i obrazovani. Kako objasniti efekat nivoa obrazovanja tamo gde je on utvrđen? Levinson (Levinson, 1964:281) je smatrao da bi pozitivnu vezu trebalo očekivati najpre zato što (američke) škole podučavaju demokratskim vrednostima. Po njegovim rečima pošto su utvrdili relativno nisku ali statistički značajnu vezu, teško je reći da li je značajnije što takva veza postoji ili što je tako niska. Jer, upravo takav nalaz govori da škola nije univerzalni lek protiv predrasuda, ali da je vidljiv njen uticaj čiji potencijali svakako nisu dovoljno iskorisćeni (str. 287). Pantić (1981) se, tumačeći takav nalaz, pozvao na Olportovo tumačenje da obrazovaniji manje pate od osećanja nesigurnosti koje produkuje ksenofobične i paranoidne stavove i da su obrazovani sposobniji da sagledaju celinu društvenog sistema i važnost međugrupnih povezanosti.

Značajan je i nalaz da se etnocentrizam mladih ne rađa iz njihovog osećanja **osujećenosti**. Sudeći po našim rezultatima etnocentrizam (više) nije odlika neobrazovanih, siromašnih, neuspešnih, koji vlastitu nesigurnost nastoje da umanje utapanjem u nacionalni identitet koji će im povratiti osećanje superiornosti i pomoći da ispolje frustracijom proizvedenu agresivnost. Etnocentrizam nije promenio sadržaj, nije izgubio svoju negativnu konotaciju i prestao da bude društvena opasnost, ali njegovi nosioci nisu samo siromašni, nezadovoljni i neobrazovani već skoro podjednako i obrazovana i socijalno-ekonomski elita. Prosečan skor na etnocentrizmu onih 90 najsiromašnijih ispitanika, koji su izjavili da nemaju dovoljno ni za hranu, iznosi 51.53. Prosečan skor onih 104 najbogatijih, koji su izjavili da mogu da kupe šta god požele, praktično je identičan i iznosi 52.08.

Što se tiče dobijene veze sa **uzrastom**, negativna korelacija ne mora da znači da će pojedinci tokom odrastanja smanjivati svoje etnocentričke stavove, jer se ne radi o longitudinalnom istraživanju već o preseku na više uzrasnih grupa. Ako prepostavimo da sazrevanje nije uzrok, barem ne

glavni, uzrasnih razlika, možemo se zapitati koja su to različita formativna iskustva značajna za formiranje etnocentrične svesti imale mlađe generacije više nego starije. Jedan takav faktor može da bude izloženost mobilizaciji početkom ratnih sukoba. Generacija od 16 do 23 godine imala je 1991. godine imala je između 4 i 11 godina, period ratnih sukoba provele je u školskim klupama i zaštićena porodicom. Najstarija generacija, koja ispoljava najmanji etnocentrizam, ulazila je u punoletstvo, bila izložena opasnostima mobilizacije, i dobrim delom je sama morala da se snalazi u problemima raspaljenim nacionalističkom euforijom. Drugi mogući uticaj je zatvorenost prema svetu: najstarija generacija je imala u svom iskustvu otvorene granice, mogućnost putovanja po Jugoslaviji i drugim državama, mogućnost susretanja sa pripadnicima različitih kultura. Najmlađa generacija je bila toga lišena.

Može se postaviti primedba - pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da istovetne grafike o povezanosti etnocentrizma i uzrasta dobijamo i ako grafički prikažemo povezanost uzrasta sa svakom komponentom etnocentrizma, pa i antisemitizmom i negativnim stavom prema Romima. Naime, Jevreji i Romi nisu bili predmet ratne propagande ni videni kao potencijalni neprijatelji, niti je mogućnost kontakata sa pripadnicima ovih grupa smanjena tokom 90-tih sa raspadom Jugoslavije i nemogućnošću putovanja. Vredi ovde podsetiti na bitnu osobinu etnocentrizma koju su naglašavali još u studiji autoritarne ličnosti, a to je važna osobenost etnocentrizma upravo njegova težnja generalizovanju, zauzimanju odbojnog stava prema grupama kojima se ne pripada ma koje to grupe bile. Tako je i korelacija između subskala antisemitizma i stava prema Romima, mada ovi stavovi počivaju na sasvim drugaćoj argumentaciji, veoma visoka: $r = 0.62$.

Pokazalo se da na razvoj etnocentrizma utiče niz varijabli vezanih za porodicu i **porodične odnose**. Etnocentrizam je bio manji kod mlađih koji su odrastali u boljim porodičnim uslovima: u čijim porodicama je bilo manje međusobnih sukoba i u kojima je postojao srdačniji odnos roditelja prema deci, odnos zasnovan na podsticanju samostalnosti a ne poslušnosti, kao i onih mlađih čiji roditelji su bili višeg obrazovanja. Takođe, isticanje važnosti nacionalne pripadnosti u porodici pogodovalo je razvoju etnocentrizma.

Govoreći o korenima etnocentrizma, ovde smo se bavili pre svega uzrocima individualnih razlika u izraženosti etnocentrizma. Etnocentrizam svoju podlogu nalazi u odgovarajućem sklopu ličnosti i uslovima u njegovoj mikro-zajednici, porodici pre svega, i verovatno da su se po tim karakteristikama razlikovali oni učenici iz priče u uvodu ovog rada koji su

maltretirali izbegličko dete od onih koji u tome nisu učestvovali. Ali, sadržaj etnocentrizma, tok njegovog javljanja i širenja pa samim tim i intenzitet u nekom društvu u određenom periodu determinisan je širim socijalnim faktorima.⁵¹ U uslovima prisutne etnocentričke retorike mladi nisu imuni na nju, naprotiv, izgleda da što su mladi to radikalnije i bez zadrške prihvataju takva shvatanja. Održavanje etnonacionalizma i njegovo ispoljavanje u diskriminatorskom ponašanju posebno zavisi od toga kako društvo na te pojave reaguje: negodovanjem i kaznama ili nezainteresovanju, prećutnim ili glasnim odobravanjem.

Literatura

- Adorno, T.W. et al. (1950). *The Authoritarian Personality*.
- Allport, Gordon (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge: Addison-Walley
- Baranović, Branislava (2002). Mladi u Hrvatskoj - između nacionalnog identiteta i europske integracije. U: Ilišin, Vlasta i Furio Radin (urednici), *Mladi uoči trećeg milenija* (str. 125-154). Zagreb: Institut za društvena istraživanja: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mlađeži
- Bešić, Miloš (2001). Oblici nacionalne svijesti u Crnoj Gori. U: B. Đukanović, B. Kuzmanović, M. Lazić i M. Bešić: *Nacija i država* (str. 103-142). Podgorica: CID, SoCEN
- Golubović, Zagorka, Bora Kuzmanović i Mirjana Vasović (1995). *Društveni karakter i društvene promene u svetu nacionalnih sukoba*. Filip Višnjić, Beograd
- Ilišin, Vlasta i Furio Radin (urednici) (2002). *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mlađeži
- Kecmanović, Dušan (1999). *Psihopolitika mržnje*. Beograd: Prosveta
- Matić, Milan (1993). Etnocentrizam. U: *Enciklopedija političke kulture*, str. 310-315. Beograd: Savremena administracija
- Pantić, Dragomir (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: IIC SSO Srbije
- Rot, Nikola i Nenad Havelka (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka

---

⁵¹ Vrlo detaljan i sistematican prikaz socijalnih i psiholoških faktora koji doprinose javljanju i širenju etnonacionalizma dat je u: Kecmanović (1999).

- Sanford, Nevitt (1973). Authoritarian personality in Contemporary Perspective. In: Jeanne N. Knutson (ED.), *Handbook of Political Psychology*, pp. 139-170. San Francisco: Jossey-Bass Publishers
- Sumner, William G. (1906) *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals*. Boston: Ginn.
- Šiber, Ivan (1988). *Psihologički aspekti međunarodnih odnosa*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni Sabor Hrvatske
- Šram, Zlatko (2001). Dimenzije agresivnosti kao psihološka pozadina političkih orijentacija i etnocentrizma: komparacija različitih sociodemografskih skupina u Vojvodini. Migracijske i etničke teme, 4, 353-375. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Jelena Marković i Jasmina Kijevčanin,
CRS - Katolička služba za pomoć, Beograd

6. PROAKTIVNI KAPACITETI MLADIH

Po najopštijim definicijama koje srećemo u stručnoj literaturi aktivizam je složen pojam i zavisi od mnogih činilaca. Pre svega može se reći da je bazični nivo aktiviteta izraz životne energije organizma i životnih potencijala. Aktivizam pored biološke obuhvata i socijalnu komponentu. Stoga možemo govoriti i o socijalnom aktivizmu, o društveno-političkom angažovanju, o aktivitetu nekonvenci-onalnog tipa, o prometajskom aktivizmu. Međutim i kada se govorи o socijalnom aktivizmu on se najčešće posmatra iz pozicije pojedinac – društvo odnosno. Drugim rečima, češće se pita kako pojedinac svojim angažmanom doprinosi razvoju društva, a ređe se taj odnos posmatra iz pozicije kako društvo obezbeđuje pojedincu mogućnost angažovanja, odlučivanja i razvoja. Kada govorimo o aktivizmu mladih ljudi moramo se osvrnuti na kvalitet, adekvatnost, i kapacitete službi koje se bave mladim ljudima.

Siromaštvo kulturne i socijalne sredine ostavlja mladima malo prostora za ispoljavanje, često čak i za prepoznavanje sopstvenih potreba, afiniteta, snaga i slabosti.

Mlade ljudi često deklarativno prepoznajemo kao buduću snagu ove zemlje, ali realnih mogućnosti i mehanizama da mlađi zaista i postanu nosioci promena i aktivni akteri razvoja društva još uvek je malo. Jedan od razloga leži i u tome što se pitanja i problemi mladih ljudi često tretiraju u okviru problema dece. Pojam mlađi međutim postulira fazu životnog ciklusa koja ima svoje specifičnosti na koje se mora obrati naročita pažnja. Prema definiciji UN, omladinu čine mlađi ljudi u starnosnom dobu od 15. do 24. godine starosti. Kriza devedesetih godina kod nas uslovila je produženu mlađost i maturaciju, pa se suočavamo sa jednim od pitanja specifičnim za našu zemlju, sa pitanjem produžene mlađosti. Za potrebe ovog istraživanja mlađi obuhvataju uzrast od 15 do

35 godina starosti, a prema statističkim podacima oko dva miliona ljudi pripada ovoj populaciji.

Još jedan od problema je i taj što se mladi uglavnom tretiraju kao jedinstvena, unificirana kategorija, pa na taj način, zatvarajući mlađe u njihovo kolektivno, ne dajemo dovoljno prostora za iskazivanje i poštovanje njihovih diversifikovanih potreba i potencijala.

Tokom poslednje decenije mlađe generacije u Srbiji odrastale su izolovane od ostatka regiona i Evrope, kao i čitava zemlja. Za najveći broj onih koji su danas mlađi vreme detinjstva i odrastanja bilo je obeleženo osećanjima nesigurnosti i nemoći. Njihove uspomene uglavnom se odnose na ratove i konflikte, neprekidne političke sukobe i debate, podeljenost između roditelja, rođaka i prijatelja, kao i nedostatak podrške kako od strane neposrednog okruženja tako i od strane čitavog društva. Današnja iskustva mlađih značajno su drugačija od iskustava njihovih roditelja i odraslih koji su rasli u nekom drugom vremenu.

Ruku podruku sa novim rizicima koje nosi današnje vreme idu stare strukture i ponašanja i navike koje su duboko ukorenjene u mlađim ljudima, roditeljima, nastavnicima i čitavoj zajednici. Kao patrijarhalno društvo, srpsko društvo i danas ostavlja ograničeni prostor za angažovanje mlađih. Inercija, neinicijativnost, apatija najčešći su termini kojima se danas opisuju mlađe generacije. Očekivanja od mlađih ljudi su visoka, očekuje se da se upravo oni nađu u prvim redovima i da budu nosioci i inicijatori promena ali sa druge strane odluke o životima mlađih donose se negde drugde. Generalno nedovoljan pristup informacijama, izvorima i mogućnostima ostavlja mlađe bez alternativa.

Često smo skloni da idealizujemo angažovanje mlađih u prošlosti, a da za nedovoljno angažovanje, inerciju i neinicijativnost danas uzroke tražimo prevashodno u događajima iz prethodnih deset godina. Međutim istraživanje sprovedeno 1984 godine "Socijalni aktivizam mlađih u Srbiji" pokazuje da su proaktivni potencijali mlađih bili veliki i da su motivi za angažovanjem snažni, ali da je realni aktivizam i tada bio slab zbog kvaliteta rada i načina funkcionisanja političkih i društvenih organizacija.

Strukture društvenog delovanja ni tada na pravi način nisu podržavale aktivizam mlađih, a sa događajima koji su usledili sa jedne strane gube se i te postojeće strukture, bez nalaženja adekvatnijih oblika organizovanja i mogućnosti za delovanje.

U periodu između 1990. do 2000. godine nisu rađena istraživanja o mladima na našem području što je još jedan od pokazatelja prioriteta zemlje i nevidljivosti mlađih ljudi. Kod nas je omladina izgubila i onu simboličnu ulogu koju je imala u socijalizmu.

Ipak jedan broj studija i podataka dostupan je pre svega kroz podatke o protestima mlađih, naročito studenata, u periodu od 1991. do 2000. godine. Jedna od publikacija koju su radili sami studenti o studentima je "Generacija u protestu"⁵², koja se bavi studentskim protestima 1996. godine. Studijom je ispitivan sociološki portret učesnika studentskog protesta 96/97. Veliki broj učesnika protesta svakako jeste jedan od pokazatelja da je u Srbiji i u tom periodu postojala spremnost mlađih da se bore za svoja prava.

Ako stepen aktivizma posmatramo kroz protest i bunt protiv političkog sistema, važno je svakako pomenuti i 60.000 mlađih članova organizacije Otpor, koji su odigrali značajnu ulogu naročito neposredno pre promena političkog sistema kod nas 2000. godine.

Istraživanje "Proaktivni kapaciteti mlađih" imalo je za cilj da utvrdi koliko su mlađi u Srbiji aktivni, kakva su im interesovanja i potrebe i da li postoje strukture koje mogu inicirati i podržati proaktivne kapacitete mlađih. Osnovne pretpostavke od kojih smo krenuli bile su da: mlađi u Srbiji imaju očuvane proaktivne kapacitete; da društvo ne podržava u dovoljnoj meri učešće mlađih u procesima donošenja odluka koje se odnose na pitanja od značaja za mlađe; da nema odgovarajućih struktura koje će podržati i inicirati aktivizam mlađih; kao i da samoorganizovanje i akcija usmerena ka zajedničkom cilju kvalitativno obogaćuje život mlađih i razvoj društva.

Istraživanjem smo pokušali da damo odgovore na sledeća pitanja: Kako mlađi definišu aktivizam/pasivnost? Koje su osobine aktivizma/pasivnosti mlađih? Da li su mlađi u Srbiji aktivni/pasivni? Na koji način ispoljavaju svoj aktivizam? U kojoj meri aktivizam mlađih utiče na njihov svakodnevni život? Kako se društvo odnosi prema aktivizmu/pasivnosti mlađih? Takođe smo želeli da ispitamo: standardne i nove oblike forme omladinskog aktiviteta; i napore usmerene aktivaciji omladine.

Podaci za našu temu prikupljeni su putem upitnika - pitanja koja se odnose na proaktivne kapacitete mlađih bila su sastavni deo upitnika

---

⁵² Milić Andelka i Lilijana Čičkarić. 1998. **Generacija u protestu**. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Ljubavni jadi

kreiranog za šire istraživanje omladine. Na uzorku od više od 3000 mlađih ispitano je šta je po mišljenju mlađih najveći problem u Srbiji, ko treba da učestvuje u rešavanju tih problema, kako vide svoju ulogu u rešavanju tih problema, kao i na koga treba uticati u lokalnoj zajednici da bi se poboljšao položaj mlađih. Od ispitanika je traženo da ocene aktivnost mlađih u Srbiji, svoj stepen aktivnosti-pasivnosti kao i da definišu prepreke koje otežavaju aktivizam mlađih. Pitanja u upitniku bila su zatvorenog tipa sa ponuđenim modalitetima odgovra.

Pored upitnika koristili smo i dubinske intervjuje, kao svojevrsnu dopunu informacijama koje smo dobili putem upitnika. Intervjui su rađeni u četiri grada: Bačka Palanka, Smederevska Palanka, Užice i Subotica, a obuhvaćena su po dva predstavnika iz svakog grada koji učeštavaju u aktuelnim programima za mlade koje realizuju lokalne nevladine organizacije. Podsetnik za intervju sastavljen je iz tri celine i u potpunosti je pratio zadatke istraživanja (različiti oblici aktivizma mlađih; saveznici i prepreke; konkretni predlozi i preporuke mlađih).

Posmatranje sa učestvovanjem - deo studije posvećen je primerima dobre prakse, odnosno prikazu pojedinih akcija mlađih, realizovanih kroz projekte NVOa. Korišćeni su primjeri iz projekata "Kreni i pokreni", koji su realizovani na području Bačke Palanke, Smederevske Palanke, Subotice i Užica i Kragujevca; kao i primjeri akcija koje su u ovim gradovima realizovale lokalne nevladine organizacije.

U cilju prikupljanja specifičnih podataka organizovali smo četiri fokus grupe – po jedna fokus grupa u Kragujevcu, Smederevskoj Palanci, Užicu i Bačkoj Palanci. Fokus grupama su obuhvaćeni predstavnici lokalnih nevladinih organizacija i državnih institucija koje se bave pitanjima mlađih. Na taj način mapirane su institucije koje se bave mladima, potom one koje bi trebalo da se bave, kao i neke dosadašnje akcije na tom planu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Problemi mlađih u Srbiji

Najveći broj naših ispitanika (34% od ukupnog broja ispitanika) kao najveći problem mlađih u Srbiji ističe narkomaniju. Veliki problemi su takođe i neadekvatan obrazovni sistem (17% ispitanika se odlučilo za ovaj odgovor) kao i loš materijalni položaj (18% ispitanika ovaj problem smatra najvećim problemom naše omladine). Kao što se u tabeli

1 može videti, mali broj mladih smatra da je njihov najveći problem nemogućnost učestvovanja u društvenom životu (samo 1%) a retko ko vidi problem u isključenosti omladine iz procesa odlučivanja.

Interesantno je da se veliki procenat ispitanika odlučio za probleme koji se mogu smatrati problemima svih građana Srbije pre nego za specifične probleme mladih. Tri petine ispitanika 59% pri izboru najvećeg problema mladih odlučilo za probleme alkoholizma, narkomanije i kriminala, a njih 25% je reklo da su to nezaposlenost i loš materijalni položaj. Samo oko 15% ispitanika navelo je neke druge probleme kao što su besperspektivnost, nerazumevanje od strane starijih itd.

Tabela 1: Najveći problemi mladih u Srbiji

Šta je najveći problem mladih u Srbiji?	Odgovori u odnosu na ukupan broj ispitanika (%)
1. Alkoholizam	34
2. Nezaposlenost	18
3. Narkomanija	17
4. Kriminal	8
5. Loš materijalni položaj	7
6. Nasilničko ponašanje	6
7. Nerazumevanje od strane odraslih	4
Ostalo	6

Suočenost sa opštom društvenom, ekonomskom i političkom križom; izloženost stereotipijama o ulozi, problemima i očekivanjima od mladih ljudi na svim nivoima društva; nepostojanje mehanizama i mogućnosti da mladi uopšte postanu svesni svojih potencijala i uloge koju mogu imati neki su od razloga ovakvog identifikovanja problema od strane mladih.

Tokom marta 2002. godine američka nevladina organizacija “*Katolička služba za pomoć*” (CRS) sprovela je sa lokalnim partnerima istraživanje među mladima o specifičnim stavovima i mišljenju srednjoškolaca, roditelja, nastavnika i predstavnika lokalne samouprave o problemima, snagama i slabostima mladih kao i o načinima za prevazilaženje problema. Ovo istraživanje je sprovedeno u četiri grada: Užice, Smederevska Palanka, Bačka Palanka i Subotica. Istraživački tim je koristio upitnik da bi ispitao stavove mladih, roditelja i nastavnika. Pored upitnika organizovane su i fokus grupe sa mladima, roditeljima i nastavnicima, kao i sa predstavnicima opštinskih vlasti u svakom od ovih gradova.

Tabela 2: Najveći problemi mladih u Srbiji

Ko treba da učestvuje u rešavanju problema mladih?	Odgovori u odnosu na sve ispitanike (%)
1. Političke stranke	26
2. Vlada	20
3. Mladi u celini	14
4. Roditelji	12
5. Mediji	6
6. Lokalne vlasti	4
7. Lokalne organizacije	4
8. Škole, fakulteti	4
9. NVO koje se bave mladima	3
10. Crkva	2
Ostalo	5

Rezultati ovog istraživanja pokazali su razlike u definisanju prioriteta, pa tako mladi kao prioritetne probleme definišu nedostatak prostora za kvalitetno organizovanje aktivnosti i nedostatak sadržaja za mlađe, dok nastavnici, roditelji i predstavnici lokalnih vlasti kao prioritetno ističu probleme narkomanije, nedostatak sadržaja i nezainteresovanost mladih za školski i društveni život. Mladi takođe govore o opštoj ekonomskoj situaciji i besparici, ali smatraju da se ne može čekati da ovi problemi budu rešeni a opšta situacija u društvu poboljšana, već da se neka pitanja od važnosti za mlade moraju što pre rešavati. Za problem narkomanije naši ispitanici navode da svakako postoji i da je veoma ozbiljan, ali da se svi mladi ne mogu poistovetiti sa njim, jer je to ipak problem određenog broja ljudi u koji ne spadaju samo mladi već i odrasli.

Na pitanje ko najviše treba da učestvuje u rešavanju problema mladih 46% ispitanika je reklo da rešavanje problema treba da bude u nadležnosti Vlade Republike Srbije i političkih stranaka dok se veliki broj mladih tradicionalno oslanja i na roditelje kao ključne činioce u rešavanju ovih problema (12%).

Lokalne vlasti, škole i fakulteti kao i lokalne organizacije (uključujući i one koje se bave isključivo mladima) i mediji su takođe prepoznati od strane naših ispitanika kao potencijalni učesnici u rešavanju problema mladih. Ako se imaju na umu problemi koji su identifikovani možemo reći da su odgovori mladih sasvim konzistentni i racionalni – primera radi ako govorimo o problemu siromaštva za očekivati je da bi ti

me pre svega trebalo da se bavi Vlada, a ako govorimo o problemu alkoholizma da bi i mediji dosta mogli da doprinesu rešavanju problema.

Interesantan je, mada razočaravajući, i podatak da se nijedan ispitanik nije odlučio za studentske organizacije kao potencijalne učesnike dok je crkva prepoznata od strane veoma malog broja ispitanika (2%).

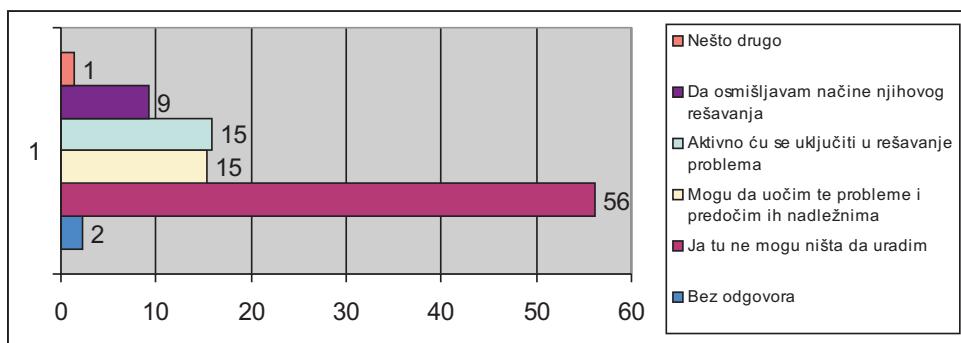
Ohrabrujući podatak je da jedan broj mladih smatra da upravo mlađi treba da učestvuju u rešavanju sopstvenih problema. 14% ispitanika je reklo da su mlađi u celini zaduženi za rešavanje definisanih problema.

Istraživanje CRS-a takođe je pokazalo da mlađi ljudi svoju grupu vide kao onu koja bi trebalo da preuzme vođstvo i da bude inicijator akcija. I dok mlađi prepoznaju neophodnost saradnje sa odraslima i smatraju da ne mogu sami, roditelji i nastavnici iznose stavove da nisu potrebni mlađima i da mlađi ne žele njihovu pomoć. Istraživanje je takođe pokazalo da ispitivane grupe (nastavnici, roditelji, predstavnici lokalnih struktura) pokazuju tendenciju da optuže druge za nerešena pitanja koja se odnose na mlađe. Oni takođe put napretka vide samo u partnerstvu različitih aktera, ali kao inicijatora vide lokalne vlasti ili Vladu. Zanimljivo je da sve tri grupe kao korisnu prepoznaju ulogu spoljnog facilitatora ili neutralnog partnera.

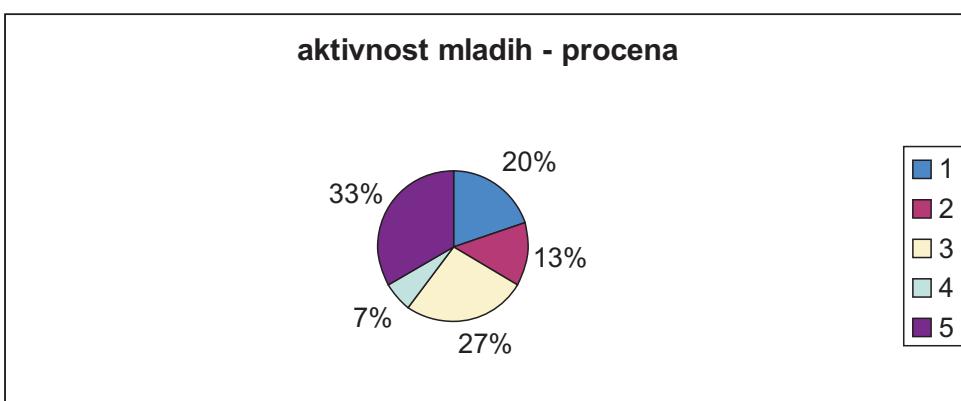
Distribucija odgovora na pitanje - *Kako vidite svoju ulogu u rešavanju sopstvenih problema* - pokazuje da postoji određeni broj mlađih koji smatraju da su odgovorni za rešavanje sopstvenih problema i koji su spremni da se uključe u taj proces. Tako 16% ispitanika smatra da mlađi treba aktivno da se uključe a 9% je spremno i da osmišljava načine na koje oni sami i ostali mlađi mogu da se uključe. Ipak zabrinjava podatak da većina ispitanika (56%) daje odgovor da mlađi ne mogu da učine ništa po pitanju položaja u kome se nalaze.

Da li su mlađi u Srbiji aktivni/pasivni?

Na skali od 1 do 5 tražili smo od ispitanika da ocene koliko su mlađi u Srbiji aktivni, odnosno pasivni. Najveći broj ispitanika - 41% smatra da se nivou aktivnosti mlađih u Srbiji može pripisati srednja ocena, 32% smatra da je taj nivo nezantno ispod neke srednje vrednosti dok ga 10% smatra neznatno višim i pripisuje mu ocenu 4. Određeni broj ispitanika 13% smatra da su mlađi u Srbiji pasivni dok samo 2% smatra da su apsolutno aktivni.

Dobijeni su veoma slični odgovori i na pitanje kojim smo tražili od ispitanika da ocene svoju aktivnost odnosno pasivnost pa je tako 11% ispitanika sebe ocenilo kao apsolutno pasivne, a 6% kao aktivne. Opet je većina ispitanika svojoj aktivnosti pripisala ocenu 3 (38%), potom ocenu 2 (22%), odnosno 4 (20%).

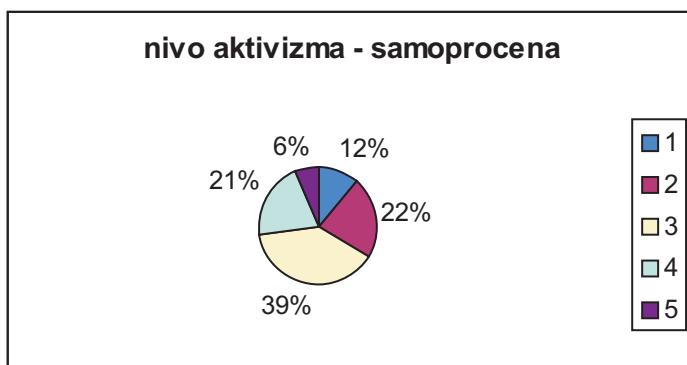
Veliki broj ispitanika (njih 1290) smatra da mlade treba dodatno motivisati da se organizuju i sami sebi pomognu, a veliki broj njih prepozna je i uticaj na lokalnu vlast kao važan korak ka rešavanju problema mladih. Pored 41% ispitanika koji smatraju da je ključ u motivisanju mladih, i 24% onih koji smatraju da treba uključiti lokalne vlasti, veliki broj ispitanika (15%) smatra da je potrebno i da sve organizacije i institucije koje se bave mlađima prepoznaju svoju ulogu u ovome.

Istraživanje CRS-a pokazuje da na opštinskim nivoima ne postoje tele koja bi se bavila pitanjima mladih. Omladinom se bavi društveni sektor ili se organizuju *ad hoc* akcije za prevenciju upotrebe droge. U ovim

gradovima postoji određen broj nevladinih organizacija ali je malo onih čije su aktivnosti fokusirane na mlade. Zanimljiv je podatak da kada predlažu potencijalna rešenja sve tri ispitane grupe se oslanjaju na tradicionalna rešenja i na bazu iskustava stečenih u neposrednom okruženju. Tako se rešenja vide u osnivanju omladinskih centara, organizovanju više kulturnih i sportskih aktivnosti.

Istraživanja UNICEFa “*Participativno istraživanje siromaštva dece*” pokazuju da je kao jedan od načina da se mlađi motivišu potrebno razvijati participativne metode rada sa mlađima uz pomoć kojih će se mlađi naći u situaciji da sami prepoznaju šta im smeta, koje su komponente njihovog problema, kako bi mogli to najlakše da reše i uz čiju pomoć. Rad sa mlađima a ne za njih, korišćenjem adekvatne metodologije trebalo bi da bude prvi korak u radu svake ustanove, organizacije.

“Konačno da i nas neko pita šta bismo hteli.”
Na koji način ispoljavaju svoj aktivizam?

Mlade smo pitali i da li su članovi odnosno aktivni učesnici u radu nekih udruženja, crkve, političkih partija i tome slično. Podaci govore da više od 90% naših ispitanih nisu članovi nijedne političke partije, nijedne nevladine organizacije (92%), da ne pripadaju crkvenim organizacijama (88%), ni nekim od hobističkih organizacija (96%), ni KUD (87%), ni organizacijama građana (90%). Neznatno je veći procenat mlađih koji su članovi nekog od sportskih udruženja (12%). Procenat mlađih koji su aktivni u nekom od pomenutih udruženja varira od 12% (u sportskim udruženjima) do samo 1% (38 ispitanih) koji su aktivni u hobističkim udruženjima.

Pokušali smo da identifikujemo razlog za ovako malu aktivnost mlađih u lokalnim udruženjima, odredivši njihovu uključenost u iste jednim od indikatora aktivizma mlađih. Neuvažavanje mišljenja mlađih se izdvojilo kao jedina prepreka mlađima ka tome da budu aktivni (25% ispitanika je izdvojilo ovu prepreku ka aktivizmu mlađih). Ostali ponuđeni odgovori kao što su nemotivisanost mlađih, njihova prezauzetost, kriminal i droga, odsustvo podrške starijih nisu od strane ispitanika prepoznate kao prepreke. Ovoj prepreci identifikovanoj od strane ispitanika svakako bi mogli da priključimo i stav mlađih da je malo stvari u opštim društvenim dešavanjima na koje oni mogu da utiču (31% se slaže sa ovim stavom, dok je 38% neodlučnih), kao i da pojedinac teško da može da utiče na bilo kakva politička dešavanja (58% se složilo sa ovom tvrdnjom, a samo 14% nije).

Podaci nekih drugih istraživanja⁵³ pokazuju da je u Srbiji kao i u ostalim zemljama Jugoistočne Evrope postojala tradicija i kultura pripadnosti određenim organizovanim grupama. Najčešće su spominjane muzičke grupe, sportska udruženja, izviđači, političke organizacije. Izražena praksa pripadanja određenim grupama ili organizacijama odraz je socijalističkog sistema, gde su ovakvi oblici organizovanja bili podržavani i poželjni, ali u kojima je struktura organizovanja i odlučivanja bila centralizovana. Kao razlozi nepripadanja različitim organizacijama navode se pre svega neuvažavanje mišljenja mlađih ljudi, centralizovani sistem odlučivanja, ali i loši uslovi rada.

„Programi koji se nude mlađima su unapred potpuno iskreirani i ne mogu se menjati. Recimo u školi svi se pitaju što ne idemo na sekcije kad su nam to nastavnici omogućili, a niko nas ne pita da li nas to zanima. Onda se oni ljute i kažu da smo nezainteresovani, a ne vide da nas 30 ide na novinarsku sekciju, a niko na biologiju.“

- Danijela, 16 godina -

Na osnovu podataka UNICEF studije objavljene 2002. godine, većina mlađih u Srbiji očekuje da bude konsultovana oko korišćenja svog slobodnog vremena (39%), zatim u školi (20%) i o zaštiti životne sredine (18%).

---

⁵³ Grupa autora. 2000. **Young People in Changing Societies. The MONEE Project CEE/CUS/Baltics.** Florence: UNICEF.

U kojoj meri aktivizam mladih utiče na njihov svakodnevni život? Pozitivni primeri iz prakse na najbolji način pokazuju kako aktivna uloga mladih utiče direktno na njihov život, ali i na život i promene čitave zajednice.

U Užicu je grupa mladih u okviru projekta Centra za dečija prava kreirala, inicirala i realizovala akciju “*Vreme je da menjamo vreme*” koja je za cilj imala promenu vremena izlaska mladih. Svedoci smo da se vreme izlaska mladih sve više pomera ka kasnim večernjim satima što dovodi do raskoraka i nerazumevanja od strane odraslih. Nastavnici se žale da deca dolaze u školu neispavana i rizik po same mlade ljudi u kasnim vecernjim i ranim jutarnjim satima se povećava. Grupa mladih animirala je privatnike i vlasnike diskoteka i kafića u Užicu da u periodu do 22 sata ponude znatno niže cene ulaznica i pića. Na taj način grupa mladih uspostavila je kontakte i saradnju sa različitim organizacijama u gradu sa kojima su zajednički lobirali i uticali na to da se vreme izlaska mladih znatno pomeri, bez uvođenja raznih restriktivnih mera koje se obično nude kao rešenje, a uglavnom ne dovedu do rezultata (ograničeno vreme rada diskoteka i kafića, zabrana točenja alkohola i sl.).

U okviru projekta CRS-a “*Kreni i pokreni*” takođe u Užicu, grupa mladih je pokrenula akciju dobijanja prostora za mlade u kome bi organizovali različite aktivnosti i akcije za koje su mlađi u Užicu zainteresovani. Osmišljen je projekat i uspostavljena saradnja sa lokalnim vlastima.

U Smederevskoj Palanci mlađi su osmislimi i realizovali kampanju za čistiji grad i čistu vodu, kao i uređenje sportskih i dečijih terena u gradu. Mlađi su prikupili sredstva iz lokalne zajednice i svojim radom i animiranjem stanara pojedinih delova grada uspeli da poprave više terena u gradu.

U Bačkoj Palanci mlađi su organizovali više ekoloških akcija, čišćenje reke i obala, i inicirali akciju za renoviranje pozorišta. Takođe su uspostavili saradnju sa više važnih institucija u gradu koje su im pomogle kako u sredstvima, tako i u materjalu.

“Moramo se usmeriti na ono na šta sopstvenim snagama možemo da utičemo”

Rezultati fokus grupa održanih sa mlađima u Kragujevcu pokazali su visok stepen interesovanja mladih za promene u lokalnoj zajednici. Mlađi prepoznaju svoju aktivnu ulogu u svim fazama realizacije osnivanja centra za mlađe, ali identifikuju i ulogu i značaj saradnje sa ostalim strukturama u lokalnoj zajednici. Mlađi svoju ulogu vide u informisanju lokal-

ne zajednice, motivisanju mladih, ali i ostalih struktura u gradu, prikupljanju informacija, planiranju aktivnosti, prikupljanju sredstava i realizovanju segmenata aktivnosti.

Rezultati fokus grupe sa kontrolnom grupom mladih koji su izabrani metodom slučajnog uzorka i koji nisu bili direktni učesnici u projektu, pokazali su manji stepen inicijative i sagledavanja sopstvene uloge i odgovornosti, ali i želju da u narednom periodu budu aktivnije uključeni u aktivnosti i rad na projektu.

U Rači je Centar za socijalni rad u saradnji sa lokalnom nevladinom organizacijom po prvi put organizovao ispitivanje potreba što je rezultiralo organizovanjem serije radionica sa mladima, sportskim aktivnostima, organizovanjem tribina, osnivanjem fotografске sekcije, pokretanjem časopisa za mlade na nivou grada.

Kako se društvo odnosi prema aktivizmu/pasivnosti mladih?

Lokalne organizacije, institucije kao što su Centri za socijalni rad, škole i lokalne vlasti, rešenja za pitanja od interesa za mlade ljudе često nalaze u organizovanju radnih grupa koje su orijentisane na rešavanje određenih problema mladih u lokalnoj sredini. Tako se organizuju programi za borbu protiv narkomanije, za prevenciju maloletničke delinkvencije, HIV prevenciju, zaštitu zdravlja i sl.

Ovi problemi i ovakav pristup mladima svakako nisu karakteristični samo za našu zemlju. Rezultati istraživanja “*Glasovi mladih*”, koje je realizovao UNICEF 2001. godine na području Evrope i Centralne Azije, pokazuju da 61% ispitanika smatra da se njihovo mišljenje ne uvažava uopšte od strane lokalnih vlasti i vlade, a u pitanjima od značaja za decu i mlade. Deca i mladi želevi bi da budu više konsultovani u donošenju odluka koje se odnose na pitanja obrazovanja, sredine u kojoj žive i korišćenja slobodnog vremena. Na području zemalja bivše Jugoslavije 45% ispitanika smatra da uopšte nije konsultovano u donošenju odluka.

Čak i nešto otvoreniji treći sektor u Srbiji ne bavi se u dovoljnoj meri pitanjima mladih niti daje adekvatne prilike da mladi budu uključeni u kreiranje programa, aktivnosti i procese donošenja odluka. Po podacima NGO Policy Group samo 6% nevladinih organizacija u Srbiji u svoje programe i aktivnosti uključuju mlade. Aktivnosti koje se realizuju usmernene su na edukativne programe tipa kurseva i u manjoj meri na razmenu mladih u zemljama regiona pre svega.

Primeri pokazuju da u sredinama i situacijama gde postoji inicijativa mladih i jasno osmišljena akcija kao i pristup mladih, podrška od strane

lokalnih struktura vlasti, pojedinaca i organizacija uglavnom ne izostaje. Ipak za pokretanje i angažovanje mladih potrebni su preduslovi od prostora gde se oni mogu okupljati do organizovanja mladih u skladu sa njihovim potrebama i afinitetima. Iskustva rada pojedinih nevladinih organizacija pokazuju da se u radu sa mladima mora pronaći balans između ostavljanja prostora mladima da iskažu svoja interesovanja i kreiranja različitih kreativnih programa koji će dati novu priliku za učenje i proširiti njihova postojeća iskustva.

Iz evaluacije i focus grupa sa mladima možemo zaključiti da su preduslovi za aktivno delovanje mladih:

- * iniciranje i motivisanje mladih od strane lokalnih NVO i poziv i prilika da se angažuju,
- * mogućnost da sami učestvuju u kreiranju aktivnosti u okviru projekata (radionice, tribine, književne večeri),
- * mogućnost da oni sami identifikuju probleme u lokalnoj zajednici, ali i da osmisle plan akcije koji će biti usmeren na rešavanje takvih problema,
- * uloga predstavnika NVO u radu sa mladima - mladi su imali priliku da se kontinuirano angažuju, da steknu neophodna znanja i kapacitete, i da veruju u rezultat svoga angažovanja,
- * dobra uloga odraslih u celom procesu, zasluzni su za dobru atmosferu u grupi, ali su ispoštovane ideje mladih, zabavno i zanimljivo,
- * realistične ideje i mogućnost da vide rezultate svog angažovanja.

Zaključak i preporuke

Marginalizovanje mladih ljudi sprečava društvo da se razvija. Njihovo učešće na svim nivoima odlučivanja i aktivnosti je krucijalno za iniciranje promena i dalji razvoj. Da bi se to ostvarilo mlađi ljudi moraju prepoznati sebe i biti prepoznati kao punopravni članovi društva.

Posmatranje mladih kroz identifikovanje problema vodi ka jednom fragmentiranom i vertikalnom pristupu, koji iako potreban, na duže staze ne daje rezultate. Pristup koji je orijentisan na identifikovanje i rešavanje problema onemogućava promociju, isticanje i razvoj pozitivnih atributa kod mladih ljudi, njihovih potencijala i vrednosti.

Nasuprot tome razvojni pristup baca svetlo upravo na pozitivne potencijale mladih ali i na važnost okruženja u kome mlađi žive. Tako se uloga i aktivizam mladih ne može posmatrati bez shvatanja karakteristika i prirode društvenih, socijalnih, kulturnih i političkih uslova i okruženja, kao i mogućnosti i prilika koje su date mlađim ljudima.

Uključivanje mlađih u sisteme odlučivanja omogućava razvoj društva ali u isto vreme i samorazvoj. Kroz sistem odlučivanja mlađi razvijaju veštine, grade kompetencije, razvijaju sopstvene sisteme vrednosti, razvijaju osećaj vlasništva i odgovornosti.

Nedostatak mehanizama da se utiče na promene uloge mlađih doveđe do prebacivanja odgovornosti sa roditelja na nastavnike, često na okruženje, lokalne vlasti i vladu što dovodi do zatvo-renog kruga u kome niko u dovoljnoj meri ne preuzima odgovornost i ne doprinosi promeni stanja.

Poslednjih godina Evropska unija insistira na razvijanju omladinskih nacionalnih politika koje podržavaju učešće mlađih u društvu. Učešće mlađih može se definisati kao učestvovanje i uticanje na procese, odluke i aktivnosti, pogotovo na one koje se tiču direktno njih. To podrazumeva preuzimanje aktivne uloge u porodici, školi, zdravstvenim službama, društvenom životu i vlasti. Iako srpska vlada prepoznaće i daje prioritet problemu odliva mlađih ljudi, još uvek nisu uspostavljeni značajni mehanizmi da se na ovaj problem i deluje.

Akcije i programi namenjeni mlađima moraju biti fokusirani na: razvoj kapaciteta mlađih ljudi; na povećanje mogućnosti za razvoj i aktivno učešće mlađih na svim nivoima ali i na razvoj okruženja i sredine koja će moći da podrži razvoj mlađih ljudi.

Kako bi se otvorio novi prostor za sagledavanje i delovanje mlađih neophodno je:

- * definisati jedinstveni pristup mlađima na državnom nivou, ali i definisati regionalne i lokalne strategije razvoja koje će predstavljati razradu nacionalne politike i strategije koja će biti zasnovana na konkretnim uslovima, potrebama i razvojnim ciljevima;

- * strategije koje se bave mlađim ljudima moraju se tretirati kao dugo-ročan i razvojni proces;

- * na povećanje aktivizma mlađih mora se delovati kroz dostupnost, kvalitet i efikasnost društvenih delatnosti i službi koje služe mlađima;

- * na povećanje aktivizma mora se delovati kroz obogaćivanje socijalne i kulturne sredine;

- na aktivizam mlađih mora se delovati kroz uključivanje i participaciju mlađih u sisteme odlučivanja, kako na lokalnom tako i na nacionalnom nivou;

- * neophodno je razvijati multidisciplinarni pristup u sagledavanju i rešavanju ne samo problema već i potreba mlađih.

MacDonald posao

Stjepan Gredelj

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

7. POLITIČKA KULTURA MLADIH

Tokom devedesetih godina prošlog veka nekada privilegovane “generacije budućnosti” živele su i sazrevale kao generacije *bez budućnosti* – bar ne u ovoj zemlji. Životarenje u traumatskom okruženju rasturanja bivše države, ratova, širenja atavističkih i diluvijalnih mržnji i zločina, endemskog siromaštva, raspada ili posuvraćenja društvenih vrednosti i normi, te redukcije formi društvenosti uglavnom na uže (prevashodno) porodično okruženje, opterećeno borbom za golu egzistenciju, nije bio perspektivni ambijent sazrevanja i uključivanja u društvo, koje ih je prepuštalo njima samima. Osim kada su mogli biti instrumentalizovani i zloupotrebljavani kao glasačka mašina ili kao “topovsko meso”. Otuda treba verovati iskazima oko 70% mladih u uzorku da “nisu imali nikakve uzoare” u svom formiranju i socijalizaciji (ponajmanje u deregulisanom sistemu obrazovanja i politike). Odgovori mladih u ovom istraživanju su bili sasvim u skladu sa ambijentom: većinsko društveno “samoisključenje”, politička ravnodušnost i/ili cinizam (gadljivost prema politici i društvenom angažmanu⁵⁴), odnosno eskapizam – pobeći odavde glavom bez obzira, čim i ako se ukaže prilika.

Iskustva s ratovima devedesetih

Gotovo devet desetina (87%) ispitanika u našem uzorku je ustvrdilo da nije bilo u prilici da ide na ratište. Ipak, oko 7% je iskusilo učešće u ratovima, 1% kao dobrovoljci, 3% kao pripadnici vojske i policije i 3% je

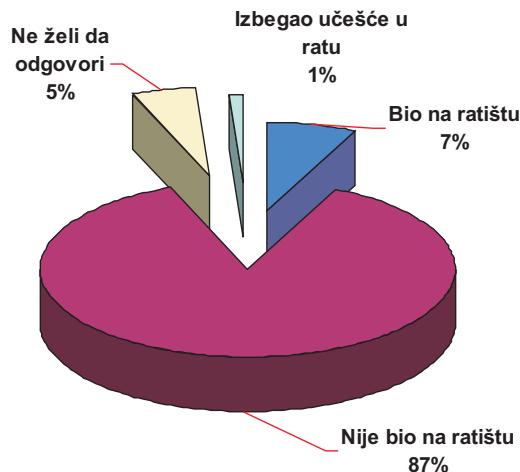
---

⁵⁴ U vrednosnom vakuumu bujali su patološki i kriminogeni oblici “udruživanja”, od teritorijalnih gangova, “profesionalno” uvezivanih u svet organizovanog kriminala, preko organizovanih “navijačkih” hordi, iz kojih su se, većinom, regrutovali ratni dobrovoljci za paravojne formacije, pa do parapolitičkih ultradesničarskih falangi, skladno naleglijh na zvukove ratnih fanfara i truba i nacionalističku pa i rasističku euforiju (razni Obrazi, Svetozari Miletići, skinheads...).

izjavilo da je bilo “prisilno mobilisano”. Svaki dvadeseti (5%) nije želeo o tome da se izjasni, a 1% kaže da je izbegao mobilizaciju odlaskom iz zemlje.

Od ukupnog broja dobrovoljaca⁵⁵ 37% je najveći deo detinjstva provedli u gradovima sa preko 100.000 stanovnika (osim Beograda), 18% u varošicama ispod 10.000 stanovnika, 16% u mestima izvan Srbije i 11% u selima⁵⁶. S druge strane, najmanje dobrovoljaca je bilo iz gradova sa 10-20.000 stanovnika (3%) te iz Beograda i gradova sa 20-100.000 stanovnika (8%). Među mladina koji su na ratištima učestvovali kao pripadnici vojske i policije, dakle, kao pripadnici *regularnih* formacija – dve petine je iz gradova između 20000 i 100000 stanovnika, svaki peti bio je sa sela, 15% je iz varošica ispod 10.000 stanovnika, a svaki deseti iz grada od 10 do 20.000 stanovnika.

Grafikon 1. Učešće u ratovima

Među onima koji su “prisilno mobilisani” najviše je poticalo iz gradova od 20 do 100.000 stanovnika – 34%, potom iz sela – 21%, gradova

⁵⁵ Rezultate svih ukrštenih odgovora valja razmatrati i u svetu učešća pojedinih grupacija u ukupnoj strukturi uzorka (Tabele 2 - 4) u Prilogu.

⁵⁶ Da li se u ovakvoj prostornoj strukturi *irregulars* pronalaze, zapravo, famozni “vikend-ratnici” iz pograničnih i obodnih područja, deklasirana malogradска mlada lumpenska sirotinja, za koju su zagranični ratovi, pod pokrovkom “patriotizma” i sličnog, bili osobeni vid ratne ekonomije, tj. institucionalizovane pljačke?

preko 100.000 stanovnika – 14%. Najmanje iz Beograda (13%) i varošica ispod 10.000 stanovnika (12%).⁵⁷

Sociokulturna motivacija dobrovoljaca (religioznost?)

U pokušajima racionalizacije (odnosno, motivacijskog *backgrounda* balkanskih ratova tokom devedesetih) kao moćna hipoteza bila je rabljena “religiozna” (ili konfesionalna) motivacija. Navodno, to su bili, pored svega ostalog, “verski” ratovi, pa je motiv učešća u bratoubilačkom kravoproliću i krvavom piru bio (i) “odbrana autentične vere”. Koliko su mladi ljudi bili objektivno instrumentalizovani u ovoj opasnoj paradigmi?

Sudeći prema rezultatima ovog istraživanja (srećom) veoma malo. (To je “dobra vest”. Šta je “loša vest”? Verovatno odgovor na pitanje: a šta je, onda, bio motiv – ne beznačajno dobrovoljne – participacije u ubijanju!?)

Među “ratnim dobrovoljcima” bilo je (samo) 15% “tvrdih vernika” (“Vernik sam po uбеђenju i prihvatom sve što uči moja Crkva”), znatno više (38%) agnostika (“Nisam religiozan, ali nemam ništa protiv religije”), indiferentnih prema religiji (23%) i racionalnih vernika (“Vernik sam, ali ne prihvatom sve što uči moja Crkva” – 18%).

Koji su onda “jači” identiteti za koje se vezivalo najviše dobrovoljnih učesnika u ratovima? Zanimljivo je najpre osmotriti “geopolitičke lojalnosti”. Dobrovoljci su najviše vezani za “svoj kraj” (69%), zatim za republiku/pokrajinu odakle potiču (13%), uopšte ne za širu državu (Jugoslaviju), veoma malo su proevropski (10%), a još manje “mundijalistički” lojalni (3%). Među onima koji su bili pripadnici vojske i policije znatno je manje lokalpatriota (41%), više je onih koji se vezuju za uži (republiku/pokrajinu – 20%), odnosno širi državni okvir (Jugoslaviju – 21%), 13% za Evropu i opet zanemarljivo malo za svet u celini (2%). Prisilno mobilisani su drugi na skali lokalpatriotizma (56%), dvostruko više vezani za širu nego za užu državu, u priličnoj meri (13%) i “Evropljani”. No, oni izvesno nisu imali izbora.

Sasvim drugačije je sa onim ispitanicima koji su na ovaj ili onaj način odbili učešće u ratovima: samo oko trećine je vezano za svoj kraj, po 9% za užu ili širu državu, ali je zato četvrtina proevropski orijentisana i

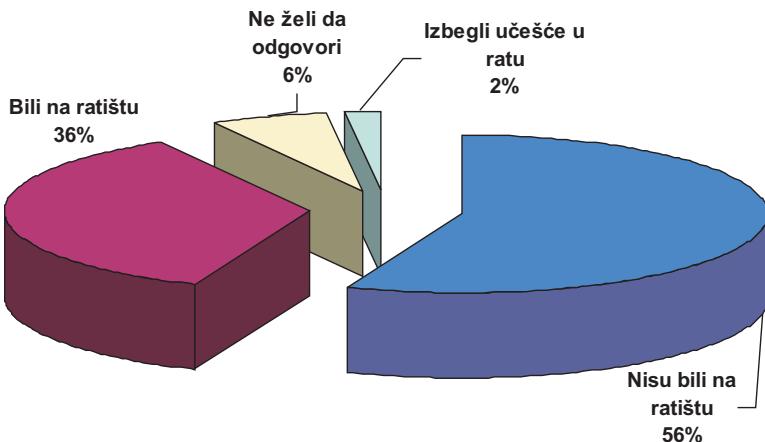
⁵⁷ Naravno, iz različitih razloga. S jedne strane, “potencijal topovskog mesa” varošica je dobrom delom apsorbovan kroz *irregulars* i regularne formacije. S druge strane, Beograd je bio središte neuspešnih mobilizacija (navodno je “uspešnost” mobilizacije od početka devedesetih bila oko 2%!). U velikom gradu je bilo lako izbeći “mobilizatore”! Ili preći granicu...

gotovo petina “mundijalistički”. Verovatno su i iz ovih razloga njihove destinacije bile upravo Evropa, odnosno širi svet.

Zašto su se, ipak, dobrovoljci kao ovako jake lokalpatriote upuštali u zagranične ratne avanture? Odgovor, izgleda, leži u izboru za njih najjačeg grupnog identiteta – nacionalnog (etničkog): za čak 38% to je najvažnija identitetska grupa, daleko iznad generacijske (23%) i profesionalne (10%). Za sve ostale ispitanike nacionalni identitet nije na prvom mestu: za bivše pripadnike vojnih i policijskih formacija najvažnija je generacijska pripadnost (32%), potom nacionalna (27%), te profesionalna (25%), za prisilno mobilisane generacijska (28%), nacionalna (24%) i skoro isto toliko profesionalna (23%). Konačno, za “pacifiste” generacijska pripadnost je skoro dvostruko značajnija od nacionalne (41 : 22%).

Kada je reč u učešću članova uže porodice ispitanika na ratištima, unutar više od trećine aktera ratnih operacija (36%) svaki dvadeseti je bio dobrovoljac, 15% su bili pripadnici vojske ili policije, a 16% je bilo prisilno mobilisano, dok opet približno svaki dvadeseti (6%) nije želeo da se izjasni po ovom pitanju. Više od polovine uzorka (56%) je ustvrdilo da niko iz porodice nije bio u prilici da ide na ratište.

Grafikon 2. Učešće u ratovima članova porodice

Najviše dobrovoljaca među odraslim članovima porodica ispitanika (dve petine) bilo je među stanovnicima gradova od 20 do 100.000 i gradova preko 100.000 stanovnika (23 + 18%), potom među članovima porodica ispitanika poreklom izvan Srbije (17%).

Najmanje "odraslih" dobrovoljaca bilo je iz varošica ispod 10.000 stanovnika (13%), Beograda i sela (10%), te iz gradova od 10 do 20.000 stanovnika (9%).

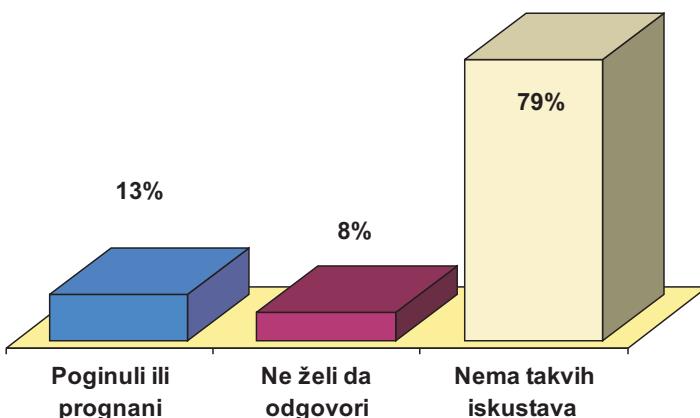
U jedinicama vojske i policije bilo je angažovano preko trećine članova porodica ispitanika iz gradova od 20 do 100.000 stanovnika, svaki sedmi sa sela i svaki osmi iz Beograda.

Prisilno je bila mobilisana, takođe, polovina članova porodica ispitanika iz gradova od 20 do 100.000 (28%), odnosno gradova preko 100.000 stanovnika (22%), te iz sela (18%). Najmanja prisila bila je potrebna (12%) u varošicama ispod 10.000 stanovnika, u Beogradu (7%), te među odraslim rođacima ispitanika rođenim izvan Srbije (4%).

Neodazivanje na mobilizaciju bilo je – opet uz izrazito mali apsolutni broj, 64 slučaja – najveće u gradovima od 20 do 100.000 stanovnika (25%), u Beogradu (20%), te gradovima sa preko 100.000 stanovnika (17%). Najmanje je bilo u varošicama ispod 10.000 stanovnika (11%) i među ispitanicima s porodičnim poreklom izvan Srbije (9%).

Čak 406 ispitanika je, ili ustvrdilo da im je neko od bliže rodbine izgubio život u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, ili nisu o tome žeeli da se izjasne. Ukupno gledajući, gotovo 13% ispitanika je svedočilo o ovakvoj ratnoj traumi. Najviše poginulih je bilo u porodicama ispitanika iz gradova od 20 do 100.000 stanovnika (26%), iz kojih je inače regrutovano najviše učesnika ratova, kao i među ispitanicima koji su najveći deo života proveli izvan Srbije (15%) – pretpostavljamo da su to uglavnom izbeglice. Takođe, 5% ispitanika je posvedočilo da su im članovi porodice bili proganjeni tokom ratova, dok 4% nije žeelo da odgovori na pitanje. Najviše su o progonima svedočili, oče-kivano, ispitanici koji su ranije živeli izvan Srbije (42%).

Grafikon 3. Iskustvo ratnih trauma (ličnih ili porodičnih)

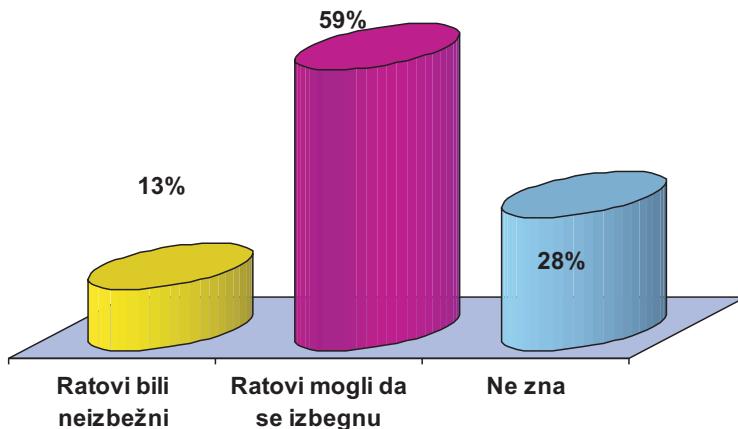

Ratovi, odgovornost, krivica, zločini

Mišljenja o *neizbežnosti* ratova u bivšoj Jugoslaviji tokom devedesetih su podeljena u omeru 3/5 prema 2/5; istina, tek 13% ispitanika je eksplicitno odgovorilo da su ratovi bili neizbežni, ali se njima verovatno može dodati i 28% onih koji "nisu znali" odgovor.

Među ispitanicima koji smatraju da su ratovi bili neizbežni najviše je onih koji na prvo mesto stavlju nacionalni kao svoj grupni identitet (35%), a najmanje onih kojima je na prvom mestu profesionalna pripadnost (7%).

Grafikon 4.

Neizbežnost ratova u bivšoj Jugoslaviji devedesetih godina

Da su se ratovi mogli izbeći smatra trećina ispitanika za koje je najvažnija generacijska pripadnost ali i gotovo četvrtina (23%) kojima je primaran nacionalni identitet.

Sličan odnos (3/5 prema 2/5) dobijen je u odgovorima na pitanje o odgovornosti za rat rukovodilaca ondašnje Jugoslavije, pri čemu je u ove dve petine prevlađujući broj onih koji o tome "nisu imali mišljenje" (38%), naspram samo 3% koji ne smatraju odgovornim bivše rukovodioce.

Kada je reč o individualizaciji krivice ispitanici su mogli da rangiraju najveće krvce među bivšim rukovodicima. Najviše "prvih" mesta pobrao je Slobodan Milošević (65%), potom Franjo Tuđman i Alija

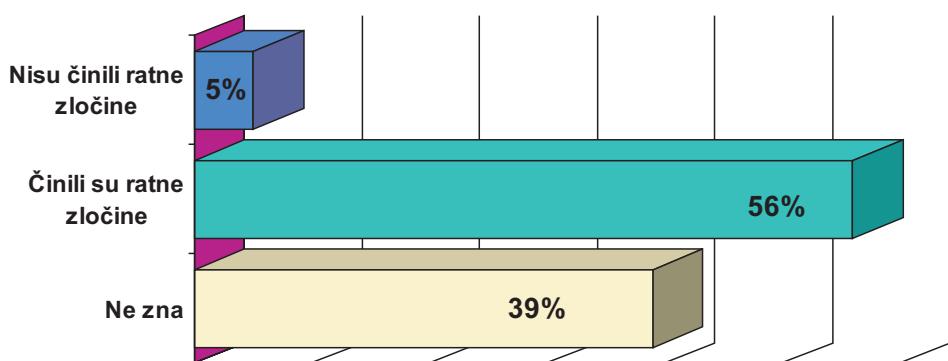
Izetbegović (po 51%). U ukupnom rangiranju raspored pripisane krivice je sledeći: Milošević (42%), Tuđman (31%) i Izetbegović (27%).

Kada je reč o nadindividualnoj odgovornosti za ratove postoje bar tri škole mišljenja. Po jednoj su za svoju tragediju najvećma krivi sami narodi bivše Jugoslavije, uz malu pomoć međunarodne zajednice. Po drugoj je obrnuto, više je kriva međunarodna zajednica uz izdašnu pomoć jugoslovenskih naroda. Napokon, po trećoj i jedni i drugi su podjednako krivi. Među našim ispitanicima uočena je ravnoteža između prijestolica prve dve škole (26 : 27%), oko petine smatra da su odgovornosti podjednake, dok blizu trećine (29%) nije moglo da se opredeli. Za ispitanike kojima je nacionalni identitet najvažniji najveća odgovornost se pripisuje međunarodnoj zajednici (36%), oni su najmanje spremni da prihvate jednakomodelnu odgovornost (20%) i najmanje spremni da najveću odgovornost pripisu narodima bivše Jugoslavije (23%). Ispitanici kojima je najvažniji generacijski identitet ističu prevagu obostrane odgovornosti (32%), ali ipak smatraju da je za nijansu bila veća odgovornost jugoslovenskih naroda – uz malu pomoć sa strane (37%) nego što je dominantan bio uticaj sa strane (36%).

U pogledu odgovornosti naroda bivše Jugoslavije za ratove primetna je izrazita sklonost ka njenom uravnoteženju: više od trećine ispitanika (37%) smatra da su svi narodi bili podjednako odgovorni; 9% smatra da su u najvećoj meri odgovorni Srbi (2%), ali i drugi narodi. Tačno četvrtina je sklonija da optuži druge narode, a Srbe usputno. Napokon, opet 29% ispitanika nije želelo da se izjasni po ovom pitanju.

U najveću odgovornost drugih naroda ondašnje Jugoslavije najviše su ubedeni ispitanici iz gradova od 20 do 100.000 stanovnika (26%), čvrsti vernici (36%) i ispitanici kojima je najvažniji nacionalni identitet (43%).

Uz ogromna materijalna razaranja, na stotine hiljada izbeglih, raseđenih i proteranih ljudi, najstrašnija posledica ratova bili su ratni zločini, najčešće nad civilnim stanovništvom, u rasponu od držanja ljudi u koncentracionim logorima, mučenja i torture, masovnih silovanja pa do pojedinačnih i grupnih likvidacija ljudi. Iako je, nesporno, ratnih zločina bilo na svim zaraćenim stranama, ovim istraživanjem smo pokušali da utvrdimo samo stavove o ratnim zločinima srpske strane. Znatna većina (56%) ispitanika smatra da je bilo zločina počinjenih od strane Srba, tačno dve petine je izbeglo odgovor na ovo pitanje, dok je tek svaki dvadeseti negirao da je zločina bilo.

Grafikon 5. Ratni zločini Srba

Među onima koji su ustvrdili da ratnih zločina od strane Srba nije bilo najviše je bilo ubeđenih vernika (29%), doduše, na drugoj strani, trećina umerenih vernika smatra da je zločina bilo. Nadalje, postojanje zločina je negirala i trećina ispitanika sa pojačanim nacionalnim identitetom, ali isto toliko i onih koji preferiraju identifikaciju s generacijom.

Kada se posmatraju samo odgovori ispitanika koji smatraju sda su Srbi činili ratne zločine, ogromna većina (71%) smatra da se ratni zločini ničim ne mogu opravdati, ali i oko četvrtine ima “izvesno razumevanje” (6%) za one Srbe koji su vršili ratne zločine, odnosno petina (21%) “opravdava ratne zločine u meri u kojoj su oni bili reakcija”.

Najviše onih koji “imaju razumevanja za zločine” je iz sela, gradova od 20 do 100.000 stanovnika i Beograda (!) – po 22%, podjednak broj agnostika i umerenih vernika (34%), dvostruko više nego ubeđenih vernika (16%).

Najveći broj onih koji opravdavaju “reakтивне zločine” je iz gradova od 20 do 100.000 stanovnika (33%) i Beograda (20%), kao i među umerenim vernicima (37%), ubedenim vernicima (30%), znatno manje među agnosticima (22%).

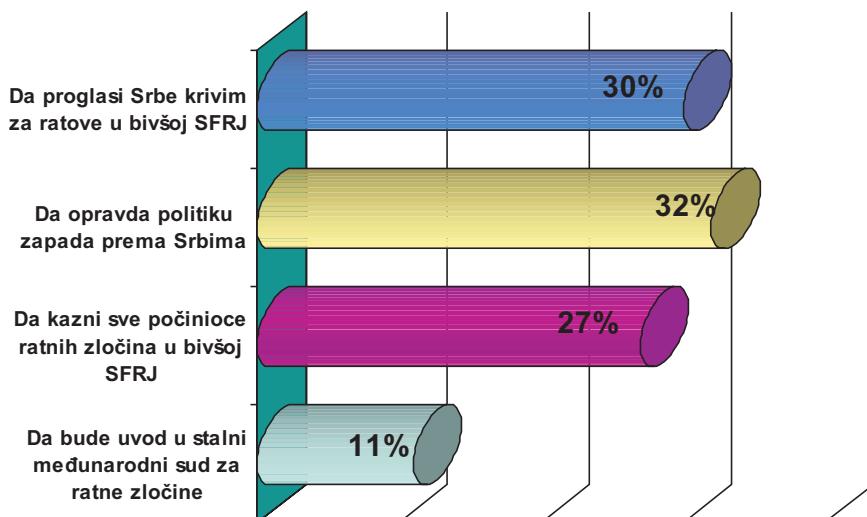
Kako god bilo, ratni zločini su utvrđeni i uspostavljen je *ad hoc* Međunarodni sud za procesuiranje osumnjičenih za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi. Od samog nastanka delovanje ovog Suda, a posebno njegovog tužilaštva, nailazilo je na oprečne reakcije u političkoj sferi, od potpunog negiranja i omalovažavanja, do većinskog nevoljnog prihvatanja njegovog postojanja i funkcije, duduše kao “trinaeste rupe na svirali”. Ciljevi uspostavljanja Tribunala često su izokretani, pa i falsifikovani – od navodnog nametanja “kolektivne krivice” srpskom narodu, preko “na-

cionalne neravnomernosti” (sudi se samo ili najviše za zločine srpske strane, a svi su *podjednako* vršili zločine), do pravih teorija zavere – da je Tribunal, zapravo, ujdurma Zapada, uperena isključivo protiv Srba. Ovakve konfuzne poruke (podjednako svojstvene predpetooktobarskom režimu, ali i potonjim “demokratskim” političkim pregaocima različitih provenijencija – u tome je ostvaren gotovo najmanji diskontinuitet!) doprinosile su stvaranju i utvrđivanju negativnog utiska u javnosti o delovanju i pravim ciljevima Tribunalala. Saradnja (neizbežna) sa Tribunalom sve češće je dobijala etiketu “prodaje”, čak “izdaje” nacionalnih interesa, a *pojedinci* osumnjičeni za ratne zločine su, eksplicitno ili implicitno, sve češće zadobijali auru “nacionalnih heroja, junaka” i sl.

U ovakvoj kakofoniji ne začuđuje nalaz našeg istraživanja da tačno trećina ispitanika ne zna koji su ciljevi Tribunalala, a tek manje od petine (18%) pogada “pravi cilj” - da se kazne *svi* počinioци ratnih zločinaca u bivšoj SFRJ. Naredni “prepoznati” cilj je za 8% ispitanika da to bude uvod u stalni međunarodni sud za ratne zločine (što *nije* funkcija ovog *ad hoc* Tribunalala!) Ostали “prepoznavaju” isključivo antisrpske nakane Suda. Kada se uzmu u obzir samo “opredeljeni” odgovori slika je još dramatičnija.

Najviše su u svrhu Tribunalala kao nametanja “kolektivne krivice” Srbita i u “antisrpske zavere” Zapada uvereni ispitanici iz gradova od 20 – 100.000 stanovnika (po 29%), potom ispitanici sa sela (17, odnosno 16%), te Beograđani (14, odnosno 17%).

Grafikon 6. Ciljevi Haškog tribunalala

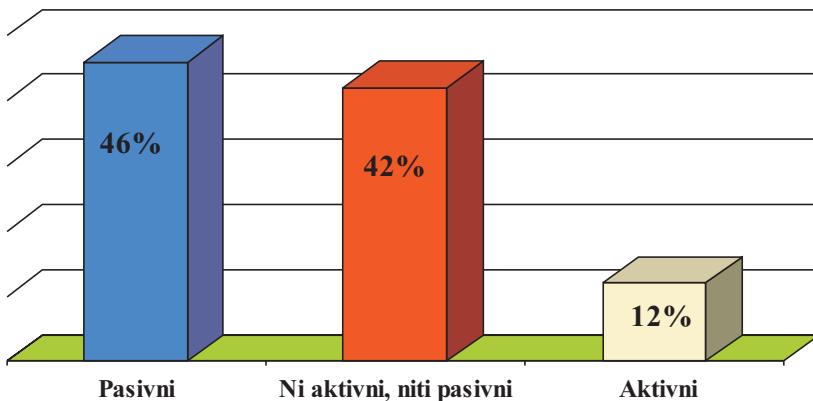

Mada je većina ispitanika (u proseku oko 70%) ustvrdila da “ne postoje ličnosti ili grupe koje su presudno uticale na njihovo sazrevanje i razvoj”, presudan uticaj na stavove da je cilj Tribunal-a utvrđivanje “kollektivne krivice Srba” imala je uža i šira porodica (očevi 29%, majke 27% i rođaci 15%), znatno manje političari (7%) i nastavnici i profesori (5%). Kada je reč o “zapadnoj zaveri” struktura je slična, uz blagu inverziju uticaja majki i očeva (31% : 29%). Gotovo isti je uticaj rodbine (16%), nešto veći uticaj nastavnika i profesora (4%) i beznačajan uticaj političara (2%). Ipak, teško je poverovati da su ovakvi stavovi u celini rezonovanje mlade generacije *sui generis*. Može se s razlogom prepostaviti da se ključni faktor krije u izveštavanju medija o haškim sudenjima koje je, s retkim izuzecima, obeleženo ili prečutkivanjem, ili iskriviljavanjem činjenica, ili izrazito negativnim tretmanom podjednako Tužilaštva i Tribunal-a, uz često neprikriveno navijanje “za naše” (heroje, junake). (Posebno je to karakteristika “izveštavanja” većine štampanih tabloida, koji kod publike stvaraju gotove predstave, lako se čitaju, ne sugeruju udubljivanje u problematiku a i – jeftini su, u svakom smislu).

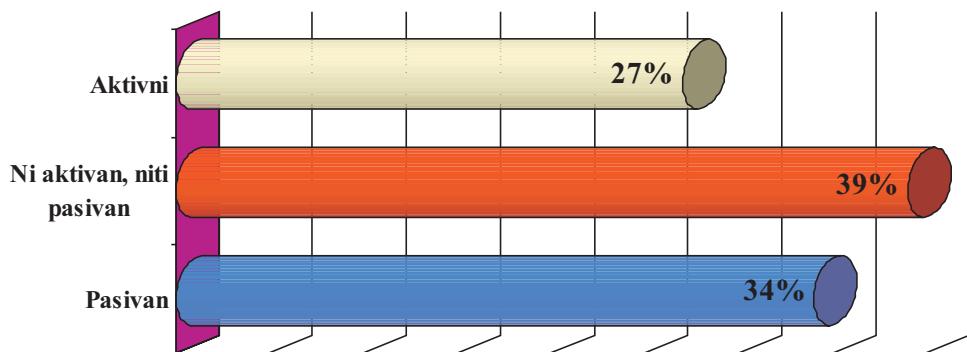
Zanimljivo je osmotriti strukturu uticaja na tačno prepoznavanje ciljeva Tribunal-a. Ponovo dominira uža porodica (doduše, majke značajno više nego očevi – 38 : 28%), zatim šira rodbina (12%), a podjednako (malo) na to utiču političari i nastavnici i profesori (po 4%).

Odnos prema društvenom aktivitetu i politici

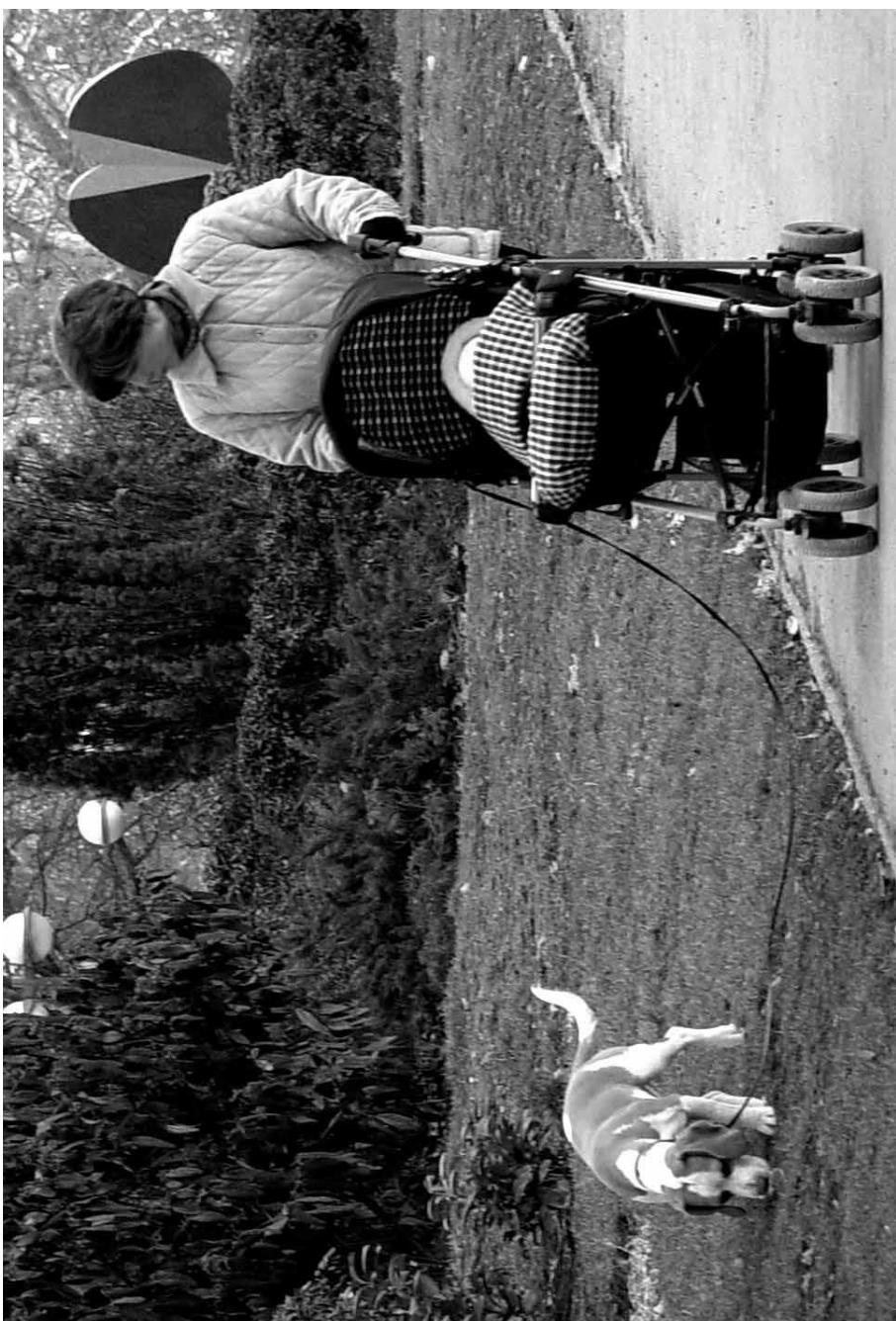
Prema procenama naših ispitanika mladi u Srbiji su veoma malo *društveno* aktivni, što je verovatno posledica i njihove marginalizacije (preko dve trećine smatra da se mišljenja i potrebe mlađih “ne uvažavaju”), ali i samoisključivanja iz većine raspoloživih aktivnosti. Poražavajuće deluje autopercepcija da tek svaki osmi ispitanik ocenjuje svoju generaciju kao aktivnu (od čega svaki *stoti*) kao veoma aktivnu. Kontrapunkt tome je ocena blizu polovine (46%) ispitanika da je mlada generacija pasivna, pri čemu svaki sedmi smatra da je *potpuno* pasivna.

Grafikon 7. Aktivitet mladih u Srbiji

Autopercepcija “ličnog” aktiviteta je znatno “optimističnija”. Preko četvrtine ispitanika smatra sebe delimično (21%) ili potpuno (6%) aktivnim, dok trećina priznaje da je potpuno (12%), odnosno delimično (22%) pasivna.

Grafikon 8. Aktivitet ispitanika (samoprocena)

Kada se razmotre konkretni oblici aktiviteta čini se da je bliža realnosti “grupna” autopercepcija. Naime, ako se izuzmu sportsko-rekreativni oblici društvenih aktivnosti (13%) i aktivnosti u kulturno-umetničkim udruženjima (6%), ispitanici su posvedočili o veoma malom učešću u radu političkih stranaka, odnosno crkvenih i verskih odbora i organizacija (po 2%), u nevladinim organizacijama (3%), interesnim i hobističkim udruženjima građana (4%) te u omladinskim organizacijama (4%).

Malobrojna elita

Istorijat aktiviteta

Pošto je u ovom istraživanju kategorija omladine shvaćena vremen-ski (generacijski) veoma fleksibilno, pokušali smo da utvrdimo kakva su (i kolika) istorijska “sećanja” na burne političke događaje od kraja osam-desetih godina prošlog veka, pa do 2000. godine. Većina ispitanika, u pro-sekru blizu tri četvrtine, bila je premlada da bi pamtila “praskozorje” poli-tičkih borbi u Srbiji (miting na Ušću 1988, obeležavanje 600 godina od Kosovske bitke 1989) - jedva 5, odnosno 8% je u njima aktivno, odnosno pasivno učestvovalo, oni koji nisu, izjavljuju da su bili protiv (petina protiv Ušća i 17% protiv Gazimestana). Političke borbe u doba procvata plu-ralizma (9. mart 1991, Studentski protesti 1991. i 1992) već su u sećanju znatnijeg broja ispitanika: u konfliktima 9. marta je sudelovalo 13% ispi-tanika, dok je protiv tog događaja bilo 16%. Studentske proteste 1991. go-dine podržalo je ukupno 16%, a godinu dana kasnije 17% ispitanika (uz veoma malo aktivno učešće, po 3%). U obe godine, protivnika protesta je bilo po 14%.

“Srednju fazu” političkih borbi obeležile su protestne šetnje 1996/97, povodom nepriznavanja i pokušaja poništavanja rezultata lokalnih izbora. Ovde je već učešće mladih bilo zнатnije, 42% ispitanika je učestvovalo, od čega je “aktivnih šetača” bilo 15% (svaki sedmi), ostali su ih podrža-vali. Broj protivnika ostao je isti kao 1991 i 1992. godine (14%).

Napokon, “zrelu fazu” obeležavaju “čuvari mostova” (tokom NATO vazdušnih napada na SRJ 1999. godine) i kao, kontrapunkt, građanski *ot-por ancient regime* i mirna “demokratska (r)evolucija” u oktobru 2000.

“Auto-targetovala” se 1999. godine na mostovima četvrtina mladih, od njih 3% aktivno. Protiv je bilo 46% ispitanika. Kada je ova blasfemič-na demagogija otišla u ropotarnicu istorije, u akcije Otpora! protiv istro-šenog režima uključilo se gotovo dve trećine mladih (istina, aktivno sva-ki deseti, ali i uz podršku svakog drugog), protivnika je bilo tri puta ma-nje (20%).

Padu starog režima doprinos je dalo 69% mladih ispitanika, od čega svaki peti aktivno. Protivnika ovakvog ishoda je među mladima, ponovo, kao 1991, 1992. i 1996/97. godine bilo 14%.

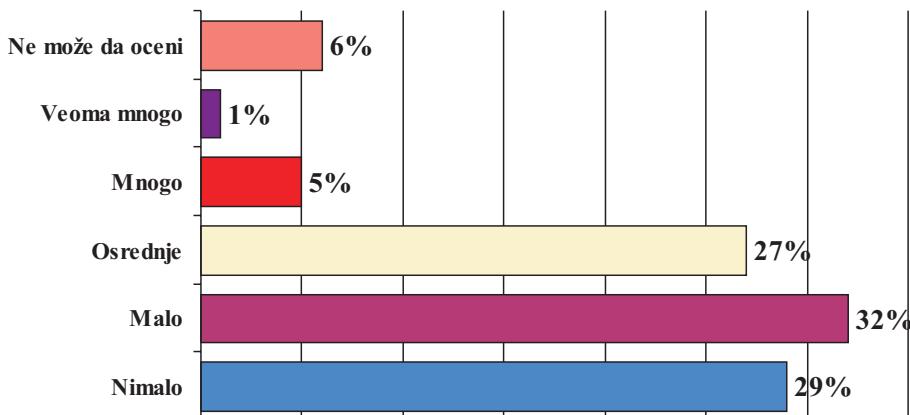
(R)evolucija 2000. godine bila je i prošla. Vratili smo se u nekakvu “realnost” institucionalizovanog političkog života. Kako tu institucionali-zaciju percepiraju naši ispitanici, tj. kako vide sebe u “normalnim” poli-tičkim tokovoma?

Izrazito marginalizovano. Svega 14% redovno prati ono što se doga-đa u politici uopšte (TV, radio, novine), trećina povremeno raspravlja o

politici i lokalnim problemima sa prijateljima, porodicom, svaki deseti povremeno ide na tribine, javna predavanja, organizovane javne skupove. S druge strane, dve trećine nikada ne prisustvuje predizbornim mitinzima stranaka i kandidata, a više od četiri petine nikada ne učestvuje u izbornim kampanjama ili izbornim aktivnostima stranaka.

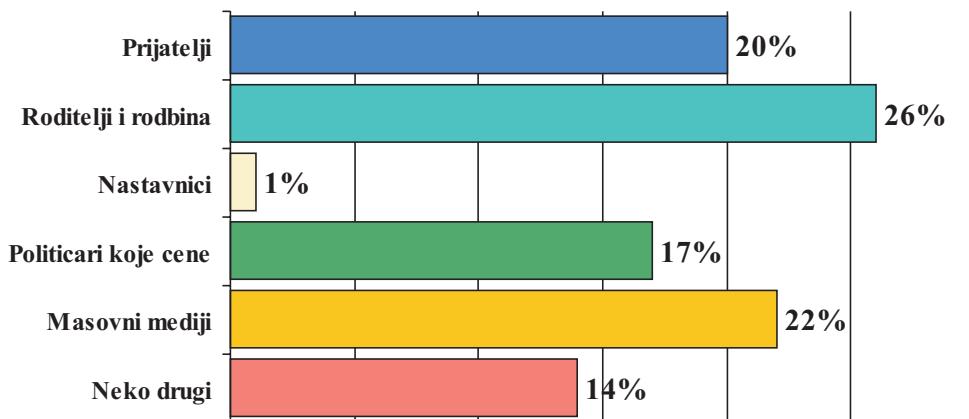
Izrazito nizak intenzitet aktivnog učešća mladih u izvorno političkim organizacijama (strankama) i parapolitičkim organizacijama – NVO (91, odnosno 92% neučešća) potvrđuje njihov generalni stav “prema politici”, koji je, u najmanju ruku, odbojan.

Grafikon 9. Zainteresovanost za politiku

Najviše su za politiku zainteresovani mladi agnostići (41%) i umereni vernici (30%), ali je u istim ovim grupama i najveći broj potpuno apolitičnih (31, odnosno 30%).

Za političku zajednicu čije su ukupno tri petine mladih građana nimalo (29%), odnosno malo (32%) zainteresovane za politiku, dok svaki šesnaesti (6%) ne može da oceni svoj stav prema politici (a samo isto toliko je za politiku zainteresovano, bar u njenoj aktuelnoj izvedbi), ovaj nalaz (o dve trećine politički indiferentnih) trebalo bi da bude zabrinjavajući podatak. Kome je, onda, ta politika namenjena, tj. na koga cilja, s kim računa kao izbornim telom? Pogotovo u svetu iskaza devet od deset mladih ispitanika da u poslednjih desetak godina nisu značajno menjali svoja politička uverenja. A ova uverenja su se ključno formirala pod uticajem uže ili šire porodice (26%), tako da po rečima više od petine ispitanika svi članovi porodice glasaju na isti način na izborima, mada i gotovo trećina (32%) tvrdi da ne zna kako glasaju ostali članovi porodice.

Grafikon 10. Uticaj na formiranje političkih stavova

Kada se razmotre ostali uticaji (mimo porodičnog okruženja) uočava se da su čak i političari koje mladi cene *najmanje* važni za formiranje njihovih političkih stavova, znatno ispod uticaja prijatelja i masovnih medija.

Istina, 55% ispitanika ne čita nijedne dnevne novine, 70% nijedan nedeljni, a 80% nijedan mesečni časopis. Izgleda da je glavni izvor (političkog ali i drugog) informisanja TV. Svega 5% ispitanika je odgovorilo da retko ili nikada ne gleda TV program. Naravno, u sadržajima koji se prate na TV dominiraju zabavni (68%, filmovi, serije, zabavne i muzičke emisije) i rekreativni programi (sport, 16%) a na dnu gledanosti su informativne (10%), obrazovne (6%) i političke emisije (2%).

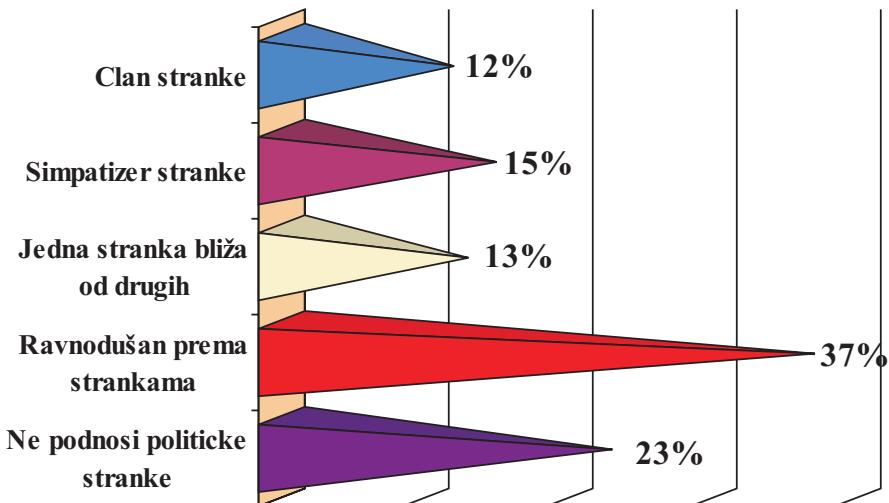
Među ispitanicima koji su "malo ili nimalo zainteresovani za politiku", odnos gledanosti zabavno-rekreativnih i informativno-političko-obrazovnih sadržaja je praktično 9:1. Najviše se gledaju filmovi i serije (42%), zabavne i muzičke emisije (32%) i sport 15%. Političke emisije - svega 1%.

Među ispitanicima koji su "mnogo ili veoma mnogo zainteresovani za politiku" (ponovimo, njih je na ukupnom uzorku bilo 6%), odnos gledanosti zabavno-rekreativnih i informativno-političko-obrazovnih sadržaja na TV je znatno drugačiji, 60:40%. Među "političnima" serioznije sadržaje na TV prati više od trećine (36%, pri tome svaki osmi političke emisije), a među "veoma političnim" čak tri petine, pri tome svaki peti prati političke emisije.

Distanciranost pa i "gadljivost" mladih prema politici najjasnije se uočava iz njihovog odnosa prema političkim strankama - oko četvrtine ih

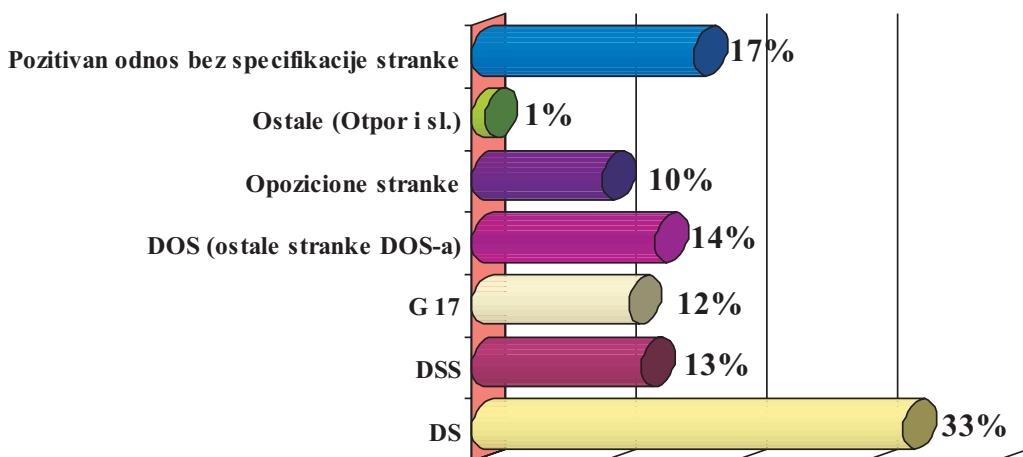
“ne podnosi”, što poništava kakvu- takvu stranačku opredeljenost, dok je više od trećine “ravnodušno” prema njima. Da li se u ovakvim nalazima krije značajan rezervoar izbornih apstinenata koji iz jednog u drugi izborni ciklus “odlučuju” izborni rezultat u korist “disciplinovanih” ekstremističkih stranaka i njihovih glasača (među kojima nije bezznačajan broj mladih), koji su manje “gadljivi” pa time i prijemčiviji za užagrene i *short-cut* ideologije i/ili demagogije? Verovatno da, ako imamo na umu visoku izlaznost na izbore 2000. godine, kada je dolazeća generacija pre-vashodno odredila tadašnji ishod. Političke stranke su ovaj “detalj” očigledno vrlo brzo zaboravile (ili, što je još gore, izbagatelisale i ignorisale), strastveno obuzete svojim “burama u čaši vode”, sitničavim bitkarenjima oko sinekura i legitimizovane pljačke, “dok traje mandat uzmi šta ti duša ište i gledaj da te ne uhvate”, te mrzovoljnim i mržnjoslovnim međusobicama i “vađenju sitnih creva” dok “selo gori”. Gurajući (i) tako mlade u svet *apolitike* naši samozvani “političari” ih prikivaju, zapravo, za svet pretpolitike, legitimnog *građanskog rata*, gde nijedan (mogući) ishod nije neočekivan niti iznenadujući, uključujući i (tolerisano) diluvijalno divljanje i (sve prisutnije) razobručeno nasilje, s onu stranu uređenog i civilizovanog društva, a u nedostatku boljih vrednosti koje su (svesno?) rastročene. Kada svest o pričinjenoj šteti sazri, verovatno će već biti kasno (ako već nije, šteta se postepeno ali nezaustavljivo transformiše u zlo).

Grafikon 11. Odnos prema političkim strankama

Šta je od političkog “menija” još bilo prihvatljivo za mlade u vreme kada je ovo istraživanje rađeno (2003)? Izgleda da razloga za žaljenje imaju, pre svega, one političke stranke koje se, samodopadljivo, prepoznaju kao “demokratske”, koje su (tadašnji) demokratski potencijal i pozitivnu energiju mladih olako proćerdale. Pogotovo se to odnosi na DOS, bilo DOS+ ili DOS- (bez DSS).

Grafikon 12. Bliskost prema političkim strankama

Tadašnja opozicija (“snage starog režima”) među mladima nije imala gotovo nikakve šanse. Ali, “demokratsko umeće nemogućeg” učinilo je, izgleda, da se ovom nalazu više ne može verovati *cum grano salis*. Inat i “osveta razočaranih” mogu voditi u daljim procesima kristalizacije političke scene Srbije prema (ne)očekivanim ishodima, od (re)formacije, tj. “ukidanja” demokratskih reformi, do manje-više potpune konzervativne restauracije. Nemojmo reći da za taj rizik nismo znali. Niti da su mlađi za to “krivi”, jer su nezreli. Naprotiv, oni su (i biopolitički) u poziciji da najduže pamte, i da “uzvrate”. No, valjda je i to izazov demokratije, kada ona, konačno, postane ozbiljna?

Prilog: TABELE

Tabela 2. Geopolitička identifikacija (%)

Kraj ili mesto gde živite	47
Republika ili pokrajina u kojoj živite	12
Naša zemlja (Srbija i Crna Gora) kao celina	17
Evropa	11
Svet kao celina	6
Ne znam	8

Tabela 3. Religijsko-konfesionalna identifikacija (%)

Vernika sam, ali ne prihvatom sve što uči moja crkva	32
Nisam religiozan, ali nemam ništa protiv religije	30
Vernik sam po ubeđenju i prihvatom sve što uči moja Crkva	24
Ravnodušan sam prema religiji	11
Protivnik sam svake religije	3

Tabela 4. Grupna samoidentifikacija - prvi od tri izbora (%)

Generacijska grupa	35
Nacionalna (etnička grupa)	24
Ne znam	16
Profesionalna grupa	11
Grupa ljudi sličnih interesovanja (hobiji)	11
Konfesionalna grupa (grupa ljudi iste vere)	3
Politička grupa	0

Tabela 5. Učešće ispitanika u ratovima (%)

Bio sam na ratištu kao dobrovoljac	1
Bio sam na ratištu kao pripadnik vojske ili policije	3
Bio sam na ratištu pošto sam prisilno mobilisan	3
Pokušali su da me mobilisu ali sam to izbegao (odlazak iz zemlje)	1
Nisam ni bio u prilici da idem na ratište	87
Ne želim da odgovorim	5

Tabela 6. Učešće članova porodice ispitanika u ratovima (%)

Jeste, kao dobrovoljac	5
Jeste kao pripadnik vojske ili policije	15
Jeste pošto je bio prisilno mobilisan	16
Pokušali su da ga mobilišu ali je to izbegao	2
Niko u mojoj porodici nije bio u prilici da ide na ratište	56
Ne znam, ne želim da odgovorim	6

Tabela 7. Odgovorni za ratove u bivšoj Jugoslaviji (%)

Narodi ondašnje Jugoslavije u najvećoj meri	9
Više narodi ondašnje Jugoslavije, ali i međunarodna zajednica	17
Međunarodna zajednica, u najvećoj meri	11
Međunarodna zajednica, ali i narodi ondašnje Jugoslavije	16
I jedni i drugi, podjednako	19
Ne zna	29

Tabela 8. Odgovorni za ratove u bivšoj Jugoslaviji (%)

Srbi, u najvećoj meri	2
Srbi, ali i drugi narodi ondašnje Jugoslavije	7
Drugi narodi ondašnje Jugoslavije, u najvećoj meri	8
Drugi narodi ondašnje Jugoslavije, ali i Srbi	16
I jedni i drugi podjednako	37
Ne zna	29

Tabela 9. Da li su Srbi vršili ratne zločine u ratovima devedesetih (%)

Nisu	5
Jesu	56
Ne znam	39

Tabela 10. (Ne)opravdavanje ratnih zločina Srba (%)

Ratni zločini se ničim ne mogu opravdati	71
Imam izvesno razumevanje za one koji su činili ratne zločine	5
Opravdavam ratne zločine u meri u kojoj su oni bili reakcija	21
Nešto drugo	1
Ne zna	2

Tabela 11. Cilj Haškog tribunalala (%)

Da proglaši Srbe krivim za ratove u bivšoj SFRJ	20
Da opravda politiku Zapada prema Srbima	21
Da kazni sve počinioce ratnih zločina u bivšoj SFRJ	18
Da bude uvod u stalni međunarodni sud za ratne zločine	8
Nešto drugo	1
Ne zna	33

Tabela 12. Ukupna ocena aktivizma mladih u Srbiji (%)

Potpuno pasivni	13
Delimično pasivni	33
Ni aktivni, ni pasivni	42
Delimično aktivni	10
U potpunosti aktivni	2

Tabela 13. Samoprocena aktivizma mladih u Srbiji (%)

Potpuno pasivni	12
Delimično pasivni	22
Ni aktivni, ni pasivni	39
Delimično aktivni	21
U potpunosti aktivni	6

Tabela 14. Društvena aktivnost (aktivno članstvo po oblastima)* - (%)

U političkim strankama	2
U nevladinim organizacijama	3
U Crkvi, crkvenom odboru, verskim organizacijama	2
U hobističkim organizacijama - filatelija, numizmatika	1
U organizacijama u oblasti kulture i umetnosti, KUD	6
U sportskim i rekreativnim organizacijama, klubovima	13
U omladinskim organizacijama	4
U udruženjima građana - lovci, ribolovci, golubari...	4

* Zbir nije 100%. Ostatak do 100% po redovima čine nečlanovi i pasivni učesnici ("samo članovi").

Tabela 15. Istorijat aktivizma (%)

	Da, aktivno	Da, pasivno	Ne, bio sam suviše mlad	Ne, bio sam protiv tih dogadaja
Miting na Ušću 1988.	1	4	75	20
Proslava 600 godina Kosovske bitke 1989.	1	7	75	17
Devetomartovske demonstracije 1991.	2	11	71	16
Studentski protest 1991.	3	13	70	14
Studentski protest 1992.	3	14	69	14
Protest 1996/97. (šetnje)	15	27	45	14
Čuvari mostova u vreme bombard. 1999.	3	22	30	46
U akcijama Otpora	9	53	18	20
Mirna revolucija 5. oktobra 2000.	21	48	17	14

Tabela 16. Aktuelni politički aktivizam (%)

	Nikad	Retko	Povremeno	Redovno
Pratite ono što se događa u politici uopšte - TV, radio, novine	17	30	39	14
Idete na tribine, javna predavanja, organizovane javne skupove	63	24	11	2
Raspravljate o politici i lokalnim problemima sa prijateljima, porodicom	32	29	32	8
Prisustvujete predizbornim mitinzima stranaka i kandidata	65	21	10	3
Učestvujete u izbornim kampanjama ili izbornim aktivnostima	83	8	5	3

Tabela 17. Čitanje novina (%)

Čitanje novine	Koliko zainteresovani za politiku				
	Nimalo	Malo	Osrednje	Mnogo	Veoma mnogo
Ne čitam	67	57	44	21	16
Čitam	33	43	56	79	84

Tabela 18. Čitanje dnevnih novina i interes za politiku (%)

Koje dnevne novine čitaju	Koliko zainteresovani za politiku				
	Nimalo	Malo	Osrednje	Mnogo	Veoma mnogo
Čita ali ne navodi koje	1*	0	1	1	0
Blic	16	1 9	27	33	31
Večernje novosti	7	7	8	22	20
Politika	4	4	9	10	18
Glas	1	2	4	6	7
Žurnal	1	3	2	1	2
Sport	2	3	1	1	2
Danas	0	2	2	5	4
Ostale novine	1	3	3	1	0

* Razlika do 100% u svim kolonama su oni ispitanici koji ne čitaju novine.

Tabela 19. Praćenost TV emisija i interes za politiku (%)

Koje emisije najčešće pratite na TV	Koliko ste zainteresovani za politiku				
	Nimalo	Malo	Osrednje	Mnogo	Veoma mnogo
Informativne	7	14	30	43	62
Političke	1	2	8	33	49
Zabavne	39	37	32	27	18
Obrazovne	11	14	19	20	22
Filmove	66	64	65	52	36
Serije	33	31	23	18	13
Muzičke	38	33	30	21	11
Sportske	30	39	43	49	51
Retko ili ne gleda TV	8	5	4	4	7

Slobodan Mrđa

Zavod za proučavanje kulturnog razvijanja, Beograd

8. KULTURNI HABITUS OMLADINE

Sadašnji trenutak u razvoju našeg društva obeležava duboko protivrečan karakter društvene artikulacije života, osnovne protivrečnosti dovodi do velikog stepena zaoštrenosti, što se posredno ili neposredno odražava na mlade, na njihovu trenutnu situaciju i životne perspektive. Stoga se razvijanje naučnog istraživanja i organizovanog proučavanja omladine, koje se u našim društvenim naukama nije razvijalo na odgovarajući način ni u potrebnom obimu, javlja danas kao društvena i naučna potreba od posebne važnosti. Naučno utemeljena podloga može da pruži podsticaj za veću angažovanost same omladine, da kroz sagledavanje sopstvenog položaja u društvu stvori mogućnost za rešavanje ključnih pitanja savremenog života i svoje budućnosti.

Društvo u kome živimo u značajnoj meri karakterišu procesi (samo)razaranja koji su u nekim područjima društvene realnosti došli do faze u kojoj je opravdano govoriti o *razorenom društvu* (Lazić, 1994). Kriza identiteta, psihička opterećenja, rušenje sistema vrednosti, besperspektivnost, ekonomска zavisnost zbog nezaposlenosti predstavljaju posledice koje stoje u uskoj vezi sa socioekonomskom i kulturnoistorijskom situacijom u društvu.

Iako ne predstavljaju homogenu grupu, mogu se izdvojiti neke zajedničke osobine društvenog položaja današnje mlade generacije. Jedna od takvih karakteristika je ekonomski i politički nejednakost mlađih (u praksi, a ne normativno) u odnosu na starije, koja implicira njihovu inferiornost i marginalnost položaja. Druga važna karakteristika je što se mlađi nalaze u prelaznoj fazi preuzimanja društvenih uloga starijih, ali taj period traje sve duže, kako zbog velikog značaja školovanja i dužine njegovog trajanja, tako i zbog nemogućnosti zapošljavanja posle završetka školovanja. Tradicionalno se mlađima pripisuje spremnost na promene i otvorenost, što bi se moglo delimično objasniti njihovim nezadovolj-

stvom sopstvenim položajem u društvu a, samim tim, i nezadovoljstvom sistemom koji taj položaj proizvodi.

Odnos društva i kulture na najneposredniji način obezbeđuje vezu između individualnog i kreativnog sa društvenim i javnim. Kultura, jedna od osnovnih dimenzija svakog društva, naročito je značajna za razumevanje procesa stvaranja, profilisanja i kristalizacije sistema vrednosti. Vremena velikih društvenih gibanja, kroz koja sada prolazi društvo u Srbiji, donose velike i nagle obrte u sistemu vrednosti. Stari sistem vrednosti radikalno se odbacuje a na njegovom mestu još se ne uspostavlja novi konzistentan sistem vrednosti. Paralelno sa ovim procesom idu i nastojanja različitih političkih i ideoloških snaga da stave pod kontrolu pojedine segmente kulturnog života i stvaralaštva, pa je institucijama kulture vrlo teško da očuvaju neophodan stepen autonomije kao osnovnu prepostavku slobode stvaralaštva.

Predmet ovog dela istraživanja bio je utvrđivanje stanja u kulturnom životu omladine, njen odnos prema kulturi i kulturnim vrednostima, kao i uticaj kulture na strukturu vrednosnih orientacija. Prvenstveno nas je zanimalo odnos omladine prema kulturi i njenom uticaju na svakodnevni život i rad ove populacije. S tim u vezi interesovao nas je vrednosni aspekt odnosa prema proizvodima kulturne industrije tj. koji su to oblici kulturnog života (bioskop, pozorište, koncerti, književne večeri, muzeji, galerije, predavanja, biblioteke i sl.), koji najviše interesuju ovu populaciju. Takođe, pokušali smo utvrditi na koji način priпадnici ove populacije određuju vrednosti u kulturi tj. da li se kod izbora interesovanja rukovode vrednosnim aspektom ili samo konzumiraju proizvode kulturne industrije bez ikakvog kriterijuma.

Uloga ekonomskog faktora uopšte, a u kulturnom životu posebno, veoma je značajna za obim i kvalitet korišćenja slobodnog vremena. Pošto za zadovoljavanje bilo koje potrebe treba odvojiti izvesna materijalna sredstva, iz inače veoma lošeg materijalnog položaja omladine, zanimalo nas je koliko se sredstava izdvaja za kulturni život.

Slobodno vreme predstavlja deo vremena koje preostaje nakon ispunjavanja dnevnih obaveza. Ako uzmemo u obzir činjenicu da vreme posle rada čovek troši na različite aktivnosti, slobodno vreme, uslovno rečeno, implicira različite segmente. S obzirom na to da je postojanje ovog dela vremena uslov da se pojedinac prepusti svom izboru, pokušali smo da utvrdimo dužinu trajanja slobodnog vremena i načine njegovog korišćenja, ali i njegov uticaj na obim i kvalitet kulturnog života omladine. Takođe, ovakav tip istraživanja ne bi bio potpun ukoliko se ne bi istražilo učešće omladine u stvaranju kulturnih dobara. Tako

smo pokušali utvrditi u kom obliku stvaralaštva najviše učestvuju, koji ih oblici stvaralaštva još interesuju i iz kog razloga nisu u mogućnosti da se njima bave.

Omladina i slobodno vreme

Fenomen *slobodnog vremena* karakterističan je za industrijsko i postindustrijsko društvo 20. veka. O slobodnom vremenu može se govoriti tek nakon faze industrijskog razvoja, u kojoj razvoj tehnologije s jedne strane, i skraćenje radnog vremena s druge, predstavljaju osnov za nastanjanje slobodnog vremena u današnjem smislu. Naime, u predindustrijskim društvima većina ljudi je praktikovala da svoje slobodno vreme koristi samo u smislu odmora od teškog rada. Nagli razvoj tehnologije, porast potrošnje i profita, kompjuterizacija proizvodnog procesa, kao i skraćenje radnog vremena, bitno su izmenili situaciju savremenog čoveka. S obzirom na činjenicu da je slobodno vreme nerazdvojivi deo globalnog društva sve ove promene nužno se reflektuju i u toj sferi. Naime, kvantitativni porast slobodnog vremena dovodi do kvalitativnih promena u društvu.

Slobodno vreme u najširem smislu označava ono vreme koje preostaje nakon rada. Ako uzmemo u obzir činjenicu da vreme posle rada čovek troši na različite aktivnosti, slobodno vreme, uslovno rečeno, implicira različite segmente. Jedan njegov deo čine potreban odmor, različite porodične i društvene obaveze, dopunski rad, odlazak i dolazak s posla, itd. Mnoge od ovih aktivnosti imaju mešovit karakter pa se, zavisno od situacije, svrstavaju čas u slobodno vreme, a čas među obaveze. Ovaj "tip" aktivnosti možemo nazvati *poluslobodnim vremenom*. U stvarnosti često ne postoji izrazita granica između tih segmenata, jer neke aktivnosti izvan radnog vremena mogu predstavljati ugodnu aktivnost u okviru slobodnog vremena, a u drugim okolnostima – obavezu. Drugi, možda najznačajniji deo slobodnog vremena, čini *dokolica*. Ona predstavlja ono vreme koje bi bilo lišeno svih obaveza i u kojem bi se pojedinac u potpunosti prepuštao svom izboru.

Pri utvrđivanju razlike između slobodnog vremena i dokolice, nailazimo na izvesne metodološke teškoće. Naime, moguće je povući razliku između slobodnog vremena i vremena koje se koristi za dodatni rad, ali je teže razlikovati slobodno vreme i druge aktivnosti kao takve, jer ono što je za nekoga dokolica, za drugoga je rad. Zbog toga smo u našoj analizi slobodnog vremena pošli od činjenice da se u okviru njega praktikuju ili ne praktikuju određene aktivnosti. Naravno, ove aktivnosti su različite. Za nekoga one predstavljaju odmor, razonodu, kreativni čin, a za drugoga

Mlada porodica

napor. Zbog karakteristika populacije koju istražujemo naš pristup analizi slobodnog vremena temelji se na analizi aktivnosti unutar slobodnog vremena i dokolice. Interesovanje nam je prvenstveno usmereno na utvrđivanje dužine trajanja slobodnog vremena i načine njegovog korišćenja, ali i njegov uticaj na obim i kvalitet kulturnog života omladine.

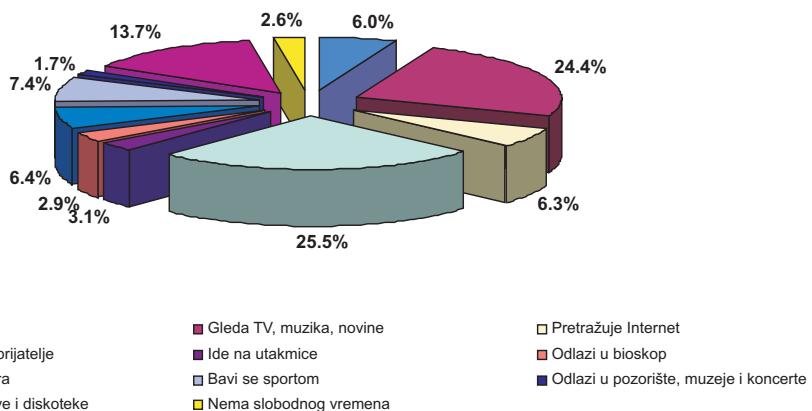
Najveći broj mlađih (38%) ima 3 do 4 sata slobodnog vremena, dok 28% ispitanika ima više od pet sati slobodnog vremena. Jedan do dva sata slobodnog vremena dnevno ima 22% mlađih, gde imamo najviše zaposlene omladine (32%) i studenata (28%). Da zaposlena omladina ima najmanje slobodnog vremena pokazuju i podaci da se u grupi koja ima samo jedan sat slobodnog vremena dnevno (4%) nalazi čak tri petine zaposlene omladine, a u grupi koja uopšte nema slobodnog vremena (7%) imamo polovinu zaposlene omladine. Dakle, postoji značajna povezanost između radnog statusa i količine slobodnog vremena što se moglo i očekivati. Što se tiče studentske omladine potvrđena je hipoteza da količina slobodnog vremena kod ove populacije direktno zavisi od stepena opterećenosti obavezama na fakultetu. Postoji mnogo faktora koji utiču na stepen opterećenosti obavezama studenata pojedinih fakulteta. Pored najvažnijeg faktora, prirode samih studija, posebno su značajni: loša organizacija rada na fakultetu (veliki broj studenata, malo raspoloživog prostora, slaba tehnička opremljenost vežbaonica, nedostatak preparata i potrošnog materijala), veoma obimni programi studija, neravnomerna podela predmeta po godinama studija i naravnomerna raspodela predavanja i vežbi tokom radne sedmice (Mrda, 2000).

U najvećoj grupi koja ima 3-4 sata slobodnog vremena dominiraju srednjoškolci (30%), dok u grupi koja ima maksimalnih 5 i više sati slobodnog vremena dnevno, kako se i očekivalo, dominira nezaposlena omladina (37%). Takođe, u ovoj grupi znatna većina ispitanika nije u braku (88%), a neoženjeni/neudate su najbrojniji i u grupi koja ima 3-4 sata slobodnog vremena (82%). Da porodica i porodične obaveze predstavljaju značajan limitirajući faktor za veličinu slobodnog vremena pokazuju i podaci da u grupi koja ima do jedan sat slobodnog vremena dnevno nalazimo više od polovine (60%) oženjenih/udatih ispitanika, a u grupi koja uopšte nema slobodnog vremena zastupljeni su sa 43%. Značajnijih razlika u odnosu na pol nema, osim u grupi koja ima najmanje slobodnog vremena gde je duplo više žena (67% prema 33%). Takođe, rezultati pokazuju da ne postoji korelacija između materijalnog položaja i veličine slobodnog vremena.

Pored procene o veličini slobodnog vremena, od ispitanika je zatraženo da kažu kako provode većinu tog vremena (grafikon 1), tako što će od 11 ponuđenih aktivnosti izabratи tri najčešće.

Grafikon 1

Nacin korišćenja slobodnog vremena

Raspoloživu količinu slobodnog vremena omladina uglavnom koristi kombinujući druženje s kolegama, posete prijateljima i rođacima (26%) sa gledanjem TV i slušanjem muzike (24%). Većina ispitanika najčešće kombinuje ova dva načina korišćenja slobodnog vremena, ali statistički značajan procenat izlazi u kafić, klubove i diskoteke (14%), što je najčešća treća alternativa sa visokom korelacijom u odnosu na prvu alternativu. Pored druženja sa prijateljima, što je karakteristika srednjoškolske omladine, 23% mladih provodi vreme sa dečkom/devojkom (karakteristično za studentsku omladinu) ili sa članovima uže i šire porodice (20%), gde je većinom zastupljena zaposlena omladina.

Dakle, većina omladinske populacije ima relativno pasivno korišćenje slobodnog vremena, što je potpuno u skladu sa rezultatima istraživanja u poslednjoj deceniji (Mihailović, Popadić, 2002; Popadić, Mihailović, Bogdanović, 2003; Mrđa, 2000; Mihailović, 1990, Mrđa, 2004) koja su pokazala da je najrasprostranjenija aktivnost *druženje sa vršnjacima*, koja se konstantno održava na visokom nivou i najčešće se bira kao prva aktivnost.

Najmanje rasprostranjene aktivnosti su odlasci u pozorište, muzeje, na koncerte klasične muzike i u bioskop, dok učešće u stvaranju kulturnih

vrednosti (pisanje, slikanje, vajanje...) upražnjava samo 6% mlađih. S obzirom na to da su ove dve aktivnosti najznačajniji oblici aktivnog korišćenja slobodnog vremena, možemo konstatovati da je učešće omladine u kulturnom životu (“kulturna potrošnja” i stvaranje kulturnih vrednosti) na veoma niskom nivou što može imati različite posledice po budućnost ove društvene grupe i perspektive društva uopšte.

Gledano po polnoj strukturi uočavamo izvesne razlike. Druženje sa prijateljima je najčešća aktivnost kod oba pola, mada nešto češća kod devojaka. Najveća razlika je u bavljenju sportom koje je karakteristično za muškarce, dok se svega 20% devojaka u slobodno vreme bavi nekim sportom tj. stavljaju bavljenje sportom među prve tri aktivnosti. Za muškarce je karakterističan odlazak na utakmice, dok se devojke češće u slobodnom vremenu bave nekim oblikom stvaralaštva u kulturi i odlaze u bioskop. Značajno je i to da su večernji izlasci u kafiće, klubove i diskoteke podjednako karakteristični za oba pola.

S obzirom na to da je najrasprostranjeniji način korišćenja slobodnog vremena druženje sa prijateljima pokušali smo da utvrdimo da li postoje tačno određene grupe (određeno društvo) i o kakvim grupama se radi. Više od dve trećine mlađih (71%) ima određeno društvo sa kojim se nalazi u slobodnom vremenu, ali trećina nije odgovorila o kakvoj grupi je reč. Ostale najčešće povezuju sport (20%) i muzika (14%), s tim što je grupa koju povezuje sport karakteristična za muškarce a muzika je podjednako karakteristična za oba pola. Najčešće se radi o generacijskim grupama koje postoje 11 i više godina, a nastale su početkom školovanja u mestu stanovanja (društvo iz kraja). Sastaju se vrlo često (3-4 puta nedeljno – 26% i svakodnevno 22%) zbog: opuštanja i zaboravljanja svakodnevnih problema i bavljenja stvarima koje ih interesuju.

Kulturni život omladine – interesovanja i „potrošnja“

Značajan deo ovog poglavlja o kulturnom habitusu omladine odnosi se na kulturni život koji smo odredili kao sveukupnost interesovanja za relevantne kulturne vrednosti u neposrednom okruženju i učešće u stvaranju kulturnih dobara. Kao indikator nivoa i kvaliteta kulturne potrošnje, odredili smo učestalost odlaska u neku od institucija kulture. Naravno, interesovanja i učestalost odlaska, pored ostalog, zavise i od ponude kulturnih sadržaja u životnom prostoru pojedinca.

U sklopu istraživanja uticaja omladinskog standarda na kulturni život zanimalo nas je koliko mlađi iz ličnog budžeta izdvajaju sredstava za zadovoljavanje kulturnih potreba. Uzimajući u obzir veličinu standarda

mladih i društvenog standarda uopšte, pretpostavljajući da se većina budžeta troši na zadovoljavanje primarnih potreba, a uzimajući u obzir činjenicu da ispitanici nerado odgovaraju na pitanja u kojima se traže tačni iznosi u novcu, ponudili smo im skalu sa pet nivoa (trećina, petina, manje od petine, ništa i ne znam), da otrprilike procene količinu sredstava koju izdvajaju.

Zanimljivo je da je najveći broj ispitanika odgovorio na ovo pitanje, ali se najveći broj njih - 36% odlučio za poslednji neodređeni nivo - *ne znam*, karakterističan za oba pola. Nemogućnost procene je verovatno uzrokovana time što je količina sredstava za zadovoljavanje kulturnih potreba veoma mala i neredovna. Ovo potvrđuje i podatak da 28% ispitanika izdvaja manje od petine sredstava iz ličnog budžeta na zadovoljavanje kulturnih potreba. S obzirom na to da u ostalim grupama nemamo statistički značajnijih razlika, ukupno gledano postoji slaba povezanost između količine sredstava i svih osnovnih obeležja ispitanika.

Deo sredstava koji se izdvaja je *isti* ili *manji* u odnosu na prošlu godinu kod 44% ispitanika (isti kod 32, a manji kod 11%), dok ih nešto više (46%) *ne može da proceni*, što statistički relativno korelira sa onima koji nisu mogli proceniti koliko sredstava uopšte izdvajaju za ovu svrhu. Međutim, ako smo i očekivali da su kod većine studenata izdvajanja ista ili manja, podatak da je kod 10% ispitanika izdvajanje veće nego prošle godine predstavlja iznenadenje. Naravno, nismo imali uvid u tačnu količinu tih sredstava pa ne možemo da znamo da li je reč o nekom značajnjem i postojanjem povećanju, ili je u pitanju samo neznatno trenutno povećanje.

Sumirajući sve navedene podatke, može se reći da je *standard omladinske populacije* varijabla koja odlučujuće utiče na stepen zadovoljavanja kulturnih potreba, jer što je standard niži količina materijalnih sredstava koja se može izdvojiti za zadovoljavanje bilo koje kulturne potrebe je sve manja. Manja količina sredstava s jedne strane utiče na obim zadovoljavanja kulturnih potreba, a s druge utiče na nivo i profilisanost interesovanja koja se smanjuju ili povećavaju srazmerno smanjenju ili povećanju količine materijalnih sredstava koja se izdvajaju za ove potrebe.

Učestalost odlaska u neku od institucija kulture (tabela 1) pokazuje da više od trećine ispitanika izuzetno retko posećuje neku od institucija kulture. Omladina je najviše zainteresovana za zabavu i druženje sa vršnjacima u klubovima i diskotekama, što je potpuno u skladu sa podacima o načinima korišćenja slobodnog vremena. Zabava i druženje u diskotekama i klubovima posebno su karakteristični za srednjoškolsku omladinu i studente, podjednako za oba pola i bez značajnijih razlika u odnosu na

prebivalište. Posete bioskopu i sportskim događajima se, kao i u dosadašnjim istraživanjima, održavaju na relativno stabilnom nivou, jer ih više od trećine ispitanika poseti barem jednom mesečno. Upoređujući ove podatke sa dosadašnjim istraživanjima možemo uočiti trend blagog opadanja poseta bioskopu, dok se kod sportskih događaja uočava trend povećanja učestalosti odlaska. Takođe, posete bioskopu su karakteristične za studentsku omladinu, dok sportske događaje najviše posećuju srednjoškolci a uočava se i povećano interesovanje nezaposlene i zaposlene omladine. Posete sportskim događajima su karakteristične za muškarce, dok samo 17% devojaka jednom mesečno poseti neki sportski događaj.

Podatak da više od polovine ispitanika izuzetno retko odlazi u biblioteku predstavlja ozbiljan "znak za uzbunu" jer se očekivalo da je čitanje i učestalost odlaska u biblioteku na visokom nivou kod ove populacije.

Tabela 1. Učestalost odlaska u neku od institucija kulture (u %)

	Jednom nedeljno	Jednom mesečno	Dva-tri puta godišnje	Izuzetno retko	Ukupno
Bioskop	9	34	24	33	100
Pozorište	2	11	27	60	100
Muzeji, izložbe, galerije	1	8	18	73	100
Koncerti	2	17	34	47	100
Biblioteke	14	20	13	53	100
Sportski događaji	17	21	16	46	100
Diskoteke	30	24	10	36	100

Kao što smo mogli i prepostaviti odlasci u biblioteku su karakteristični za studentsku omladinu jer su vezani za knjigu koja je sastavni deo studentskog svakodnevnog života. Međutim, ovde treba voditi računa o razlici između čitanja udžbeničke i stručne literature (za polaganje ispita) i potrebe za čitanjem radi sopstvenog obrazovanja i obaveštavanja, tj. metodičnim korišćenjem knjige prema okolnostima i ličnom interesovanju. Izbor naše metodologije ne omogućava precizno uočavanje ove razlike. S druge strane više od dve trećine nezaposlene i zaposlene omladine izuzetno retko ili nikada ne odlazi u biblioteku, što je karakteristično za oba pola, s tim što nešto više omladine odlazi u biblioteku iz većih gradova i Beograda u odnosu na manje gradove i seoska područja.

Omladina najređe posećuje, i najmanje je zainteresovana za muzeje, galerije i izložbe, dok je situacija sa pozorištem nešto povoljnija.

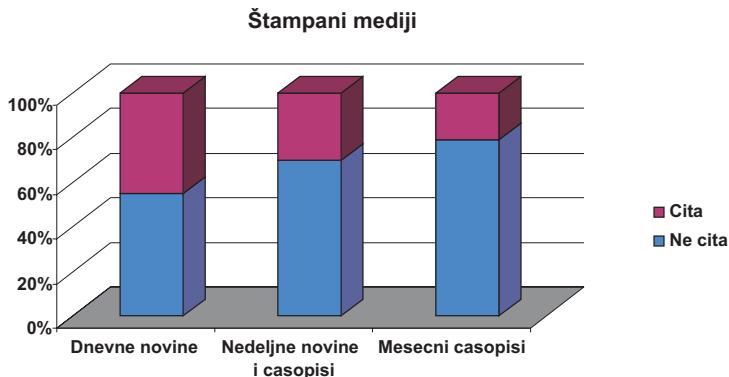
Posete ovim institucijama u poslednjih deset godina beleže konstantan pad i zadržavaju se na veoma niskom nivou.

Osnovni razlozi zbog kojih omladina retko odlazi u institucije kulture pored *materijalnog faktora* kao najvažnijeg kod određivanja nivoa i kvaliteta "kulturne potrošnje", koji je konstantno na visokom nivou (znatnu većinu ispitanika izdržavaju roditelji), su: *nedostatak slobodnog vremena*, što je posebno karakteristično za zaposlenu omladinu sa zasnovanom porodicom; *nedostatak interesovanja* karakterističan za ceo uzorak, a posebno se ispoljava u slučaju muzeja i galerija uz nedovoljnu likovnu kulturu i nedovoljnu edukaciju za razumevanje savremene umetnosti i praćenje savremenih trendova u kulturi. Takođe, razlozi za ovakve rezultate mogu se tražiti i u samim institucijama kulture koje nisu u dovoljnoj meri reagovale na promenjene okolnosti u smislu prilagođavanja novonastaloj situaciji koju, već duže vreme, karakterišu velika materijalna i duhovna kriza, ratovi, razaranja i razoren sistem vrednosti. Tokom poslednje decenije institucije kulture su se suočile sa smanjenim dotacijama iz državnog budžeta i tržištem na kome su se morali obezbediti novi izvori finansiranja. Bilo je potrebno razviti novi koncept prilagođen potrebama masovne publike (istraživanje potreba, tržišta, određivanje ciljnih grupa, stvaranje novih programa, marketinška delatnost), takođe kvalitetom programa ostvariti veze sa privrednim subjektima, naučnim ustanovama, univerzitetima itd.

Omladina i mediji

Dnevne novine *ne čita* nešto više od polovine ispitanika sa većim učešćem devojaka. Slabo čitanje dnevnih novina je posebno karakteristično za srednjoškolsku omladinu i grupu koja živi u gradovima preko 100.000 stanovnika (osim Beograda) u kojima čak 65% ispitanika uopšte ne čita dnevne novine (grafikon 2).

Nedeljne novine i časopise ne čita dve trećine ispitanika, što je opet karakteristično za srednjoškolce pa možemo zaključiti da ova grupa omladine izuzetno retko koristi štampane medije za svoje informisanje. Posebno se to odnosi na omladinu iz Beograda gde 73% ne čita nedeljne novine i časopise. Situacija je još nepovoljnija kod mesečnih časopisa koje čita 21% ispitanika, a kad pogledamo polnu strukturu uočavamo da čak 83% ispitanika muškog pola ne čita mesečne časopise.

Grafikon 2.

Deo ispitanika koji čita dnevnu štampu, najčešće čita dnevni list "Blic" (21%), pa "Večernje novosti" (8%) i "Politiku" (6%). Dnevne novine su karakteristične za zaposlenu omladinu muškog pola, posebno dnevni listovi posvećeni sportu. Dnevni list "Blic" se više čita u seoskim sredinama, varošicama i manjim gradovima u odnosu na druge novine, dok se u Beogradu posle "Blica" najviše čita "Politika" pa "Večernje novosti" koje omladina najviše čita u gradovima od 20 do 100.000 stanovnika. Kada je školska sprema u pitanju i dalje je "Blic" najčitaniji ali se u grupama sa višom i visokom školom uočava povećanje čitalaca "Politike". Dakle, pokazuje se da omladinu više zanimaju listovi koji daju kraće (osnovne) informacije koje se mogu veoma brzo pročitati, bez dubljih analiza i objašnjenja. Takođe, omladinu pored najosnovnijih informacija iz političkog života, mnogo više zanimaju informacije iz domena zabave i sporta, koje su znatno više zastupljene u dnevnim listovima koje najviše čitaju.

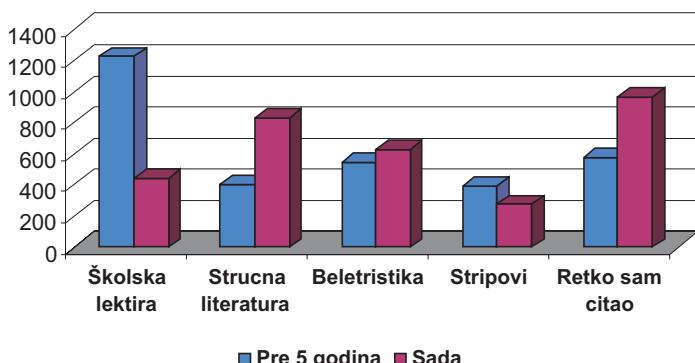
Pored dnevne štampe zanimalo nas je koju vrstu literature omladina najviše čita. Od ispitanika je zatraženo da se sete šta su najviše čitali pre 5 godina a koju vrstu literature najviše čitaju sada (grafikon 3).

Kao što smo i očekivali pre pet godina najviše se čitala školska lektira i beletristika, jer su sadašnji srednjoškolci i studenti tada bili u osnovnoj i srednjoj školi, ali je veliko iznenadenje da je čak 18% ispitanika veoma retko čitalo neku literaturu. S druge strane ovakav podatak nam delimično može objasniti trenutnu situaciju vezanu za slabu posećenost biblioteka od strane nezaposlene i zaposlene omladine koja je u ovoj grupi najbrojnija. Ako uporedimo ove podatke sa trenutnom situacijom uočavamo da se procenat onih koji retko čitaju povećao (sa 18% pre pet godina

na 30% sada), što je karakteristično za nezaposlenu i zaposlenu omladinu, sa većim učešćem muškaraca, a dosadašnje analize i trendovi nam omogućavaju da prognoziramo dalje povećanje procenta onih koji retko čitaju. Upravo zbog toga ne treba da iznenađuje podatak da više od polovine ispitanika (56%) nije navelo nijednu knjigu koja im se dopala ili ostavila utisak na njih.

Grafikon 3.

Vrsta literature koju su citali/citaju

Smanjenje čitanosti školske lektire direktno korelira sa završavanjem srednje škole a povećanje čitanosti stručne literature sa upisom na fakultet. Beletristika je ostala na približno istom nivou sa trendom povećanja kod studenata i zaposlene omladine oba pola, dok se stripovi, ljubavni romani i sl. čitaju nešto manje nego pre pet godina. Pad u čitanju stripova je naročito izražen kod studenata i zaposlene omladine, dok je kod nezaposlene omladine ostao na približno istom nivou.

Iako postoje prepostavke da postoji povezanost između korišćenja kompjutera i čitanja u smeru da povećano korišćenje kompjutera direktno utiče na smanjenje čitanja, naše istraživanje nije potvrdilo ovu hipotezu, tj. nije uočeno da postoji značajnija povezanost između ovih varijabli. Takođe, ne postoji značajnija korelacija između učestalosti čitanja i zanimanja ispitanika i njihovih roditelja, kao ni prema tipu domaćinstva.

S obzirom na to da se gledanje TV i slušanje muzike pojavljuju kao dominantni oblici pasivnog korišćenja slobodnog vremena, zanimalo nas je koliko su ove varijable zastupljene kod omladinske populacije, i da li

se zaista može govoriti o sve većoj dominaciji elektronskih medija u odnosu na pisane.

Gledanje televizije i čitanje, kao oblici ponašanja, nalaze se u odnosu međusobnog delovanja na različitim pravcima šireg kulturnog polja, u slučajnim okolnostima i izazvanom preplitanju, s posredništvom i posledicama koje izmiču uočavanju i mogućem predviđanju.

Bez obzira na povremeno zanemariv značaj, možemo elemente odnosa televizije i čitanja posmatrati isključivo kao delovanje čitanja na praćenje pojedinih programa i emisija. Još šire, delovanje pročitanih sadržaja nalazimo u stvaranju televizijskog ukusa, opredeljenju za određene sadržaje, vrednovanju televizije i njenom korišćenju uopšte. Međutim, suočavamo se sa složenijim zadatkom kad televiziji pristupimo kao organizaciji stvaralaca programa koji se i sami nalaze u odnosu prema pisanoj reči i književnosti. Emisije iznikle iz književnog štiva ponekad predstavljaju programski potez kojim se želi obezbediti publika, ali i testiranje mogućnosti televizije da bude posrednik u obradi književnih dela. U raznovrsnom spletu okolnosti pružaju se i pravci delovanja televizije na čitanje. Uobičajeno je istaći izmene u korišćenju slobodnog vremena. Prema mnogim istraživačima gledanje televizije, u sve većoj meri, oduzima vreme koje bi bilo korisnije drugačije upotrebitali. Na čitanje deluje kako oduzimanjem vremena koje mu je ranije bilo namenjeno, tako i umanjivanjem zanimanja za štampanu reč i knjigu. Kod nekih teoretičara dolazi do sukoba dva načina komuniciranja, čak dve civilizacije. Na jednoj strani je slika, elektronsko oko, a na drugoj pisana reč, štamparija. Emisije iz kulture u kojima se književnosti i umetnosti pridaje poseban značaj, imaju nažalost manje brojnu publiku. Pojedine emisije i serije predstavljaju preradu književnih dela, manje ili više istovetnu s osnovnom građom. Televizija, takođe, prikazuje i filmove rađene prema književnim delima. Preradom književnih dela, njihovom ekranizacijom, televizija se pojavljuje i kao posrednik i kao samostalni kulturni faktor.

Ako postojanje uticaja televizije, i elektronskih medija uopšte, na različite vidove kulturnog života ne izaziva sumnju, protivrečnosti se javljuju kod pokušaja bližeg određivanja osobenosti tog uticaja. Kritički usmereni istraživači, pružajući ozbiljnu dokaznu građu, veoma zabrinuto ističu ulogu elektronskih medija u stvaranju i širenju iskrivljenih kulturnih vrednosti koje mogu da utiču i na izazivanje neprihvatljivog društvenog ponašanja. Drugi istraživači, naprotiv, ukazuju prevashodno na povoljna dejstva i mogućnosti zbog izuzetnih svojstava i raširenosti televizije i elektronskih medija. Jedan od osnovnih uzroka navedenih neslaganja jeste ne-sporazum prilikom izvođenja prepostavki o stvarnoj prirodi elektronskih

medija. Televizija je u toj meri postala deo svakodnevnog života savremenog čoveka, ali i deo prošlosti sve brojnije *televizijske generacije*, da se više ne može na uobičajen način izdvajati kao celovit i nezavisan faktor, niti razumeti njena samosvojnost bez saznavanja odgovarajućih društvenih i kulturnih okolnosti.

Prepostavke o sve većoj dominaciji elektronskih medija u odnosu na pisane potvrđene su i podacima dobijenim u našem istraživanju. Naime, samo 2% ispitanika ne gleda TV ili to čini vrlo retko. Kada gleda TV, omladina najviše gleda filmove (26%), zatim sportske emisije (16%) i zabavne programe (15%). Filmovi i zabavni programi su karakteristični za oba pola ali su sportske emisije isključivo muško interesovanje, karakteristično za srednjoškolce, dok su, s druge strane, serije isključivo interesovanje devojaka, karakteristično za nezaposlene devojke Ovakav raspored gledanosti emisija je u direktnoj korelaciji sa podacima o načinima korišćenja slobodnog vremena. Ali, statistički značajan procenat gleda i muzičke emisije (14%) i serije (12%). Značajno je napomenuti da elektronski mediji ne predstavljaju najvažniji izvor za informisanje o političkom životu zemlje, jer informativne emisije gleda 7% ispitanika, a političke emisije gleda minimalnih 2% omladinske populacije. Informativne i političke emisije su karakteristične za zaposlenu stariju omladinu sa zasnovanom porodicom.

Dakle, omladina koristi elektronske medije isključivo radi zabave i razonode, tako da oni imaju veoma važnu funkciju u organizaciji slobodnog vremena, ali imaju veoma mali ideo u informisanju i ne predstavljaju najznačajniji izvor informacija kao što smo očekivali. I pored toga značajan deo omladinske populacije provodi dosta vremena uz TV tako da elektronski mediji sve više postaju značajan faktor koji deluje na formiranje stavova, očekivanja i uspostavljanja određenog sistema vrednosti, pri čemu drugi faktori (obrazovanje, porodična situacija, mesto stanovanja, zanimanje) gube na značaju. S obzirom na to, edukacija usmerena na razvijanje "medijske pismenosti" i "medijske kulture" postaje jedan od najvažnijih delova obrazovanja mladih.

Pored gledanja televizije, slušanje muzike predstavlja najrasprostranjeniji način pasivnog korišćenja slobodnog vremena. Ispitanici najviše slušaju pop i rok muziku, koja su karakteristična za oba pola, s tim da rok muziku sluša više zaposlene omladine a pop više sluša studentska omladina. Za srednjoškolsku omladinu karakteristična je disco muzika, heavy metal, hip-hop, rejv, rep i tehno. Studentska omladina, pored pop i rok muzike, nešto više sluša i džez, etno i rege. Nezaposlena omladina je ne-

što više zainteresovana za folk i turbo folk od ostalih grupa, a zaposlene još interesuje izvorna narodna muzika i starogradska.

Pored pitanja o muzici koju najčešće slušaju, od ispitanika je zatraženo da navedu koju muziku najviše vole da slušaju. U skladu sa iznetim podacima mlađi najviše vole da slušaju rok (18%) i pop (17%), a sa relativno značajnim procentom zastupljeni su folk (8%), disk (6%) i turbo folk (7%).

Omladina, što se vrste muzike tiče, poseduje zaista širok spektar interesovanja, i može se jasno videti da pojedine omladinske grupe nemaju "svoju" vrstu muzike, već da su u različitim procentima zastupljene sve vrste, a slušaju se zavisno od situacije i raspoloženja.

Upotreba kompjutera

Tehnološka pismenost omladine danas je veoma važan faktor ukupne pismenosti i svakodnevno se može sresti podatak da se i za poslove niže složenosti traži minimum poznavanja rada na računaru. Takođe, Internet sve više postaje globalno sredstvo komunikacije, izvor informacija i svojevrstan kulturološki fenomen koji pomera granice mogućeg do nepredvidivih razmara. Računari su postali sastavni deo čovekovog svakodnevnog života u tolikoj meri da se pojedine aktivnosti bez njih ne mogu ni zamisliti. Mnogi teoretičari smatraju da današnje obrazovanje mora da se prilagodi ovakvim trendovima i da mlađim ljudima mora da pruži nešto više od minimuma poznavanja kompjuterskih znanja i informacionih tehnologija uopšte. Na ovaj način pojedinci neće postati žrtve brzih promena uslovljenih razvojem tehnologije koja se preko noći menja. Kao indikator nivoa tehnološke pismenosti može se uzeti učestalost upotrebe kompjutera.

S obzirom na to, možemo reći da relativno mali broj mlađih ljudi koristi kompjuter, jer ne može se drukčije oceniti podatak po kojem kompjuter upotrebljava tačno polovina ispitanika. Kompjuter najmanje koristi nezaposlena omladina u seoskim područjima, zbog toga što većina seoskih domaćinstava i ne poseduje kompjuter, ali i zbog toga što se u bližem okruženju jako teško dolazi u mogućnost pristupa računaru. I pored toga što su državni organi doneli odgovarajuća normativna akta koja regulišu problematiku oporezivanja kompjuterske opreme radi stimulisanja domaćinstava da lakše dođu do kompjutera, znatna većina domaćinstava u Srbiji još uvek ne poseduje kompjuter, posebno u seoskim područjima i manjim gradovima, što nam još jednom potvrđuje podatke o veoma teškoj materijalnoj situaciji većine domaćinstava u Srbiji.

Kompjuter podjednako koriste i mladići i devojke i to isključivo kod kuće, prosečno oko 60 minuta dnevno. Upotreba kompjutera je najčešća kod srednjoškolske i studentske omladine koja živi u urbanim sredinama i većim gradovima.

Mladi i stvaranje kulturnih dobara

Učešće u stvaranju kulturnih dobara predstavlja suštinski način učešća u kulturnom životu sredine u kojoj pojedinac živi. Učešće omladine u kulturnom stvaralaštvu veoma je značajno za svako društvo, jer se ova populacija nalazi u zenitu svojih stvaralačkih mogućnosti. Svojim angažovanjem umnogome mogu da doprinesu kulturnom razvoju sredine i šire društvene zajednice. Njihovo učešće je neophodno ukoliko se uopšte žele stvoriti uslovi za dalji napredak na civilizacijskoj lestvici. Međutim, rezultati pokazuju da je kod nas situacija katastrofalna. Naime, čak 71% mlađih ne učestvuje u bilo kakvom obliku stvaralaštva u kulturi, uz nešto više od 20 % ispitanika koji nisu dali odgovor na ovo pitanje, što potvrđuje našu polaznu hipotezu da je stvaranje kulturnih dobara (samodelatnost u kulturi) veoma slabo razvijeno, tj. veoma mali broj mlađih učestvuje u nekom obliku stvaralaštva. Oni koji učestvuju jedino se bave *pisanjem* (književnost) a ostali oblici su zanemarivo malo prisutni. Rezultati su pokazali da u stvaralaštvu više učestvuju devojke i to iz većih gradova, a najviše iz Beograda.

Ipak, i pored toga što veoma mali broj mlađih učestvuje u nekom obliku kulturnog stvaralaštva i što bi se relativno mali broj uključio u neki vid stvaralaštva, za 48% ispitanika je *važno* zadovoljavanje kulturnih potreba (56% devojaka, a 44% muškaraca), a što je posebno značajno, za 11% mlađih je *vrlo važno* zadovoljavanje kulturnih potreba (60% devojaka, 40% muškaraca). Ravnodušnih imamo nešto manje od trećine, dok onih kojima zadovoljavanje kulturnih potreba nije uopšte važno ima samo 3%.

Da je za mlađe, ipak, zadovoljavanje kulturnih potreba relativno važno potvrđuju i podaci po kojima bi oni želeli da u njihovom mestu ima više koncerata (muzički sadržaji) i aktuelnih filmskih ostvarenja, što je u direktnoj korelaciji sa njihovim interesovanjima i načinima korišćenja slobodnog vremena. Takođe, uočava se trend povećanja interesovanja za pozorišne predstave, posebno kod zaposlene omladine iz manjih gradova.

Kultura, dakle, ima relativno značajno mesto u sistemu vrednosti omladinske populacije, ali je njen uticaj u njihovom svakodnevnom životu u opadanju zbog evidentnog rušenja sistema vrednosti u društvu, pa je uloga obrazovanja, posebno univerziteta, veoma važna za uspostavljanje osnovnih vrednosnih obrazaca koji bi se kasnije transformisali u jedan konzistentan sistem vrednosti, preko potreban današnjoj Srbiji.

Široko utemeljeno profesionalno obrazovanje, znanje principa koji leže u osnovi poziva, ospozobljava za različite tipove delatnosti. Varijacije u radnim ulogama, ospozobljavanje stručnjaka koji mogu naizmenično da preuzimaju više vrsta uskih specijalnosti, postaju pravilo moderne proizvodnje, a obrazovanje mora da omogući realizaciju ovih ciljeva. Međutim, uloga savremenog univerziteta se ne svodi samo na to, jer on ima veoma važnu *civilizacijsku funkciju – razvoj duhovnih sposobnosti i sticanje širih kulturnih vidika*. Kontinuirana edukacija iz oblasti kulture je potrebna jer više nije moguće da se kultura koju su stekli nastavnici prenese mladima jednom za ceo život. Oni moraju pružiti obrazovanje koje će ići u korak sa brzo menjajućom civilizacijom i saznanjima.

Zaključak

Mlada generacija u Srbiji, koja je bila predmet našeg ispitivanja, je 2001. godine izašla iz jednog autoritarnog poretku i perioda ispunjenog ratnim razaranjima i stalnim ekonomskim propadanjem, u takvom okruženju je provedla svoje detinjstvo i mladost, i ušla u period tranzicije ka demokratskom poretku. Period demokratske tranzicije trebalo bi da donese otvaranje prema svetu, stabilizaciju društva i ekonomski razvoj. Ipak, posle nešto više od dve godine pokazalo se da su se optimizam i nerealna očekivanja brzo istrošila u sudaru sa realnošću postkomunističke tranzicije.

Istraživanje je pokazalo da većina mlađih ljudi u kulturnom životu učeštuju kao pasivni konzument proizvoda kulturne industrije (masovne kulture). Učestvovanje u nekoj vrsti stvaranja u kulturi svedeno je na pojedinačne slučajeve koji se bave pisanjem (književnost) a, pored konstantnog prisustva materijalnog faktora, nezainteresovanost i nedostatak slobodnog vremena su faktori koji najviše utiču na neučestvovanje.

U sistemu vrednosti omladine kultura zauzima relativno visoko mesto, ali zbog rušenja tog sistema u društvu, uticaj kulture na svakodnevni život i rad sveden je na minimum, ili se potpuno izgubio. Situacija je veoma teška i u budućnosti će trebati mnogo vremena i napora da se situacija popravi.

Omladinski standard, kao deo ukupnog društvenog standarda, veoma je nizak pa mlađi mogu da izdvoje veoma malo sredstava za kulturne potrebe, a ta sredstva se iz godine u godinu smanjuju tako da je *standard omladinske populacije* varijabla koja odlučujuće utiče na stepen zadovoljavanja kulturnih potreba.

Mlađi svoje slobodno vreme, u proseku 3-6 sati, koriste kombinujući druženje s kolegama i posete prijateljima i rođacima i oblik pasivnog korišćenja slobodnog vremena koji se ogleda u praćenju TV programa i slušanju muzike. Više od trećine mlađih izuzetno retko posećuje neku od institucija kultu-

re, a najviše zainteresovanih je za zabavu i druženje sa vršnjacima u klubovima i diskotekama, što je posebno karakteristično za srednjoškolsku omladinu i studente. Posete bioskopu i sportskim događajima se održavaju na relativno stabilnom nivou, dok veliku zabrinutost izazivaju podaci da više od polovine ispitanika izuzetno retko odlazi u biblioteku i da su mlađi najmanje zainteresovani za muzeje, galerije i izložbe. Nema bitnijih razlika u sadržaju slobodnog vremena između zaposlene, nezaposlene omladine i omladine na školovanju.

Mlađi mnogo više koriste elektronske medije od štampanih, međutim, elektronski mediji se uglavnom koriste za zabavu (filmovi, sportske emisije i ostali zabavni programi) i nisu najvažniji izvor informacija.

Značajno je naglasiti da ne postoje značajnije korelacije između varijabli sa kojima smo pokušali utvrditi stanje u kulturi i kulturnom životu omladine u odnosu na zanimanje ispitanika i njihovih roditelja, kao ni prema tipu domaćinstva.

Kulturni život omladine je na veoma niskom nivou što može da ima različite i teške posledice po budućnost ove društvene grupe. Ove posledice su još teže ako se uzme u obzir činjenica da su mlađi u svakom društvu grupa na koju pada najveći teret društvenog progresa. Zbog toga bi bilo potrebno organizovati sistematičnu, efikasnu i brzu akciju na poboljšanju ovakvog stanja. Neophodno je da se u ovaku akciju uključe ne samo obrazovne institucije već i nadležne institucije iz oblasti kulture, organizacije, naučni i kulturni radnici i svi zainteresovani iz čega bi proizašla kakva-takva strategija za omladinu.

Teško je promeniti položaj omladine bez opštih promena u celom društvu. Položaj omladine je s jedne strane proizvod opštег stanja u društvu, a s druge strane proizvod delovanja sistematskih mera na poboljšanju katastrofalnog stanja u kome se današnja omladina nalazi S obzirom na to najvažniji indikator odnosa društva prema omladini je (ne)postojanje sistemskih mera (nacionalne strategije) kojima bi se radilo na poboljšanju položaja omladine u društvu.

Jedan od prvih zadataka trebalo bi da bude poboljšanje standarda mlađih ljudi i uslova u kojima žive i rade. Takođe, u sistemu obrazovanja, trebalo bi više pažnje posvetiti razvoju duhovnih sposobnosti mlađih, revizijom planova i programa ostaviti mlađima više slobodnog vremena za zadovoljavanje kulturnih potreba i ispoljavanje kreativnosti.

Postojeću ravnodušnost društva prema problemima sa kojima se susreće omladinska populacija možemo videti na primeru problema koji se relativno jednostavno mogu rešiti na obostranu korist. Naime, poražavajuća je činjenica da je kompjuter nedostupan za čak polovinu mlađih ljudi obuhvaćenih ovim istraživanjem. Ne samo da ga nemaju kod kuće, nego nisu u mogućno-

sti da ga koriste ni u školama, na fakultetima i poslu. Ovi podaci pokazuju ne samo trenutnu, nego i buduću informatičku nepismenost, što će se pogubno odraziti na budućnost mlade generacije koja će postati žrtva brzih promena uslovljenih razvojem tehnologije. Ne treba zaboraviti činjenicu da od budućnosti mlade generacije zavisi i budućnost društva uopšte.

Literatura

- Bolčić, S., Milić, A., i dr. (2002) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- Golubović, Z., Spasić, I., Pavićević, Đ., i dr. (2003) *Politika i svakodnevni život; Srbija 1999-2002*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Joksimović, S. et al. (1988) *Mladi i neformalne grupe*, IIC SSO Srbije, Beograd.
- Lazić, Mladen i dr. (1994) *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd.
- Mihailović, S. i dr. (1990) *Deca krize*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Mihailović, S., Kuzmanović, B., Zajić, G., (1987) *Nezaposlena omladina Beograda*, SSO Beograda, Beograd.
- Mihailović, S., Popadić, D., (2002) *Mladi u Srbiji 2002 – nacionalno istraživanje omladine*, Ministarstvo prosvete i sporta – Sektor za učenički i studentski standard i Centar za proučavanje alternativa, Beograd.
- Milić, Anđelka (1987) *Zagonetka omladine, istorija i struktura omladinske grupe*, CID IDIS, Beograd – Zagreb.
- Mrđa, Slobodan (2000) *Kulturni život studenata Univerziteta u Beogradu*, Zavod za proučavanje kulturnog razvijatka, Beograd.
- Mrđa, Slobodan (2004) *Mladi umetnici u Srbiji*, Centar za vizuelna istraživanja i komunikacije, Beograd.
- Pantić, Dragomir (1981) *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, IIC i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Pantić, Dragomir (1990) *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Popadić, D., Mihailović, S., Bogdanović, N., (2003) *Omladina Srbije pred izazovima budućnosti*, Centar za proučavanje alternativa, Ministarstvo prosvete i sporta – Sektor za učenički i studentski standard i Proni Institute for Social Education - Sweden, Beograd.
- Prica, Ines (1991) *Omladinska potkultura u Beogradu* (simbolička praksa), Etnografski institut SANU, Beograd.

Mladi i kompjuteri

Aleksandar Jugović⁵⁸

Defektološki fakultet, Beograd

9. RIZIČNA PONAŠANJA OMLADINE U SRBIJI

I Pristup problemu: pojam “rizičnosti”

U etimološkom smislu pod “rizičnošću” se podrazumevaju okolnosti izlaganja nekoj opasnosti, dovođenja nečega u pitanje, ili stavljanje na kocku nekih vrednosti, dobara, itd. No u sociološkom (socijalno-patološkom) i kriminološkom smislu, što je ovde predmet rasprave, ovaj pojam ima višestruko značenje.

Prvo, pod “rizičnošću” se mogu podrazumevati **rizični faktori** (ili faktori rizika) uzročnosti nekog devijantnog ponašanja ili devijantne pojave. Definisanje faktora rizika uzročnosti nastalo je kao produkt teorijsko-empirijskih saznanja o etiologiji društvenih devijacija. Faktori rizika su etiološkim istraživanjima utvrđene karakteristike ili uticaji individue, porodice, vršnjaka ili zajednice koji utiču na povećanje verovatnoće ispoljavanja društvene devijantnosti ili devijantnog ponašanja. Sublimišući različita istraživanja o rizičnim faktorima i etiologiji devijantnih ponašanja mogu se definisati pet ključnih oblasti kroz koje se ispoljavaju faktori rizika za različite oblike devijantnih ponašanja. To su:

1) sredina: dostupnost droge, dostupnost oružja, odobravanje droga, oružja i kriminala, nasilje u medijima, selidbe, loša povezanost sa zajednicom, ekstremno loša materijalna situacija, dezorganizovano susedstvo, nezaposlenost, rasna ili etnička nepravda;

2) porodica: istorija problema u ponašanju (alkoholizam, kriminal, narkomanija, itd.) mentalna oboljenja u porodici, mnogočlane porodice, način rešavanja problema, porodični konflikti, odobravanje problematičnog ponašanja i/ili uključenost u problematično ponašanje, zlostavljanje dece, stresni životni događaji, poremećaji u komunikaciji među članovima porodice, slaba emocionalna povezanost dece i roditelja;

---

⁵⁸ Kao saradnik u istraživanju (definisanju varijabli i pravljenju upitnika) učestvovala je Branislava Popović-Ćitić, asistent Defektološkog fakulteta u Beogradu

3) škola: antisocijalno ponašanje, neuspeh u školi, neangažovanost u školi;

4) individualni/vršnjački (interpersonalni odnosi): buntovništvo, prijatelji sa problem ponašanjem, odbačenost od vršnjaka, otuđenost, izolacija;

5) psihofizičko stanje: konstitucionalni hendikepi (senzorni nedostaci, neurohemisksa neravnoteža, organski hendikepi, itd), niska inteligencija, poremećaj pažnje, poremećaj čitanja, slabe i neizgrađene radne navike i sposobnosti, emocionalana tupost, emocionalna nezrelost, nisko samopoštovanje i samouvažavanje.

Istraživanja su pokazala da izloženost čak i znatnom broju rizičnih faktora ne znači da će se devijantna ponašanja nužno ispoljiti. Mnoga deca i mladi odrastaju u visoko rizičnim porodicama i sredinama, pa ne ispoljavajući nikada devijantna ponašanja. Razlog za to leži u prisustvu **zaštitnih faktora** u njihovim životima koji čine protivtežu rizičnim faktorima: bilo da se suprotstavljuju rizičnim faktorima, bilo da umanjuju njihovo dejstvo. Nasuprot faktorima rizika istraživanja u polju devijantnih ponašanja pokazuju da se mogu apstrahovati tri ključne oblasti protektivnih ili zaštitnih faktora:

1) individualne karakteristike: kognitivne veštine i sposobnosti, socijalne i socijalno-kognitivne veštine, karakteristike temperamenta, itd.

2) kvalitet interakcija između deteta i okoline: vezanost deteta za roditelje, integrisanost u grupu vršnjaka, povezanost sa drugim odraslim osobama koje same neguju pozitivno i prosocijalno ponašanje, itd.

3) aspekti mezo i egzosistema: odnosi, saradnja škole i porodice, kvalitetna škola, regulatorne aktivnosti, itd.

Zajedno posmatrano definisanje i uočavanje faktora rizika i faktora zaštite pomaže razumevanju pitanja kako i zašto mladi počinju sa devijantnim ponašanjem, ali isto tako nam otvara strateške pravce delovanja u prevenciji društvenih devijacija.

Drugo, "rizičnost" se najčešće vezuje za pojam **rizičnih ponašanja** (što je bio predmet ovog potprojekta). Ovaj pojam podrazumeava sledeće:

A) Rizična ponašanja koja nastaju kao posledica nedovoljnog znanja, nemanja svesti, individualne socijalne nezrelosti, prisustva predra-suda ili stereotipa, mladalačke aktivnosti i radoznalosti, a koja mogu

rezultirati u različitim oblicima devijantnih ponašanja. Znači, rizična ponašanja ne moraju da deterministički predstavljaju “put u devijantnost” ali ona jesu upozoravajući znak da postoji milje, sklonost i znatna verovatnoća da se uđe u neki od tipova devijantnog ponašanja;

B) Rizična ponašanja jesu i ona ponašanja koja nastaju kao posledica već manifestovanih devijantnih ponašanja, a koja mogu da izazovu konsekvence po npr. zdravlje pojedinca, po nastanak nekog drugog devijantnog čina ili po ugrožavanje nekih društvenih vrednosti;

C) U čisto kriminološkoj upotrebi rizična ponašanja se nekad izjednačavaju sa kriminalnim delanjem ili vršenjem različitih krivičnih dela. Ovde se rizična ponašanja isključivo posmatraju sa aspekta društva ili poretku. To su ponašanja kojima se ugrožavaju neka društvena dobra ili neke vrednosti;

D) Rizična ponašanja mogi biti i takva ponašanja kojima se dominatno ugrožava zdravlje i ukupno fizičko, psihičko i socijalno blagostanje pojedinaca ili grupe (ovo shvatanje je povezano sa definicijom zdravlja SZO). To se pre svega odnosi na alkoholizam, narkomaniju, HIV, pušenje, samoubistva, društvene neuroze (depresivnost, anksioznost), itd.

Treće, pod “rizičnošću” se označavaju i tzv. **rizične socijalne grupe** ili **“rizično mikro-okruženje”**. U našem slučaju to su **“riziko” deca i mlađi**. Ovaj pojam koji je nastao u okviru Centra za istraživanja obrazovanja OECD-a u Parizu (“*children at risk*” ili “*enfant à risque*”), u našem jeziku bi se mogao izraziti kroz pojam mladih iz socijalno depriviranih sredina. To su mlađi iz socijalno ugroženih grupa ili slojeva koji ne mogu zbog loših i sputavajućih uslova života da razviju svoje potencijale ili imaju teškoće u razvoju. Takvi sputavajući uslovi života (ili rizično okruženje) mogu predstavljati rizični faktor koji može sa značajnom verovatnoćom produkovati i različita devijantna ponašanja.

Četvrto, pod “rizičnošću” se podrazumevaju i tzv. **“rizične ličnosti”**. Radi se o takvim psihičkim osobinama pojedinaca koje predstavljaju uzročni faktor različitih devijantnih ponašanja. Te osobine jesu intrapsihička svojstva koja nastaju kao posledica poremećaja psiholoških svojstava, psihičkih procesa ili funkcija u ličnosti.

I peto, u kriminološkom i kriminalističkom definisanju “rizičnosti” ono se vezuje za pojmove: a) tzv. **“rizičnih profesija”** u smislu podložnosti za izvršenje krivičnog dela ili šansi da se postane žrtva krivičnih dela; b) **“rizičnost vremena ili prostora”** u kojima se najčešće vrše

različita krivična dela. U socijalno-patološkom tumačenju uzroka nekih devijacija takođe se smatra da su pojedine profesije u vezi sa nekim devijantnim ponašanjima. Najbolji primer je alkoholizam koga često prate profesije koje iziskuju posebna psihofizička naprezanja kao što su rudari, šoferi, kelneri, stolari, itd.

II Operacionalno određenje predmeta istraživanja

Predmet ovog istraživanja čine rizična ponašanja omladine u Srbiji. Ovde treba istaći da zbog potrebe sažimanja varijabli celog projekta (i svodenja upitnika na "razumnu meru") nisu obuhvaćene sve varijable kojima bi se moglo ispitivati rizično ponašanje mlađih. Iz tog razloga opredeljenje je bilo za ključne varijable koje su važne za ispitivanje i rizičnih ponašanja i rizičnog okruženja.

Pod rizičnim ponašanjem u ovom istraživanju podrazumevamo takva ponašanja koja predstavljaju upozoravajući znak da postoji milje, sklonost i znatna verovatnoća da se uđe u neki od tipova devijantnog ponašanja. Ona nastaju kao posledica nedovoljnog znanja, nemanja svesti, individualne socijalne nezrelosti, prisustva predrasuda ili stereotipa, mlađačke aktivnosti i radoznalosti, a koja mogu rezultirati u različitim oblicima devijantnih ponašanja. Rizična ponašanja mogu biti i takva ponašanja kojima se dominatno ugrožava zdravlje i ukupno fizičko, psihičko i socijalno blagostanje pojedinca.

Rizična ponašanja sa stanovišta negativnih posledica po zdravlje pojedinca, ali i sa jasnim nepovoljnim socijalnim posledicama i vezama sa drugim rizičnim ponašanjima, jesu pušenje, rizična seksualna ponašanja, upotreba i zloupotreba alkohola, upotreba i zloupotreba psihoaktivnih supstanci. Ostala rizična ponašanja koja su ispitivana jesu agresivno ponašanje, kocka i igre na sreću.

III Ciljevi i metode istraživanja

Osnovni naučni ciljevi su: 1. ispitivanje uticaja našeg makro ili globalnog društvenog konteksta na karakter, svojstva, raširenost i oblike rizičnih ponašanja omladine; 2. deskripcija i analiza rizičnog mikro i makro okruženja i rizičnih ponašanja omladine; 3. objašnjenje veze između rizičnih i devijantnih ponašanja; 4. definisanje i utvrđivanje rizičnih faktora važnih za nastanak različitih devijantnih ponašanja; 5. definisanje rizičnih grupa mlađih po određenim socijalnim obeležjima.

Autor ovog potprojekta ispitanike je podelio u četiri uzrasne grupe: grupu od 17-20 godina starosti (*rođeni od 1983. do 1986. godine*), grupu od 21-25 (*rođeni od 1978. do 1982. godine*), od 26-29 (*rođeni od 1974. do 1977. godine*), od 30-34 (*rođeni od 1969. do 1973. godine*) i 35 i više godina starosti (*rođeni 1968. i 1967. godine*). Ostali kriterijumi uzorka kao što su regionalna zastupljenost, mesto življenja, pol, obrazovanje, zanimanje i nacionalnost identični su sa globalnim projektom.

IV Rezultati istraživanja

1. Upotreba i zloupotreba alkohola

U ovom istraživanju rizična ponašanja vezana za upotrebu alkoholnih pića identifikovana su preko pet indikatora: rane upotrebe alkohola, učestalosti upotrebe alkoholnih pića, događaja opijanja, kombinovanja alkohola i psihoaktivnih supstanci, negativnih posledica upotrebe alkoholnih pića.

1) Godine kada se počinje sa upotrebom alkoholnih pića

Rana upotreba alkoholnih pića može predstavljati rizično ponašanje iz najmanje tri razloga. Prvo, dejstva alkohola na psihofizičko stanje mladog organizma su neuporedivo negativnija i sa ozbiljnijim posledicama na ukupno zdravlje nego što je to slučaj kod konzumiranja alkohola od strane odrasle osobe. Drugo, alkoholizam se kao bolest i devijantno ponašanje uvek razvija u početku sa pijenjem koje se može nazvati “eksperimentatorskim”. Treće, rana upotreba alkohola govori nam i o mogućem riziku u pogledu prihvatanja određenih “zavisničkih” navika, stilova života i sistema vrednosti.

U ovom istraživanju dobijeni su sledeći rezultati u odgovoru na pitanje o prvom kontaktu sa alkoholom koje je bilo veće od pijenja nekoliko gutljaja: 25% ispitanika nikada nije probalo alkohol (više od nekoliko gutljaja); sa devet i manje godina alkohol je probalo 1% ispitanika; sa deset godina – 1%; sa jedanaest godina 1%; sa dvanaest godina – 3%; sa trinaest godina - 4%; sa četrnaest godina - 9%, sa petnaest godina - 16%; sa šesnaest godina - 14%; sa sedamnaest godina - 9%; sa osamnaest godina - 10%; sa devetnaest godina – 2%; sa dvadeset godina 3%; od onih sa 21 i više godina, prvi veći kontakt sa alkoholom imalo je 1%.

Petnaesta godina života je period kada je najveći broj mlađih, u našoj zemlji, imao prvo iskustvo sa alkoholom. Značajno je uočiti i to

da je do šestog razreda osnovne škole (dvanaest godina i manje) preko 6% mladih imalo iskustvo pravog (više od nekoliko gutljaja) probanja alkoholnih pića.

U odnosu na polnu strukturu uočava se da devojke u 39% slučajeva nisu probale alkohol više od nekoliko gutljaja, dok to iskustvo nema samo 11% ispitanika muškog pola. **Istraživanje pokazuje da devojke na kasnijem uzrastu nego mladići imaju prvi kontakt sa alkoholom.** Na primer, do trinaeste godine života 5% devojaka je imalo kontakt sa alkoholom, dok je takvo iskustvo imalo 14% mladića.

Ove rezultate možemo tumačiti time da je pijenje deo tzv. "muške kulture" ili muškog modela ponašanja i da zato muškarci značajno ranije imaju prvi ozbiljniji "susret" sa pićem. Naša sredina je tolerantnija prema pijenju muškaraca nego žena. Možda su muški ispitanici bili otvoreniji u odgovoru na ovo pitanje ili preterivali u prikazivanju svog iskustva sa alkoholom.

Prema starosnoj strukturi ispitanika jasno se uočava da mlađi ispitanici ("nove generacije") imaju nešto ranija iskustva sa pijenjem alkohola.

2) Učestalost upotrebe alkoholnih pića

Ovaj aspekt rizičnog ponašanja ispitivan je preko pitanja: "*Navedite broj dana, u proteklom mesecu, tokom kojih ste popili najmanje jedno piće dnevno?*". U tabeli 1 prikazani su odgovori na ovo pitanje u odnosu na pol ispitanika.

Tabela 1: Broj dana tokom kojih je popijeno najmanje jedno piće dnevno i pol (u %)

Broj dana	Ženski pol	Muški pol	Prosek
Nijedan dan	51	18	35
1-2 dana	23	18	20
3-5 dana	14	19	16
6-9 dana	6	17	12
10-19 dana	4	18	11
20-29 dana	1	6	4
svih 30 dana	1	3	2
Bez odgovora	0	1	0
Ukupno	100	100	100
f	1552	1559	3111

Ovde je nekoliko glavnih komentara značajno izložiti. **Ispitanci muškog pola su tri puta više konzumirali alkohol od ispitanica.** Nešto više od trećine ispitanika nije popilo nijedno alkoholno piće za mesec dana. Možemo reći da mladi muškarci konzumiraju alkohol u znatnoj meri. Ženski deo mlade populacije je u oko 12% slučajeva pio alkohol između šest i mesec dana (a od toga je samo 0,8% pilo između 20-29 dana i 0,5% svih trideset dana u mesecu). S druge strane, **44% mlađih muškaraca je pilo između šest i mesec dana.**

Najdrastičniji podatak iz ove tabele je da je **6% muškaraca pilo najmanje jedno piće dnevno u periodu od 20-29 dana, a 3% je konzumiralo alkohol svih trideset dana.** Može se reći da u ovoj grupi koja je pilala alkohol svaki dan (pa i u jednom delu grupe koja je konzumirala alkohol od 20-29 dana) treba tražiti mlade ljude koji su ili na putu u alkoholizam ili su već postali alkoholičari. U alkohologiji se smatra da pojedinac koji ima neodoljivu potrebu za konzumiranjem samo jednog pića dnevno jeste zavisnik od alkohola.

Starosna struktura ispitanika nije u značajnijoj korelaciji sa ovim pitanjem. Mlađi ispitanici su nešto manji broj dana upotrebljavali alkoholna pića nego stariji.

3) Događaji opijanja

Postavljajući pitanje “*Navedite broj dana u proteklom mesecu tokom kojih ste popili pet ili više alkoholnih pića zaredom u kratkom vremenskom periodu (od par sati)?*” želeli smo videti da li se, i u kojoj meri, mlađi ljudi opijaju. Ovo pitanje je izvedeno na osnovu prepostavke (koja se u praksi pokazuje najčešće kao tačna) da konzumiranje najmanje pet alkoholnih pića (doza: 0,5 l piva = 2 dl vina = 1 čašica žestokog pića) u kratkom vremenskom intervalu dovodi kod većine ljudi, a naročito mlađih, do stanja pijanstva. Naravno, dejstvo alkohola zavisi i od stanja organizma, ličnosti, situacije u kojoj se pije, ali brza upotreba pet ili više alkoholnih pića u kratkom vremenskom periodu (a to znači: pet flaša piva ili jedan liter vina ili pet malih čašica tzv. žestokog pića) najverovatnije izaziva pijanstvo.

Tabela 2: Broj dana u mesecu tokom kojih je popijeno pet ili više pića zaredom u kratkom vremenskom periodu i pol (u %)

Broj dana	Ženski pol	Muški pol	Prosek
Nijedan dan	83	45	64
1 dan	8	16	12
2 dana	3	16	10
3-5 dana	4	13	8
6-9 dana	1	5	3
10-19 dana	0	3	2
20 i više dana	1	2	1
Ukupno	100	100	100
%	1552	1559	3111
f			

Upečatljiva je razlika između žena i muškaraca. Opijalo se 13% žena i 55% muškaraca. **U celom uzorku 36% mlađih se opijalo bar jednom mesečno.** Od toga (verovatne) događaje pijanstva ima oko 17% žena i oko 55% muškaraca! (Podaci se odnose na aktuelnu situaciju: na mesec dana pre anketiranja.) Naročito je ugrožena grupa mlađih muškaraca koja se opijala više od 10 ili 20 dana: njih je oko 5%. Tu se verovatno radi o već prisutnom alkoholizmu ili o već kasnijim fazama u razvoju alkoholizma. Ali sva opijanja pa makar ona bila česta jedan ili dva dana u mesecu uvek predstavljaju rizik jer iz pijanstva nastaju mnoga devijanta ponašanja poput agresivnog ili autoagresivnog ponašanja, saobraćajnih delikata, itd.

U odnosu na starosnu strukturu ispitanika rezultati pokazuju da iskustva opijanja (bar jedan dan ili više) u nešto većoj meri imaju mlađi (ali ne i najmlađi) ispitanici nego stariji. Pa tako, uzrasna grupa od 17-20 godina opijala se u 33% slučajeva, grupa od 21-25 godine života opijala se u 40% slučajeva, grupa od 26-29 godina u 41%, uzrasta od 30-34 godine u oko 32%, i najstarija grupa ispitanika, uzrasta od 35 i više godina, događaje opijanja ima, najmanje, u oko 31% slučajeva.

Prema strukturi zanimanja mlađih događaji opijanja (jedan put ili više u proteklom mesecu) prisutni su u sledećim procentima: 40% studenata, 38% nezaposlenih, 36% zaposlenih i 31% učenika (srednjoškolska omladina).

4) Kombinovanje alkohola i psihoaktivnih supstanci

Kombinovanje alkohola i psihoaktivnih supstanci (u daljem tekstu: PAS) predstavlja značajan faktor rizika za nastanak različitih problema u ponašanju. Alkohol i PAS kada se unose zajedno u organizam poja-

čavaju pojedinačno dejstvo i proizvode promene u ličnosti (bilo akutne, bilo trajnije) i promene u ponašanju. Štetne posledice na pojedinca su neuporedivo veće kada se kombinuju ili "mešaju" alkohol i PAS. U slučajevima (naročito ako se to ponavlja) "mešanja" alkohola sa pojediničnim vrstama droga može doći do trajnijih oštećenja ličnosti, akutnih i hroničnih duševnih bolesti, pa i do letalnih ishoda.

Populacija mlađih obuhvaćena ovim istraživanjem u preko 90% slučajeva nema iskustva kombinovanja alkohola i PAS (ili ne piće alkohol uopšte ili piće bez mešanja). Međutim, **8% ispitanika je reklo da povremeno meša alkohol i PAS, a skoro 1% ispitanika je izjavilo da "gotovo uvek" kada piće alkohol to čini mešajući ga sa nekom od PAS**. U odnosu na polnu strukturu važno je primetiti da *mladići tri puta češće povremeno mešaju alkohol i PAS od žena-devojaka* (13% muškaraca naspram 4% osoba ženskog pola).

Alkohol i PAS znatno češće mešaju mlađi nego stariji ispitanici. U uzrasnoj grupi od 17-20 godina alkohol i PAS povremeno meša 10% ispitanika, u grupi od 21-25 godine starosti to čini 10% ispitanika, u grupi od 26-29 godina takođe 10%, u grupi od 30-34 godine 4%, i u grupi onih koji imaju 35 godina i više alkohol i PAS meša samo 2% ispitanika.

U slučaju zanimanja, u nešto većoj meri, alkohol povremeno upotrebljava zajedno sa PAS srednjoškolska omladina, u 10% slučajeva. Studentska omladina u 9%, nezaposlena omladina to čini u 10%, a najmanje zaposlena omladina - 4%.

5) Negativne posledice upotrebe alkoholnih pića

Jedan od najboljih pokazatelja da li je preterano pijenje na putu da postane alkoholizam i zavisnost jeste nastupanje određenih negativnih ličnih, porodičnih, profesionalnih ili radnih posledica koje su produkovane (zlo)upotrebom alkohola. S obzirom na ograničenost prostora unutar jedinstvenog zajedničkog upitnika ovog projekta, ovaj problem je ispitivan jednim relativno opštim pitanjem koje je glasilo: "*Da li ste bilo kada zapostavili vaše uobičajene porodične ili radne obaveze, dva ili više dana za redom zbog pijenja alkoholnih pića?*"

Tabela 3: Zapostavljanje porodičnih ili radnih obaveza zbog pijenja i pol (u %)

	Ženski pol	Muški pol	Prosek
Ne	92	73	82
1 put	3	11	7
2-3 puta	3	13	8
Veoma često	0	2	1
Svakodnevno	0	0	0
Bez odgovora	2	1	2
Ukupno	100	100	100
%			
f	1552	1559	3111

Ponovo vidimo znatnu razliku između žena i muškaraca. **Porodične ili radne obaveze bar jednom je zapostavilo zbog pijenja alkohola 8% devojaka i 27% mladića.** U ukupnoj ispitivanoj populaciji mlađih to iznosi oko 18%.

Gledano prema zanimanju zapostavljanja obaveza dva ili više dana zaredom ima 21% nezaposlenih mlađih ljudi, 20% studenata, 16% srednjoškolaca i 14% zaposlenih.

6) Faktori rizika iz porodičnog okruženja i upotreba alkohola

Ovde ćemo istaći nekoliko ključnih zapažanja. Mladi koji žive u porodicama gde ima ili je bilo čestih problema zbog pijenja roditelja, 2-3 puta češće piju alkohol (ili veći broj dana konzumiraju alkohol). Oni iz porodica gde problem pijenja imaju samo majka ili samo otac duplo češće povremeno mešaju alkohol i PAS nego mlađi iz porodica gde nema problema sa pijenjem. Takođe, mlađi iz porodica gde su pristutni problemi zbog pijenja i kod oca i kod majke zajedno, pet puta češće mešaju alkohol sa PAS nego mlađi iz porodica gde alkoholizam nije prisutan.

Mlađi iz alkoholičarskih porodica neuporedivo više zapostavljaju porodične i/ili radne obaveze (jednom ili više puta) nego mlađi koji ne žive u alkoholičarskim porodicama. Takode je značajan nalaz da se dva puta češće opijaju mlađi iz onih porodica u kojim ima (čestih ili veoma čestih svađa između roditelja) nego mlađi koji su iskusili život u porodičnoj harmoniji (tamo gde nije bilo svađa).

2. Upotreba psihoaktivnih supstanci (PAS)

Rizična ponašanja vezana za korišćenje PAS utvrđivana su preko pet indikatora: rane upotrebe marihuane, opšte učestalosti upotrebe marihuane, aktuelne upotrebe marihuane (u poslednjih 30 dana), upotrebe drugih PAS ili droga i motiva za upotrebu PAS.

1) Kada mladi počinju sa korišćenjem marihuane?

Marihuana je jedina PAS čije je korišćenje, u ovom istraživanju, detaljnije ispitivano. Za to postoji nekoliko razloga. Prvi i ključni razlog: marihuana je PAS sa kojom najveći broj narkomana (zavisnika) započinje korišćenje droga. I pored toga upotrebu marihuane prate mnoge zablude od toga da je ona "bebi" ili "laka" droga jer ne izaziva fizičku zavisnost, pa do toga da "ne oštećuje ličnost i organizam" kao što to čine neke druge droge. Ipak, na neke ličnosti i u određenim situacijama (psihičko stanje, očekivani efekti upotrebe, i sl.) upotreba marihuane može proizvesti akutne (pa i hronične) duševne bolesti, naročito neke obilke psihozu i depresiju, kao što može proizvesti i različite oblike devijantnih ponašanja (npr. pokušaje samoubistva, saobraćajne delikte, itd.). Utvrđeno je da i marihuana oštećuje pluća za tri meseca korišćenja koliko i duvan za godinu dana (marihuana, npr. sadrži sedam kancerogenih materija i četiri puta više smole nego duvan).

U ovom istraživanju ispitanicima je postavljeno pitanje: *Da li ste probali marihanu? Ako jeste, koliko ste imali godina kada ste prvi put probali?*

Tabela 4: Prva marihuana i pol (u %)

	Ženski pol	Muški pol	Prosek
Nikada nije probao/la marihanu	78	58	68
13 godina i manje	1	2	2
14 godina	1	4	2
15 godina	2	7	4
16 godina	4	8	6
17 godina	4	6	6
18 godina	3	5	4
19 godina	2	3	2
20 godina	2	3	3
21 godina i više	2	3	2
Nepoznato	1	1	1
Ukupno	100	100	100
f	1552	1559	3111

U ukupnom uzorku **prva marihuana se proba, najčešće, sa 16 godina**. Ovde je značajno konstatovati da smo utvrdili da marihuana, kod jednog broja mladih, počinje da se upotrebljava sa 13 godina ili manje. Mladići nešto ranije od devojaka počinju da upotrebljavaju marihanu.

Mladi sa sela

Prema kategoriji zanimanja uočava se da srednjoškolska omladina nešto ranije ima prva iskustva sa marihanom a zatim studenti, dok zapo-slena omladina nešto kasnije dolazi u prvi dodir sa marihanom.

U odnosu na starosnu strukturu ispitanika primetno je da su mlađi ispitnici ranije imali prvi kontakt sa marihanom. To se naročito odnosi na uzrasnu grupu od 17-20 godina koja je na znatno ranijem uzrastu upotrebljavala marihanu nego ostale starosne grupe.

2) Učestalost upotrebe marihuane

Učestalost upotrebe marihuane ispitivana je pomoću dva pitanja. U prvom pitanju traženo je od ispitanika da odgovore *koliko puta su uopšte uzimali marihanu*, u drugom da odgovore *koliko puta su uzimali marihanu u poslednjih trideset dana*.

Tabela 5: Uzimanje marihuane i uzrast (u %)

	17-20 godina	21-25 godina	26-29 godina	30-34 godine	35 i više godina	Ukupno
Nijednom	70	61	59	78	86	68
1-2 puta	9	12	12	7	5	10
3-9 puta	8	9	10	6	3	8
10-19 puta	5	6	6	4	2	5
20-39 puta	3	4	3	1	1	3
40-99 puta	3	4	5	2	1	3
100 i više puta	2	4	5	2	2	3
Ukupno	100 894	100 1192	100 355	100 361	100 309	100 3111

Marihanu je bar jednom probalo 32% mladih (svaki treći ispitanik) a to iskustvo nema 68%. U strukturi onih koji su probali marihanu najviše je onih koji su to učinili 1-2 puta – 10%. Mladi koji su marihanu upotrebljavali više od 40 puta ili 100 puta (takvih je 6%) mogu se smatrati stalnim uživaocima.

Prema uzrasnim grupama marihanu su **najviše upotrebljavali mlađi između 26 i 29 godina (43% bar jednom)**, a najmanje ispitanici koji imaju 35 i više godina (14% njih je bar jednom upotrebilo marihanu).

U odnosu na polnu strukturu **mladići uzimaju marihanu znatno češće nego devojke**: 52% mladića priznaje da je bar jednom probalo marihanu, dok to izjavljuje 32% devojaka.

Prema mestu življenja ispitanika **uzimanje marihuane je najčešće u Beogradu** – uzimalo ju je jednom ili više puta 40% mlađih, pa u gradovima koji imaju preko 100.000 stanovnika (34%), a najmanje je upotrebljavana u selima (16%). Fenomen upotrebe marihuane uglavnom je urbana pojava koja prati živote jednog dela mlađih u većim gradovima Srbije.

U odnosu na zanimanje **upotreba marihuane je najčešća među studentima** – 38,4% ove populacije je makar jednom uzimalo marihuanu. Zatim sledi nezaposlena omladina (36,8% je upotrebljavalo marihuanu), pa srednjoškolska omladina (28,6%), a najmanje su marihuanu upotrebljavali zaposleni (14,8%).

Marihanu je u poslednjih 30 dana uzimalo 10% mlađih. Prema učestalosti uzimanja 1-2 puta marihanu je upotrebljavalo 6%, 3-9 puta – 3%, 10-39 puta – 1%, i preko 40 puta 0,2%.

U odnosu na pol **mladići su tri puta više uzimali marihanu nego devojke:** 16% mladića i 5% devojaka. Prema starosnoj strukturi jasna je “silazna putanja” od najmlađih, koji su najčešće uzimali marihanu, do grupe najstarijih ispitanika koji su je uzimali najmanje. U procentima to izgleda ovako: uzrast od 17-20 godina aktuelno je upotrebljavao marihanu (jednom ili više puta) u 15% slučajeva, uzrast od 21-25 godine starosti u 12%, uzrast od 26-29 godina u 11%, uzrast od 30-34 godine u 5%, i uzrast od 35 i više godina u 2%.

S obzirom na zanimanje marihanu su u poslednjih mesec dana najviše koristili srednjoškolci (13%), pa nezaposleni (12%) i studenti (11%) i najmanje zaposleni (5%).

3) Upotreba drugih PAS

Prema odgovorima naših ispitanika uzimanje PAS nije raspostranjeno kao što je to u slučaju marihuane (a da ne govorimo o alkoholu). Nаравно, ovde treba uzeti u obzir i iskrenost i otvorenost ispitanika jer se radi o PAS koje su više društveno neprihvatljive (tzv. teške droge) i više “kriminalizovane” nego što je to slučaj sa marihanom (koju često prati priča da je “neformalno legalizovana droga” i da je treba “dekriminalizovati” po ugledu na neke Zapadne zemlje). Iako je ispitanicima bila zagarantovana anonimnost moramo uzeti u obzir, u tumačenju ovih rezultata, i tu činjenicu.

Tabela 6: Uzimanje PAS (u %)

Vrsta PAS	Nijednom	1-2 puta	3-9 puta	10-39 puta	40 i više puta	BO	Ukupno
Ekstazi	90	4	3	1	1	1	100
Hašiš	92	5	2	0	0	1	100
Lepak	94	3	1	1	0	1	100
Kokain	97	2	0	0	0	1	100
Heroin	97	2	0	0	0	1	100
LSD	97	1	1	0	0	1	100

Rezultati pokazuju da je **ekstazi probalo 9% mlađih, zatim hašiš 7%, iskustvo “duvanja” lepka ima 5% mlađih, dok je kokain, heroin i LSD probalo 2%**. U grupi mlađih koji su “priznali” korišćenje neke od ovih PAS, uočava se da je mali broj njih ove droge koristio više od dva puta.

Ekstazi je iz ove liste PAS najviše probana i korišćena droga. Prema socijalnim obeležjima mlađih koji su ga probali zanimljivo je konstatovati nekoliko podataka. U odnosu na polnu strukturu **ekstazi je upotrebljavalo 13% mlađića i 5% devojaka**. Prema uzrastu mlađi ispitanici su značajno više upotrebljavali ekstazi nego stariji: uzrasne grupe od 17-20, od 21-25 i 26-29 godina koristile su ga prilično ujednačeno – oko 11%, dok su ga ispitanici uzrasta od 30-34 koristili u 2,5% slučajeva, i oni najstariji od 35 i više godina u 2%. No još jedan zaključak je bitan: pokazalo se da rano uzimanje ekstazija značajno povećava učestalost njegove kasnije upotrebe. **Mlađi koji su ekstazi prvi put probali sa 14, 15, i 16 godina nekoliko puta više su koristili ovu drogu od onih koji su je sa 17, 18 ili 19 godina prvi put probali.**

4) Zašto mlađi prvi put probaju PAS?

Naše istraživanje je pokazalo da **najdominantniji razlog zašto se prvi put probaju psihoaktivne supstance jeste RADOZNALOST**. Ovaj razlog ubedljivo dominira u odnosu na sve druge razloge u strukturi onih ispitanika koji su imali iskustvo probanja nekih od PAS - 59%. Zatim sledi razlog “zbog raspoloženja” - 12%, pa “da budem kao i svi u mom društvu” - 11%, zbog “trenutne psihičke napetosti” neke od PAS je prvu put probalo 8% mlađih, da bi “proširilo duhovne vidike” - 4%, zbog “problema sa roditeljima i porodicom - 4%, zbog “brige i straha za svoju budućnost” - 1% i zbog “problema u školi” - 0,4%.

5) Da li je upotreba PAS uzrokovana porodičnim disfunkcionalnostima?

Naše istraživanje daje potvrđan odgovor na ovo pitanje. Kada stavimo u korelaciju uzimanje npr. marijuane kod mladih i alkoholizam i svađe između roditelja, jasno vidimo ulogu porodičnog miljea u nastanku rizičnih ponašanja. U javnosti, pa i stručnoj, postoje mišljenja da je upotreba marijuane više stvar "odrastanja", "pritiska grupe vršnjaka", "samoistraživanja", da između duvana i marijuane i "nije neka velika razlika", pa i da treba legalizovati ovu "bezopasnu" supstancu. Pa čak i naši ispitanici koji su probali marijanu u malom procentu odgovaraju da su to učinili zbog problema sa roditeljima i porodicom. Ali "surova statistika govori" nešto drugo.

Iz porodica gde su i otac i majka alkoholičari marijanu je koristilo 54% mladih; iz porodica gde je otac alkoholičar marijanu je koristilo 42% mladih; tamo gde je samo majka alkoholičar marijanu je koristilo 37% mladih. Iz porodica u kojima nema alkoholizma marijanu je upotrebljavalo 28% mladih.

Mladi koji žive, ili koji su živeli, u porodicama gde su se roditelji "veoma često svađali" marijanu su upotrebljavali u 59% slučajeva. Iz porodica u kojima je bilo "čestih svađa" između roditelja marijanu je probalo 41% mladih. **Mladi koji nisu "iskusili" roditeljske svađe marijanu su upotrebljavali u 23% slučajeva.**

Može se reći i da je upotreba marijuane jedan od načina "bekstva mladih" od loših osećanja i životnih problema na koje oni mogu malo da utiču (svađe roditelja ili alkoholizam roditelja). Zavisnički modeli ponašanja se neuporedivo više stvaraju u onim porodicama u kojima postoje izražene disfunkcionalnosti.

3. Pušenje

Pušenje predstavlja rizično ponašanje iz više razloga. Pre svega zbog štetnih posledica po organizam jer unošenje nikotina, katrana, ugljen-monoksida (i drugih sastojaka duvana) povećava rizik od mnogih bolesti poput tumora, bolesti pluća, srca i krvnih sudova, nerava itd. Utvrđeno je da pušači češće obolevaju i ranije umiru. Pušenje ima i sve karakteristike bolesti zavisnosti i toksikomanije. Ono izaziva i fizičku (metaboličku) i psihičku zavisnost. Nije redak slučaj da pokušaji prestanka pušenja izazivaju i apstinencijalni sindrom (napetost, ubrzani rad

srca, nemir, pad krvnog pritiska, itd.). Iz ovih razloga Svetska zdravstvena organizacija je pušenje definisala kao bolest (zavisnosti) zajedno sa alkoholizmom i narkomanijom i šifrirala ga oznakom F17 u međunarodnoj klasifikaciji bolesti - 10.

Rizičnost pušenja, dalje, proizlazi iz saznanja da rana upotreba duvana povećava rizik od kasnijeg ulaska u alkoholizam i narkomaniju jer se stvara zavisnički tip ličnosti.

I pored svega prethodno rečenog i javnosti poznatog, pušenje prati velika društvena tolerancija i promocija. Razlog tome treba tražiti i u *ekonomskim interesima proizvođača i trgovaca duvana* (pa i država), *kulturološkim razlozima* (stil života, model ponašanja) i *socijalno-psihološkim činiocima* (za mnoge mlade je pušenje simbol odrastanja, zrelosti, nezavisnosti, pripadanja grupi, itd.).

U našem istraživanju rizičnost pušenja je proučavana preko dva indikatora: ranog pušenja i dnevne količine popušenih cigareta.

1) Kada se počinje sa pušenjem?

U prvom pitanju vezanom za pušenje ispitanike smo pitali *koliko su imali godina kada su prvi put popušili celu cigaretu?* Rezultati su sledeći: 35% ispitanika je izjavilo da nikada nije popušilo celu cigaretu, dok **to iskustvo ima 64%** mlađih. Prema polu 70% mladića je imalo bar jednom iskustvo pušenja cele cigarete i 59% devojaka.

U odnosu na ukupan uzorak dobili smo sledeće rezultate o tome kada se počinje sa probanjem duvana i pušenjem: sa devet i manje godina starosti – 1% mlađih je prvi put popušilo celu cigaretu; sa deset godina – 2%; sa jedanaest godina – 1%; sa dvanaest godina – 4%; sa trinaest godina – 6%; sa četrnaest godina – 8%; sa petnaest godina – 13%; sa šesnaest godina 11%; sa sedamnaest godina – 7%; sa osamnaest godina – 6%; sa devetnaest godina – 2%; sa dvadeset godina – 2%, i sa dvadeset i jednom godinom i više – 2%.

Najveći broj mlađih celu cigaretu je prvi put popušio sa 15 godina ali smo identifikovali da se sa pušenjem počinje i od 9 godina i manje. Do trinaest godina starosti cigaretu je probalo 12% mlađih.

2) Koliko dnevno mlađi puše cigarete: ili koliko je pušača među mladima?

Prema rezultatima dobijenim u našem istraživanju (među mlađima uzrasta od 17-35 godina) 49% je nepušač a **51% je pušača.** Ovaj rezultat ukazuje, kada ga uporedimo sa pitanjem prve popušene cigarete,

da samo 14% omladine koja je probala cigarete (ili popušila celu cigaretu na ranom uzrastu) nije kasnije postalo pušač. **Rana upotreba cigareta četiri puta povećava rizik da će se postati pušač.**

U strukturi pušača najveći broj dnevno puši do jedne kutije cigareta (11-20 cigareta) – 24%. Do pola kutije cigareta dnevno puši nešto manje od 13%. Mali broj mlađih puši više od kutije i po – 3%

Prema strukturi zanimanja **najviše puše nezaposlena i zaposlena omladina** – 60%, zatim 48% studenata i 36% srednjoškolaca. Nezaposleni i zaposleni puše nešto veći broj cigareta dnevno nego srednjoškolci i studenti (dominantnije su prisutni među onima koji puše do i više od kutije cigareta dnevno).

Pušenje je rasprostranjenije među mladićima za oko 10%: 56% mladića i 46% devojaka su pušači. Takođe, od onih koji puše, mladići puše veći broj cigareta dnevno nego devojke.

U odnosu na uzrasnu strukturu najmanje je pušača među najmlađim ispitanicima (od 17-20 godina), ali taj broj ipak nije zanemarljiv – više od trećine ove starosne grupe su pušači (37%). Među ostalim definisanim starosnim grupama pušača je približno jednak: između 42-45%. Nešto preko četvrtine mlađih, između 21 i 35 godine starosti, puši do jedne kutije cigareta dnevno, a oko 10% puši jednu i po kutiju.

3) Da li je pušenje u vezi sa drugim zavisničkim tipovima rizičnih ponašanja?

Naše istraživanje ukazuje da je odgovor na ovo pitanje potvrđan. **Pušači su dva do pet puta češće koristili ekstazi nego nepušači:** na primer, čak 39% onih koji puše do jedne kutije dnevno uzimalo je ekstazi više od 40 puta, dok je samo 7% nepušača uzimalo ekstazi u ovom broju! Takođe, **pušači (u grupi onih koji puše do kutije dnevno) su za oko dva puta više uzimali marihuanu i hašš nego nepušači.** Drastičan podatak je da su pušači (do jedne kutije dnevno) čak u 42% uzimali marihuanu 100 i više puta, dok ovaj broj uzimanja marihuane ima 17% nepušača.

U odnosu na upotrebu alkohola pušači su pili nešto veći broj dana nego nepušači (pušači su prisutniji među ispitanicima koji su odgovorili da su pili najmanje jedno piće dnevno u periodu od 20-30 dana za oko 10%). Zanimljiv je i podatak da **pušači neuporedivo više kombinuju alkohol i psihoaktivne supstance nego nepušači.** Na primer, 4% nepušača je odgovorilo da “gotovo uvek” alkoholna pića meša sa PAS, dok

to čini 21% pušača koji puše do jedne kutije dnevno, 50% pušača koji puše kutiju i po dnevno, i 25% pušača koji puše više od jedne i po kutije dnevno.

Ovi rezultati pokazuju da je pušenje i te kako povezano sa drugim oblicima zavisničkih rizičnih/devijantnih ponašanja jer je u visokoj korelaciji sa njima (što se vidi kroz poređenje sa kontrolnom grupom-nepušača i njihovom (zlo)upotrebatom PAS). Zato ima osnova da tvrdimo da su mladi pušači u većem riziku od ulaska na “put težih zavisnosti” nego nepušači jer se kod pušača formiraju zavisnički modeli ponašanja i tipovi ličnosti.

4. Rizična seksualna ponašanja

Rizične seksualne aktivnosti posmatrali smo preko tri indikatora: ranih seksualnih odnosa (godina stupanja u seksualne odnose), česte promene partnera i načina (sredstava) zaštite od trudnoće i polnih bolesti.

Mladi na ranom uzrastu obično još uvek nemaju dovoljnu svest i znanje o seksualnim rizicima, manje razmišljaju o zaštiti, i u većem su, zato, riziku od brojnih negativnih posledica koje proizlaze iz seksualnih odnosa. Rani seksualni odnosi predstavljaju rizično ponašanje iz više razloga: *opasnosti zatrudnjivanja i posledica koje ono nosi* (organskih ako dođe do abortusa ali i porodičnih, psihičkih, materijalnih, socijalnih), *prenosa polnih bolesti, sklonosti ka kasnijoj promiskuitetnosti* (koja može otežavati uspostavljanje čvršćih veza i braka) i *rizika od nastanka različitih genitalnih bolesti* (npr. utvrđeno je da kod ženskih osoba koje su postale seksualno aktivne pre 16 godine dva puta češće nastaje karcinom grlića materice pre navršene 50. godine života).

1) Sa koliko godina mladi stupaju u seksualne odnose?

U našoj populaciji mlađih (od 17-35 godina) seksualne odnose je imalo 85% ispitanika, a 15% ih nije imalo. Mladići su u preko 90% imali seksualna iskustva a devojke u gotovo 80%. Mali broj mlađih je sa jedanaest i manje godina imao prva seksualna iskustva (manje od pola procenta ukupnog uzorka). **Mladići ranije stupaju u seksualne odnose nego devojke** (mada ovde treba uzeti u obzir i kulturološki model tzv. “muškog hvaljenja” ranim seksualnim iskustvima): **do 15 godine**

života prva seksualna iskustva imalo je 18% mladića i 8% devojaka.

U sedamnaestoj godini života najveći broj mladih (i ukupno i po polu) je imao prvo seksualno iskustvo – 22% ukupno: 26% mladića i 18% devojaka.

Prema starosnoj strukturi ispitanika **nešto ranija prva seksualna iskustva imaju mlađe generacije**. Do petnaeste godine života - starosna grupa od 17-20 godina imala je seksualna iskustva u 14% ; grupa od 21-25 godine takođe u 14%; oni od 26-29 godina starosti u 12%; grupa od 30-34 u 10%, i grupa od 35 i više godina starosti takođe u 10%.

2) Koliko mladi menjaju seksualne partnere?

Pitanje koje smo postavili ispitanicima a preko koga smo želeli da vidi-
mo koliko često menjaju seksualne parnetre i uvećavaju rizik od mogućih
negativnih posledica seksualnog života, glasilo je: Sa koliko ste partnera
imali seksualne odnose u poslednja tri meseca ?

Četvrtina ispitanika nije bila, aktuelno, seksualno aktivna. **Preko polovine mladih (55%) imalo je jednog seksualnog partnera, s tim što su za oko 11% devojke bile “vernije” jednom partneru nego mladići.** Dva partnera je imalo 7% devojaka i gotovo 16% mladića. Potencijalna rizična grupa jesu oni koji su imali tri i više partnera u poslednja tri meseca. Ukupno je takvih u celom uzorku 8% ali su **mladići gotovo pet puta više imali najmanje tri partnera: 3% devojaka i 14% mladića.** Značajno je konstatovati da je 2% mladića odgovorilo da je imalo sedam i više partnera u poslednja tri meseca.

Studentska omladina najviše menja partnere. Pa je tako, četvrtina (25%) sudenata imala više od jednog partnera u poslednja tri meseca; približno tom broju je i nezaposlena omladina koja je u 24% imala više od jednog partnera; zatim srednjoškolska u 17% a zaposleni mladi su najmanje imali više od jednog partnera-njih 16%.

3) Kako se mladi štite od neželjne trudnoće i polnih bolesti?

Ovde je značajno pomenuti, sa aspekta proučavanja rizičnih seksualnih ponašanja, **da 15% mladih ne koristi nijedno sredstvo, a da nepunih 9% se “štiti” putem prekinutog snošaja.** Kondom je ubedljivo najčešće pravo sredstvo zaštite (42%), a onda, u mnogo manjem broju, kontraceptivne pilule (6%). Više različitih sredstava koristi 7% mladih. Trećina devojaka je izjavila da se ona i njen partner štite od trudnoće putem kondoma, dok to izja-

vljuje 50% mladića. U odnosu na druge načine i sredstva zaštite nema značajnih razlika između polova.

Studenti najviše koriste kondom (preko polovine) a najmanje srednjoškolci (34%). Kondom najviše koriste mladi iz većih gradova i Beograda (nepuna polovina), dok ga najmanje koriste mladi sa sela (manje od trećine) i varošica (38%). Takođe, u selima je nešto veći broj mlađih koji ne koristi nijedno sredstvo zaštite od trudnoće i polnih bolesti (19%), a u Beogradu je najmanji broj onih koji ne koriste nijedno sredstvo (13%).

U odnosu na starosnu strukturu kondom najmanje koriste stariji ispitanici (od 30 i više godina – 38%) i najmlađi ispitanici (36%). Ispitanici između 21-29 godine u oko 47% slučajeva koriste kondom.

5. Agresivna ponašanja

Odgovor na pitanje koliko naša omladina “preferira” agresivne modele ponašanja istraživali smo preko dva indikatora: nošenja oružja i fizičkih obračuna. Sama činjenica nošenja oružja i postojanja fizičkih obračuna govori o rizičnom modelu ponašanja: i sa aspekta pojedinca - njegove bezbednosti i mogućih posledica sankcionisnja takvih ponašanja, ali i sa aspekta društva - ugrožavanja drugih ljudi i društvenih vrednosti.

1) Nošenje oružja

Utvrđili smo da **1% devojaka nosi oružje van kuće, dok to čini 14% mladića**. U odnosu na ukupan broj ispitanika, od mladića koji su nosili oružje, njih 5% je to učinilo jedanput, 3% dva do tri puta, 3% četiri do pet puta, 3% ih je nosilo oružje (pištolj ili nož) svaki put kada izade iz kuće.

Prema mestu življenja **oružje najmanje nosi omladina sa sela** (5% je jednom ili više puta nosilo oružje van kuće) i **iz Beograda** (5%) a **najviše omladina iz varošica koje imaju ispod 10.000 stanovnika** (14%), i omladina iz gradova sa 10-20.000 stanovnika (9%).

U odnosu na starosnu strukturu nema značajnijih razlika prema pitanju nošenja oružja: može se samo konstatovati da su najmlađi ispitanici (oni od 17-20 godina) za oko 2% više nosili oružje nego ostale strosne grupe, koje su skoro ujednačene.

2) Fizički obračuni

Ovde smo ispitanicima postavili sledeće pitanje: “Koliko ste se puta, u poslednjih godinu dana, potukli sa nekim”? Ovde smo dobili sledeće (najvažnije) rezultate.

Kada gledamo polnu strukturu, utvrđeno je da se **jednom ili više puta (u poslednjih godinu dana) potuklo 4% devojaka i četvrtina mladića**. Od toga 14% mladića se potuklo samo jednom, 6% dva ili tri puta, 2% četiri ili pet puta, a 1% se tuklo više od šest puta.

Ovom broju mladih koji se fizički obračunavaju najviše su "doprineli" najmladi ispitanici: **21% srednjoškolaca se bar jednom potuklo (a to znači da se oko trećine mladića srednjoškolskog uzrasta fizičko obračunavalо)**. Nasuprot njima najmanje fizičkih obračuna ima zaposlena omladina (7%), zatim nezaposlena omladina (13%) i nešto više, studentska omladina (14%).

Sličan je rezultat i kada posmatramo fizičke obračune prema starosnoj strukturi. Skoro 20% omladine uzrasta od 17-20 godina imalo je bar jedan fizički obračun (a mladića oko 30%). Sa rastom godina ispitanika opada i broj onih koji imaju iskustvo fizičkih obračuna - najstariji ispitanici "tukli" su se, bar jednom, u oko 5% slučajeva.

6. Kockanje i igre na sreću

Kockanje a naročito igre na sreću nisu ovde istraživani kako bi se pokazala "patologija" mladih koji ih upražnavaju. Jednostavno, kocka i igre na sreću povezane su sa ljudskom potrebom za raznovremenom i igrom koje čine značajan deo čovekovog života (čovek nije samo biće koje radi, već i biće koje ima potrebu i da se igra – Homo ludens). Različitim igramma ljudi (mladi) zadovoljavaju deo potreba kao što su izražavanje kreativnosti, zabava, raznovreda, itd.

Međutim, ono što je problem, nije uvek jasno kada ta potreba za igramma, a pre svega kockarskim, prelazi u izvitoperenje igre i društvenu devijaciju. Mišljenja smo da kockanje i učestvovanje u kockarskim igramma postaju rizična ponašanja onda kada: a) svet igre (igra je izdvojena aktvnost od drugih ljudskih aktivnosti) postane svet realnosti – kada kockanje bude jedina životna aktvnost; b) kada se javljaju veliki materijalni gubici i izdaci koji ugrožavaju socijalno stanje pojedinaca i porodice; c) kada kockarske igre i igre na sreću prati ekscedativno konzumiranje alkohola ili upotreba droga; d) kada kockanje ili klađenje postanu jedini način provođenja slobodnog vremena mladih; d) svaka kockarska igra – od ruleta u kazinima do sportske kladionice rađa rizik za razvoj kockarske strasti koja znači nemogućnost samokontrole, naviku, a neki istraživači kockara govore i o kockarskoj zavisnosti.

U ovom istraživanju želeli smo da vidimo koji broj i kakva struktura mlađih se kocka i igra igre na sreću. Ispitanicima smo u upitniku ponudili da odgovore, da li igraju sportsko klađenje i tombolu-bingo kao igre na sreću, i rulet u kazinima i poker aparate kao kockanje. Pored toga, ispitanike smo pitali i koliko nedeljno troše novca na igre na sreću ili na kockanje.

Opšti rezultat koji smo dobili glasi: **33% (trećina omladine) igra neku od igara na sreću ili se kocka**, dok 67% ne upražnjava ove aktivnosti. Ali, razlike u polu su ovde drastične jer **mladići pet puta više igraju nego devojke** (54% mladića naspram 11% devojaka).

Što se tiče igara na sreću ukupno 28% omladine se kladi u sportskim kladionicama a 10% igra tombolu-bingo. Poker ukupno igra 8% ispitanika a rulet u kazinima 3%.

Zbog činjenice da su klađenje i tombola-bingo dosta rašireni među našom populacijom i da su gradovi u Srbiji “puni” kladionica (što znači da je dobit vlasnika kladionica velika) ovde ćemo pažnju usmeriti na njih.

1) Koji broj i koja struktura omladine se kladi u sportskim kladionicama?

Sportsko klađenje igra skoro polovina muške omladine između 17 i 35 godina – 50% i samo 6% devojaka. Prema mestu življenja nema drastičnijih razlika, s tim što se može konstatovati da se najmanje kladi omladina iz Beograda (24%) i sa sela (25%) a najviše omladina iz većih gradova Srbije koji imaju preko 100.000 stanovnika (34%). U odnosu na starosnu strukturu nešto više, za oko 10%, se klade mlađi ispitanici (oni između 17 i 29 godina) nego stariji (oni od preko 30 godina starosti). S obzirom na strukturu zanimanja koja je definisana u ovom istraživanju, nešto više se klade srednjoškolci i studenti od zaposlene i nezaposlene omladine za oko 5-6%: trećina srednjoškolaca i studenata.

Finansijska situacija u domaćinstvu nije u značajnijoj korelaciji sa klađenjem. Sve “dohodovne grupe” omladine se klade približno (razlike su između 1-3%), ali je činjenica da se najviše klade mlađi iz najsiromašnijih porodica (30% ili gotovo trećina mlađih koji su ocenili da je finansijska situacija u njihovom domaćinstvu takva da “nemaju dovoljno novca za hranu” igra sporstko klađenje).

Koliko omladina troši nedeljno novca u kladionicama (za potpunije sagledavanje ovog pitanja treba uzeti u obzir i to da su podaci za ovo istraživanje prikupljeni sredinom 2003. godine)? **Najveći broj mlađih**

koji se kładi, ili 63%, nedeljno troši do 400 dinara (što bi mesečno značilo do 1600 dinara ili po ondašnjem kursu, oko 25 evra ili do šestine tadašnje prosečne plate). Četvrtina omladine koja se kładi nedeljno troši između 400-1500 dinara (znači mesečno između 1600-6000 dinara; u evrima između 25-90 ili do 60% prosečne plate), Nepunih 7% troši nedeljno između 1500-3000 dinara (mesečno između 6000-12000 dinara; u evrima između 90-180 evra). Mali broj “kladioničara” troši veće iznose: 1,8% troši mesečno između 12000-24000 hiljada dinara (180-360 evra), 1% troši između 24000-40000 dinara mesečno (360-600 evra).

Međutim, stavljanjem u korelaciju sportskog kłađenja sa drugim rizičnim ponašanjima koja su u ovom istraživanju ispitivana dobijeni su podaci koji u punoj meri opravdavaju uvrštavanje fenomena igara na sreću ili kłađenja u proučavanje rizičnih ponašanja omladine. **U najkratčem: oni koji igraju sportsko kłađenje u odnosu na one koji ne igraju:** a) tri i po puta više piju alkohol; b) dva puta više se opijaju; c) tri puta više upotrebljavaju alkohol zajedno sa psihoaktivnim supstancama; d) jedan i po put više imaju događaje prekidanja životnih aktivnosti dva ili više dana zbog opijanja; e) jedan i po put više puta su upotrebljavali marihuanu; e) češće su uzimali ekstazi; f) jedan i po put više su imali fizičke obraćune; g) i za oko 15% više su nosili oružje van kuće.

Ovi rezultatati ukazuju da možemo postaviti hipotezu da je i kłađenje u velikom broju slučajeva reakcija nezadovoljstva omladine, i to pre svega mladića, na životnu stvarnost koja ih okružuje. Put jednog dela omladine u neslobodu ili devijantnost, očito, zajedno prate alkohol, droga, agresivnost i igre na sreću. Zajedničko za sve ove tipove rizičnih i, kasnije, devijantnih ponašanja jeste bekstvo (kroz rizična /devijantna ponašanja) od sumorne društvene i lične realnosti. Možda bismo mogli reći da se ovde radi o jednom “zavisničko-kaskaderskom” modelu ponašanja i tipu ličnosti.

2) Koja su obeležja mladih koji igraju tombolu-bingo?

Tombola ili bingo su “klasične” igre na sreću gde je udeo znanja ili veštine minimalan (za razliku od sportskog kłađenja gde nije u “igri” samo sreća već i dobro poznavanje sportskih aktuelnosti, dobra procena, veština na šta se kladiti, itd.) a udeo neizvesnosti i “sreće” ogroman.

Tombolu ili bingo igra 6% devojaka i 15% mladića. Ovu igru na sreću **najviše igraju, prema strukturi zanimanja, nezaposleni** (njih

14%), pa zaposleni (11%), onda srednjoškolci (10%), a najmanje studenti (7%).

Ova igra je najrasprostranjenija u varošicama (15% omladine iz varošica igra tombolu-bingo) a **najmanje se igra u Beogradu** (4%). Prema starosti tombola je najnezanimljivija najmlađim ispitanicima (onim od 17-20 godina koji je igraju u 9%) a najzanimljivija najstarijoj ispitanici starosnoj grupi (15%).

Tombolu ubedljivo najviše igra najsiromašnija omladina i to dupro više nego ostale grupe mlađih u strukturi finansijske situacije u porodici. U procentima, to znači da 22% omladine koja je ocenila finansijsko stanje svoje porodice kao “nemamo dovoljno novca za hranu” igra tombolu. Sve ostale “dohodovne grupe”, zbirno posmatrano, tombolu igraju u prilično ujednačenom procentu, između 8-11%.

Kao i kod klađenja i ovde se pokazuje značajna korelacija sa drugim rizičnim ponašanjima (ne u meri kao što je to karakteristika omladine koja igra sportsku kladionicu) uz jednu “novinu”. Ta novina je depresivnost. Ali idemo redom. **Oni koji igraju tombolu-bingo u odnosu na one koji ne igraju:** duplo više piju alkoholna pića; tri puta više upotrebljavaju alkohol zajedno sa psihoaktivnim supstancama; za 25% se više opijaju; za 16% više su uzimali marihuanu a za 15% više ekstazi; duplo više su depresivniji (20% onih koji igraju tombolu iskazalo je depresivnost); za 20% su više imali fizičke obraćune i situacije nošenja oružja van kuće.

Ovde bismo mogli zaključiti da ako mladi nemaju otvorene mogućnosti da stvaraju onda se javlja, ono što je Erih From nazvao, “sindrom izopačavanja života”. A taj sindrom jesu i rizična ponašanja, ali kao što vidimo, i depresivnost.

IV Zaključna razmatranja

Ključna saznanja iz ovog istraživanja jesu sledeća.

(Zlo)upotreba alkohola. Petnaesta godina života je period kada je najveći broj mlađih, u našoj zemlji, imao prvo iskustvo sa alkoholom. Ispitanci muškog pola su za oko tri puta više konzumirali alkohol od ženskog dela populacije. U celom uzorku 36% mlađih se opijalo bar jednom mesečno. Od toga (verovatne) događaje pijanstva ima oko 17% osoba ženskog pola i oko 55% osoba muškog pola! 8,3% ispitanika se izjasnilo da povremeno meša alkohol i PAS. Mlađi tri puta više povremeno mešaju alkohol i PAS od žena-devojaka. Porodične ili radne oba-

veze bar jednom je zapostavilo zbog pijenja alkohola 8% devojaka i 27% mladića. Mladi koji žive u porodicama gde ima, ili je bilo, čestih problema zbog pijenja roditelja, 2-3 puta češće piju alkohol i mešaju alkohol i PAS nego mladi iz porodica gde nema problema sa pijenjem.

Upotreba psihoaktivnih supstanci. Prva marihuana se proba, najčešće, sa 16 godina. Marihuana, kod jednog broja mladih, počinje da se upotrebljava sa 13 godina ili manje. Mladići nešto ranije od devojaka počinju da upotrebljavaju marihanu. Marihanu je bar jednom probalo oko 32% mladih (svaki treći ispitanik). Mladići uzimaju marihanu znatno češće nego devojke: 52% mladića priznaje da je bar jednom probalo marihanu, dok to izjavljuje 32% devojaka. Upotreba marihuane je najčešća među studentima – 38% ove populacije je makar jednom uzmalo marihanu. Rezultati pokazuju da je ekstazi probalo 9% mladih, zatim hašiš 8%, iskustvo “duvanja” lepka ima 5% mladih, dok je kokain, heroin i LSD probalo nešto preko 2%. Najdominantniji razlog zašto se prvi put probaju psihoaktivne supstance jeste radoznalost.

Pušenje. Najveći broj mladih celu **cigaretu** je prvi put popušilo sa 15 godina ali smo identifikovali da se sa pušenjem počinje i od 9 godina i manje. Do trinaest godina starosti cigaretu je probalo 12% mladih. Aktuelno je 49% nepušača i 51% pušača među omladinom.

Seksualna ponašanja. Mladići su u preko 90% imali seksualna iskustva a devojke u skoro 80%. Mladići ranije stupaju u seksualne odnose nego devojke. U sedamnaestoj godini života najveći broj mladih (i ukupno i po polu) imalo je prvo seksualno iskustvo – 26% mladića i 18% devojaka. Preko polovine mladih (55%) imalo je jednog seksualnog partnera u poslednja tri meseca, s tim što su za oko 11% devojke bili “vernije” jednom partneru nego mladići. Dva partnera je imalo 7% devojaka i skoro 16% mladića. Potencijalna rizična grupa jesu oni koji su imali tri i više partnera u poslednja tri meseca. Ukupno je takvih u celom uzorku 8% ali su mladići skoro pet puta više imali najmanje tri partnera: 3% devojaka i 14% mladića. 15% mladih ne koristi nijedno sredstvo zaštite od trudnoće, a nepunih 9% “štiti” se putem prekinutog snošaja. Kondom je ubedljivo najčešće pravo sredstvo zaštite (42%), a onda, u mnogo manjem broju, kontraceptivne pilule (6%).

Agresivna ponašanja. Utvrđili smo da samo 1% devojaka nosi oružje van kuće, dok ti čini 14% mladića, kao i da se jednom ili više puta (u poslednjih godinu dana) potuklo 4% devojaka i skoro četvrtina ili 24% mladića.

Kockanje. Trećina omladine igra neku od igara na sreću ili se kocka; 28% omladine se kladi u sportskim kladionicama, 10% igra tombolu-bingo, poker ukupno igra 8% ispitanika, a rulet u kazinima 3%. Sportsko klađenje igra skoro polovina muške omladine između 17 i 35 godina – 50% i 6% devojaka. Najveći broj mlađih koji se kladi ili 63%, nedeljno troši do 400 dinara. Četvrtina omladine koja se kladi nedeljno troši između 400-1500 dinara. Oni koji igraju sportsko klađenje u odnosu na one koji ne igraju: tri i po puta više piju alkohol; dva puta (100%) više se opijaju; tri puta više upotrebljavaju alkohol zajedno sa psihoaktivnim supstancama; jedan i po put (za oko 30%) više imaju događaje prekidanja životnih aktivnosti dva ili više dana zbog opijanja; jedan i po put (za oko 30%) više puta su upotrebljavali marihuanu. Tombolu ili bingo igra 6% devojaka i 15% mladića. Ovu igru na sreću najviše igraju, prema strukturi zanimanja, nezaposleni (14%), pa zaposleni (11%), onda srednjoškolci (10%) a najmanje studenti (7%). Tombolu ubedljivo najviše igra najsiročija omladina i to duplo više nego ostale grupe mlađih u strukturi finansijske situacije u porodici. Oni koji igraju tombolu duplo više su depresivniji od onih koji je ne igraju.

Moda mladih

Dušan Mojić
Filozofski fakultet, Beograd

10. ZAPOSLENA OMLADINA POČETKOM TREĆEG MILENIJUMA

Većina socioloških istraživanja poslednjih godina počinje od manje-više široko prihvaćenog stava o “razorenom društvu” Srbije tokom deve-desetih godina dvadesetog veka. Ako se za pojedine aspekte naše društvene stvarnosti navedena tvrdnja možda može i ublažiti, ona se čini, bez veće nedoumice, u potpunosti prihvatljivom za ocenu gotovo potpunog uništenja sfere rada. Zato je pre razmatranja neposredne svakodnevice zaposlene omladine potrebno bliže ukazati na pomenuti društveno-ekonomski okvir problema rada i zapošljavanja kod nas.

Generalno, može se prihvatiti ocena da je suštinska transformacija sfere rada u Srbiji tokom deve-desetih bila u osnovi blokirana. Često se ističe da su mnoge nekadašnje “radne organizacije” tokom poslednje dece-nije prestajale da deluju kao radne organizacije i da su ljudi koji su bili zaposleni u njima sve manje bili radnici u izvornom značenju. Svakodnevni život velikog broja ljudi koji su u navedenom periodu bili egzistencijalno vezani za “društvene firme” bio je obeležen formalnom zaposlenošću i suštinski besposlenošću, formalnom “društvenom zaštićenošću” i faktičkom nezaštićenošću, stalnim obećanjima bolje budućnosti, a realno izgubljenim perspektivama. U Srbiji 1990-ih izneverena su nekadašnja očekivanja ljudi da bi rad u društvenim (državnim) firmama trebalo da im donese egzistencijalnu sigurnost i to na duži rok. Uprkos ideološkim obećanjima doskora vladajućih socijalista u Srbiji su suštinski napušteni svi ključni elementi nekadašnjeg zaštićenog radnog, ekonomskog i socijalnog statusa zaposlenih u “socijalističkim preduzećima”. Jedina nada za one koji su još uvek zaposleni u društvenim firmama (pod uslovom da ne postanu “tehnološki višak”) jeste temeljna svojinska i sveukupna transfor-macija tih firmi. Nažalost, sada je taj proces mnogo teži i bolniji nego početkom decenije zbog nužnosti prevazilaženja temeljnog razaranja sfere rada koje se odigralo tokom 1990-ih (Bolčić, 2002: 97-99).

U poslednjoj deceniji paralelno sa postepenim, ali permanentnim rastom nezaposlenosti, opadala je i ukupna zaposlenost (sa 2.790.000 u 1989. godini na manje od 2.300.000 u 1997. godini), ali je taj pad bio znatno sporiji u odnosu na pad društvenog proizvoda od oko 50% u istom periodu. Kao rezultat toga neprestano je rastao nivo prikrivene nezaposlenosti, tj. "viška zaposlenih" ili "gomilanja rada" (*labour hoarding*), pre svega u društvenom sektoru privrede. Taj višak je 1993. godine procenjen na čak 1.000.000, ili skoro 50% od ukupnog broja zaposlenih, da bi se procene za kasnije godine kretale negde između 600-800.000 zaposlenih. Kada se taj broj pridoda broju otvoreno nezaposlenih dobija se ukupna stvarna nezaposlenost od oko 1.500.000, koja implicira ukupnu stopu nezaposlenosti od oko 50%.

Na kraju, potrebno je ukazati i na opštepoznatu činjenicu da je osnovna karakteristika tržišta rada u Srbiji njegova segmentacija na formalno i neformalno, odnosno "sivo" tržište rada. Naime, nerazvijenost i inertnost formalnog tržišta rada, zatim rigidna regulativa radnih odnosa, kao i niske zarade i visoki porezi i doprinosi na zarade glavni su podsticaji za funkcionalisanje i širenje neformalnog tržišta rada (Krstić, Stojanović, 2001: 15). Sve to ima neposredne posledice i na zaposlenu omladinu koja je često primorana da radi neprijavljeno (neformalno), ne ostvarujući time prava zvanično zaposlenih.

Pokušaj da se na jednom mestu ostvari makar i površan uvid u stanje u sferi rada u srpskom društvu poslednjih deceniju i po rečito govori o izgledima i mogućnostima omladine koja je imala tu generacijsku "nesreću" da zakorači u svet rada u takvim društvenim prilikama. Premda je zaposlena omladina u Srbiji u nesumnjivo povoljnijem položaju u odnosu na svoju "prirodnu" klasifikacijsku suprotnost - nezaposlene mlade ljude, složenost i specifičnost teškoća sa kojima se ona susreće navodi na zaključak o "energetskim gubicima" drugačije vrste, ali ne manje prisutnim i tegobnim. Poput omladine u celini koja je najveći gubitnik dugogodišnje društvene krize u Srbiji, i zaposlena omladina je, na određeni način, u relativno najlošijem položaju u odnosu na celokupan "kontingent" zaposlenih. Kada se to kaže nema se u vidu samo trenutni položaj (koji je, naravno, nezavidan) nego još više buduće perspektive (niske zarade od samog početka radnog veka, kasno stupanje u "svet rada", odsustvo mogućnosti za profesionalno usavršavanje i unapređenje i sl.).

Dakle, činjenica da mlađi čovek u Srbiji danas "ima posao" može se tumačiti dvojako: kao razlog za zadovoljstvo (u odnosu na sveopštu nezaposlenost u društvu, a pogotovo nezaposlenost mlađih), ali i kao izvor raznih druge vrste tegoba i nevolja (veoma prisutan rad "na crno" - neprija-

vljeno, dekvalifikacija i deprofesionalizacija, te odsustvo profesionalne perspektive, niske zarade i nemogućnost zadovoljavanja egzistencijalnog minimuma i čitav splet drugih momenata). No, imajući u vidu veliku nezaposlenost koja se nameće kao jedan od suštinskih problema kod nas, polazna hipoteza ovog teksta glasi da je sveukupno socio-ekonomski položaj zaposlene omladine ipak znatno povoljniji od položaja nezaposlene omladine i da je rešavanje navedenog problema neophodan (naravno, ne i dovoljan) uslov popravljanja statusa naše omladine u celini.

SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ZAPOSLENE OMLADINE

Poduzorak zaposlene omladine u ovom istraživanju sastoji se od 829 ispitanika (55% muškaraca naspram 45% žena), što približno odgovara stvarnoj distribuciji zaposlenih prema polu u ovoj starosnoj skupini kod nas. Najveći broj ispitanika rođen je 1968. (27%), odnosno 1969. godine (30%). Dakle, uzeto zajedno, više od polovine zaposlenih mlađih koji su anketirani (57%) pripada najstarijoj kategoriji u uzorku (oko 35 godina). Imajući u vidu činjenicu da su mlađi na tržištu rada u Srbiji natprosečno uzev nezaposleni (u odnosu na celokupni kontingen radno-aktivnog stanovništva), navedeni podatak je lako razumljiv i očekivan. Potrebno je napomenuti i da su kod analize pojedinih varijabli vršena poređenja zaposlene i nezaposlene omladine, te omladine u celini, tj. korišćeni su empirijski podaci koji potiču i iz uzorka celokupne omladine (koji uključuje, pored zaposlene i nezaposlene omladine, i srednjoškolce i studente).

Tabela 1. Radni status ispitanika - zaposlena omladina (u %)

Radi privremen posao neprijavljen	Radi privremen posao prijavljen	Radi stalni posao u državnom sektoru	Radi stalni posao u privatnom sektoru	Samostalno obavlja delatnost	Vlasnik ili suvlasnik radnje sa zaposlenima	Poslodavac, vlasnik ili suvlasnik preduzeća
5	11	45	27	4	2	3

Kao što se može videti iz tabele 1, najveći broj zaposlenih radi u državnom sektoru (45%). Stalno je zaposleno u privatnom sektoru nešto više od četvrtine ispitanika (27%), dok 4% samostalno obavlja delatnost. Neprijavljen (“na crno”) radi 5% ispitanika. Ovaj postotak je u stvarnosti verovatno veći, ali imajući u vidu da su podaci prikupljani pomoću

upitnika (koji sigurno nije najpodesniji instrument za takvu vrstu pitanja), može se reći da ni navedeni broj nije zanemarljiv. "Preduzetnički" kontingenat čini 2% vlasnika (svlasnika) radnji koje imaju zaposlene radnike i 3% vlasnika ili svlasnika preduzeća. Dakle, ako saberemo poslednje tri kategorije, dobijamo ispod jedne desetine ispitanika (9%) koji se, u najširem smislu, mogu smatrati osnovnim društveno-ekonomskim akterom utemeljenja novog poretku (kapitalizma, "preduzetničkog društva" i sl.). Zanimljivo je ovaj podatak uporediti sa preduzetničkim "inklinacijama", pošto 27% zaposlenih razmišlja o započinjanju samostalne delatnosti ili biznisa ali to smatra praktično neizvodljivim, dok narednih 16% isto pokушava ali sa, po sopstvenom priznanju, neizvesnim uspehom. Dakle, preduzetnički potencijal kod zaposlene omladine (bar deklarativno) postoji, samo je pitanje stvaranja odgovarajućeg društveno-ekonomskog (pa i političkog) ambijenta za njegovo aktuelizovanje. U drugom delu rada biće posvećeno više pažnje ovom pitanju.

MATERIJALNI POLOŽAJ ZAPOSLENE OMLADINE

Jedna od najvažnijih dimenzija materijalnog položaja uopšte, a pogotovo statusa mlađih ljudi koji teže osamostaljivanju i individualizaciji (iskazanoj, između ostalog, i putem "odvojenog života" od roditelja) jeste stambeni status. Da je u tom pogledu situacija u Srbiji katastrofalna govore procene o približno desetostrukom smanjenju stambene izgradnje na godišnjem nivou danas u odnosu na period pre devedesetih godina, kao i sveopšte osiromašenje koje i tako mali broj stambenih jedinica koje se pojavljuju na tržištu čini nedostupnim najvećem delu stanovništva. Naravno, i ovde je omladina najugroženija društvena grupa, pošto se nalazi na pragu zasnivanja sopstvene porodice i, samim tim, rešavanja stambenog pitanja. Budući da se u ovom radu pošlo od pretpostavke da je zaposlena omladina rešila bar jedan od osnovnih životnih problema ("pronalaženje posla", ne ulazeći u "kvalitet i perspektivnost" istog), logično bi bilo očekivati da je njena stambena situacija, zahvaljujući pomenutoj činjenici, povoljnija u odnosu na nezaposlenu omladinu.

Na početku potrebno je ukazati na neke elemente stambene strategije omladine. Naime, život sa roditeljima može se činiti "logičnim" izborom i najbezbolnijim načinom prevazilaženja brojnih tegoba i neprilika materijalne i sveukupne društvene krize u kojoj se nalazi Srbija poslednjih deceniju i po. Međutim, kako rezultati pokazuju, samo jedna četvrtina ispitanika (omladina u celini) opredeljuje se za strategiju "povlačenja" ili života sa roditeljima, tj. nema želju da živi sama pre zasnivanja porodice.

Zanimljivo je da, u ovom pogledu, zaposlena omladina odstupa u pomalo neočekivanom vidu. Naime, manje zaposlenih nego nezaposlenih (71% naspram 75%) odlučuje se za odvojeni život. Mada razlika nije velika, ona je zanimljiva i, možda, ukazuje na realnije sagledavanje životnih prilika u društvu od strane zaposlene omladine u situaciji kada ni zaposlenje ne može da garantuje, bar većini mlađih, obezbeđivanje (iznajmljivanje, a o kupovini da se i ne govori) sopstvenog "krova nad glavom".

Tabela 2. Stav prema odvojenom životu od roditelja (u %)

»Ako biste mogli da birate, da li biste želeli da živite sasvim sami pre zasnivanja sopstvene porodice?«	Da	Ne
Omladina u celini	75	25
Zaposlena omladina	72	28
Nezaposlena omladina	75	25

Stambena situacija zaposlene i nezaposlene omladine najdramatičnije se razlikuje u pogledu zajedničkog života sa roditeljima. Dok 70% nezaposlenih živi sa roditeljima, nešto iznad polovine zaposlenih (51%) je u istoj situaciji. "Razliku" čine zaposleni koji su uspeli da (samili ili uz pomoć roditelja, rođaka i partnera) kupe stan ili plaćaju iznajmljeni. Kada se saberu navedene mogućnosti možemo videti da oko 30% zaposlenih na ove načine rešava problem stanovanja naspram 17% nezaposlenih.

Tabela 3. Stambeni status zaposlene i nezaposlene omladine (u %)

	Živi sa roditeljima	Živi u stanu (kući) koji su kupili roditelji ili rođaci	Živi u stanu (kući) koji su kupili sami ili sa partnerom	Živi u iznajmljenom stanu (kući)
Zaposlena omladina	51	9	9	13
Nezaposlena omladina	71	4	3	9

Analizu materijalnog stanja u porodicama ispitanika započinjemo subjektivnom ocenom situacije od strane ispitanika tokom devedesetih godina. Naravno, rezultati su očekivani i dobro poznati iz svih socioloških istraživanja materijalnog položaja u navedenom periodu. Više od 70% ispitanika iz svih kategorija (omladina u celini, zaposlena, te nezaposlena omladina) svedoči o pogoršanju materijalnog stanja njihovih porodica tokom devedesetih godina. Dakle, u oceni nevesele ekonom-ske stvarnosti tokom perioda sveukupne društvene krize u poslednjoj

deceniji dvadesetog veka nema velikih razlika među ispitanicima i velika većina svedoči o osiromašenju (skoro polovina ocenjuje dramatičnom) svojih porodica.

Tabela 4. Materijalno stanje porodice ispitanika tokom devedesetih godina (u %)

	Veoma se pogoršalo	Donekle se pogoršalo	Nije se bitno promenilo	Donekle se poboljšalo	Znatno se poboljšalo	Ne može da proceni
Omladina u celini	42	30	11	3	2	12
Zaposlena omladina	47	30	11	2	2	8
Nezaposlena omladina	46	29	8	3	3	11

Današnja finansijska situacija u domaćinstvima omladine može se oceniti (naravno, krajnje uslovno) kao osrednja. Naime, najveći broj ispitanika svrstava svoje porodice na sredinu petočlane skale, tj. u kategoriju domaćinstava koja zadovoljavaju osnovne potrebe ishrane i odevanja, ali bez mogućnosti da nabave važnije kućne aparate. Nešto preko 45% ispitanika iz uzorka omladine u celini i nezaposlene omladine na taj način ocenjuje finansijsko stanje svoje porodice, kao i više od 50% zaposlene omladine. Jasne razlike se pojavljuju na levoj, "siromašnijoj" strani zamišljenog kontinuma finansijskog stanja, gde svoja domaćinstva svrstava 25% omladine u celini, 22% zaposlene omladine i, čak, 38% nezaposlene omladine. Slično kao i kod stanovanja i ovde nezaposlenost korelira sa lošijim materijalnim položajem, čime se potvrđuje početna hipoteza o jasnoj razlici između položaja zaposlene i nezaposlene omladine, naravno u korist zaposlenih.

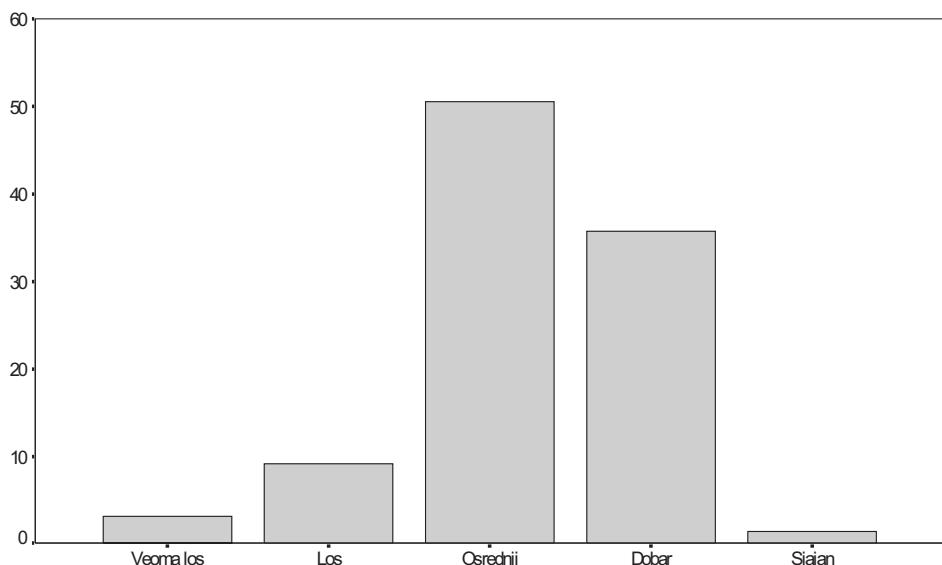
Tabela 5. Sadašnja finansijska situacija u domaćinstvu ispitanika

	Nemamo novca dovoljno ni za hranu	Imamo dovoljno za hranu ali je problem kupovina odeće i obuće	Imamo dovoljno za hranu, odeću i obuću, ali nedovoljno za skuplje stvari	Možemo da priuštimo i kupovinu nešto skupljih stvari, ali ne i tako skupih kao što su npr. kola	Možemo da kupimo što god želimo
Omladina u celini	3	22	46	25	4
Zaposlena omlad.	3	19	51	24	3
Nezaposlena oml.	6	32	46	13	3

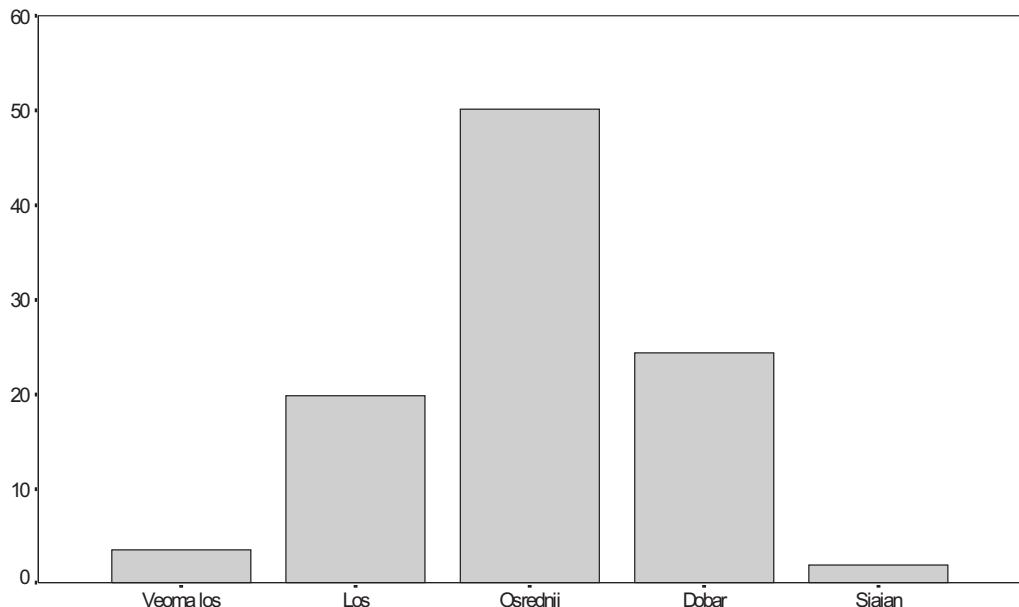
PERCEPCIJA SOPSTVENOG POLOŽAJA

Ocena sopstvenog položaja važan je referentni okvir razumevanja konkretnih delovanja (potencijalnih i stvarnih) pojedinaca i društvenih grupa. Zato je u ovom delu rada analizirana percepcija kako sopstvenog sadašnjeg i budućeg života ispitanika, tako i sadašnjosti i budućnosti njihovih najbližih prijatelja (vršnjaka). Takođe je sagledana i procena budućih prilika u društvu Srbije, i potencijalnih emigracionih namera ispitanika (uključujući i glavne razloge takvih razmišljanja).

Grafikon 1: Ocena sadašnjeg života zaposlene omladine (u procentima)

Kod subjektivne ocene vlastitog života zaposlena omladina u značajno manjoj meri (skoro dvostruko) od nezaposlene omladine svoj život ocenjuje kao loš. Naime, 12% prvih naspram 23% drugih na pomenuti način ocenjuje svoju trenutnu životnu situaciju. Blizu polovine i jednih i drugih sadašnji život ocenjuje kao osrednji. Narednih 35% zaposlenih odlučuje se za ocenu "dobar", nasuprot 24% nezaposlenih. Premda "imanje ili nemanje" posla ne može biti jedini razlog za navedenu razliku, ipak se navedeni podaci čine veoma upečatljivim svedočanstvom o tome da mlađi nezaposlenost prepoznaju kao najvažniji društveni problem u Srbiji danas.

Grafikon 2: Ocena sadašnjeg života nezaposlene omladine (u %)

Kod ocene sadašnjeg života svojih najbližih prijatelja ispitanici daju slične odgovore, uz jednu malu ali zanimljivu razliku. Naime, sve analizirane kategorije (omladina u celini, zaposlena omladina i nezaposlena omladina) nešto povoljnije ocenjuju život svojih prijatelja nego svoj. U stvari, ta razlika ide “u korist” kategorije “osrednji” (kod opisa sadašnjeg života prijatelja) na račun ocene “loš” kada je u pitanju sopstvena situacija u sadašnjosti. Tako, 13% omladine u celini svoj sadašnji život smatra lošim, dok u 9% slučajeva na taj način opisuje svakodnevnicu svojih prijatelja. Kao što je već rečeno, razlika se “prelila” u kategoriju “osrednji” (49% naspram 53%). Sličan obrazac se može primetiti i kod zaposlene i nezaposlene omladine. Kod prvih se sopstveni život ocenjuje lošim u 12% slučajeva, nasuprot 11% koji takvim smatraju život prijatelja, dok je kod drugih ta razlika najizraženija: 23% naspram 13%. I ovde se javlja sklonost da se nešto češće sadašnjost najbližih prijatelja ocenjuje osrednjom u odnosu na sopstvenu: 56% : 50% kod zaposlene omladine, a 60% : 50% kod nezaposlenih.

Tabela 6. Ocena sadašnjeg života najbližih prijatelja (u %)

	Veoma loš	Loš	Osrednji	Dobar	Sjajan
Omladina u celini	2	8	54	35	1
Zaposlena omladina	2	9	56	32	1
Nezaposlena omladina	2	11	60	26	1

Znatno više optimizma iskazano je u odgovorima ispitanika o budućnosti, kako sopstvenoj, tako i najbližih prijatelja. Interesantno je da ovde imamo obrnuti trend: dok su prethodno ispitanici sopstveni život ocenjivali (doduše neznatno) lošijim od sadašnje situacije svojih prijatelja, ovdje se svoja buduća životna situacija sagledava u nešto povoljnijem svetlu nego budućnost prijatelja. Tako je kod omladine u celini ocena sopstvene budućnosti kao dobre ili čak sjajne prisutna u 57% slučajeva, nasuprot istovetnim očekivanjima za 51% prijatelja. Kod zaposlene omladine je odnos 51% naspram 45% u korist optimističke procene sopstvene budućnosti, dok je kod nezaposlenih taj odnos 51% prema 46%.

Tabela 7. Ocena sopstvene budućnosti (u %)

	Biće veoma loša	Biće loša	Biće osrednja	Biće dobra	Biće sjajna	Ne zna
Omladina u celini	1	3	14	47	10	25
Zaposlena omladina	1	3	18	42	9	27
Nezaposlena omlad.	1	4	17	45	5	28

Tabela 8. Ocena budućnosti bliskih prijatelja (vršnjaka) (u %)

	Biće veoma loša	Biće loša	Biće osrednja	Biće dobra	Biće sjajna	Ne zna
Omladina u celini	1	3	17	46	6	27
Zaposlena omladina	1	4	19	40	5	31
Nezaposlena omlad.	1	3	19	44	2	31

Kod ocene budućnosti društva u Srbiji ispitanici su manje optimisti nego kod procene sopstvenih budućih životnih prilika. Kod omladine u celini 40% smatra da će budućnost ovog društva biti dobra, kao i 39% zaposlenih. Nezaposleni su i ovde najveći pesimisti, pošto ih samo 36% misli tako. Približno oko 30% iz svake kategorije ispitanika ne zna ili ne mo-

Privilegovani mladi

že da proceni da li naše društvo ide u dobrom ili lošem pravcu, tj. kakva će mu biti budućnost.

Tabela 9. Ocena budućnosti društva u Srbiji

	Biće veoma loša	Biće loša	Biće osrednja	Biće dobra	Biće sjajna	Ne zna
Omladina u celini	2	7	22	38	3	28
Zaposlena omladina	2	7	19	36	4	32
Nezaposlena omlad.	2	7	22	34	3	32

Svojevrsni pokazatelj psihološkog stanja omladine predstavljaju podaci o “lokusu kontrole” (tj. stepenu u kom pojedinci osećaju da imaju ili nemaju slobodu izbora i kontrole nad svojim životom) ispitanika. Najveći uticaj na svoj život ima, po svojoj proceni, zaposlena omladina (aritmetička sredina 6,47 na skali od 1 – *uopšte ne odlučuje o svom životu* do 10 – *u velikoj meri odlučuje o svom životu*), nešto manji omladina u celini (6,36), dok o svom životu najmanje odlučuje nezaposlena omladina (aritmetička sredina 5,93). Ovo je još jedna potvrda velikog uticaja koji na svakodnevni život mlađih (u ovom slučaju psihološko stanje) ima, naravno pored ostalog, zaposlenje ili nezaposlenost.

Nakon analize podataka o tome kako ispitanici vide svoje izglede za budućnost kao i budućnost svojih prijatelja i društva u celini, zanimljivo je pogledati u kojoj meri se (bar na nivou želja) odlučuju da potraže izlaz u vidu boljeg život negde drugde, van ove zemlje. Najizričitiji u stavu da ne žele da napuste Srbiju su zaposleni mlađi (44%), naspram 38% omladine u celini i 36% nezaposlene omladine. Blizu 16% iz svake kategorije nije razmišljalo o odlasku. Posmatrano iz drugog ugla, polovina (49%) nezaposlenih želi da ode iz Srbije ili već preduzima praktične korake na tom putu. Nakon toga sledi omladina u celini (45%) i, znatno manje, zaposlena omladina (40%).

Tabela 10. Stav prema emigriranju iz Srbije (u %)

	Nisam o tome razmišljam	Ne želim da napustim Srbiju	Želim u inostranstvo, ali nema šansi	Pokušaću da odem, ne znam da li će uspeti	Imam čvrst plan za odlazak u inostranstvo	Na putu sam da sredim odlazak u inostranstvo
Omladina ukupno	16	38	15	22	6	3
Zaposlena omlad.	16	44	20	14	3	3
Nezaposlena omlad	16	36	18	22	3	5

Kod navođenja razloga mogućeg odlaska iz zemlje dominiraju tri najvažnija (po redu veličina): nizak životni standard, odsustvo perspektive i sigurniji život napolju. Razumljivo, kod nezaposlene omladine ističe se i nezaposlenost kao ništa manje bitan razlog razmišljanja o emigraciji. Na ovako postavljeno pitanje izričit odgovor da *ne želi da napusti Srbiju* dalo je 55% zaposlenih, 46% ispitanika iz omladine u celini i 42% nezaposlenih. Zanimljivo je i zanemarljivo prisustvo (ispod 1%) političkih razloga za razmišljanje o odlasku kod svih kategorija ispitanika, što svedoči o “umoru” omladine “velikim” društvenim temama i okretanje rešavanju osnovnih životnih problema.

Tabela 11. Najvažniji razlozi eventualnog odlaska iz zemlje (u %)

	Dalje školovanje	Nizak životni standard	Politički razlozi	Nezaposlenost	Odsustvo perspektive	Sigurniji život napolju	Ne želim da napustim Srbiju
Omladina u celini	6	19	1	3	15	10	46
Zaposlena omladina	2	21	0	1	11	10	55
Nezaposlena omlad.	4	19	1	7	18	9	42

RADNA SVAKODNEVICA ZAPOSLENE OMLADINE

Svakodnevni život zaposlene omladine u velikoj meri je određen karakteristikama trenutnog posla i zadovoljstvom tim poslom. Zbog toga se u ovom delu rada nastojalo ukazati na osnovne karakteristike preduzeća u kojima ispitanici rade, kao i na njihov položaj u okviru tih preduzeća. Posebno je zanimljiv odnos zaposlenih prema sindikalnom organizovanju i učešću radnika u upravljanju preduzećem. Na kraju, zadovoljstvo zaposlenih analizirano je kroz nekoliko dimenzija “kvaliteta radnog života”.

Podaci iz istraživanja pokazuju da gotovo trećina zaposlenih (30%) radi u preduzećima sa manje od deset zaposlenih, dok narednih 32% radi u firmama koje imaju do 100 zaposlenih. Ukupno 13% ispitanika zaposleno je u velikim preduzećima (najčešće “velikim” samo po broju zaposlenih), tj. onim koja zapošljavaju preko 500 radnika. Upravo činjenica da mladi u Srbiji nisu doživeli “zlatno vreme socijalizma” i skoro besomučno (i bez ikakvog ekonomskog opravdanja) zapošljava-

nje u tzv. gigantima, predstavlja određenu prednost u smislu da nisu imali priliku da se sada nađu u glavnim gubitašima naše privrede, tj. da danas budu "formalno" zaposleni a da, u suštini, nemaju posao.

Slično pokazuju i podaci o vrsti svojine nad preduzećima u kojima rade ispitanici. Samo, 16% njih radi u društvenim preduzećima, naspram 44% onih koji su u privatnim firmama. Ako tu pridodamo i 11% zaposlenih u mešovitim (kombinovani društveni i privatni kapital), onda je jasno da većina zaposlene omladina ima bar neke izglede da zadrži posao ili čak i napreduje. Pogotovo je značajno da veliki broj radi u manjim firmama koje su, po prirodi stvari, prilagodljivije tržišnim izazovima koji će, neminovno, biti sve veći i složeniji.

Argumentacija koja sledi čini se potvrđuje navedene stavove. Nai-me, polovina ispitanika (51%) ističe da se ne plaši otpuštanja, što je pomalo iznenadjujući rezultat u vremenu velike ekonomске krize i masovne nezaposlenosti koje danas (i poslednjih petnaestak godina) karakterišu Srbiju. Moguće je da je na ove podatke uticalo i odsustvo iskustva sa plaćenim i neplaćenim prinudnim odmorima koje (takvo iskustvo) nije imalo više od 80% ispitanika. Naravno, to se može objasniti činjenicom da dobar deo njih nije nikada radio u društvenom ili državnom sektoru naše privrede, ili činjenicom da su se zaposlili tek nakon zamiranja naših "jedinstvenih izuma" poput navedenih prinudnih odmora. Upravo činjenica da zaposlena omladina najčešće radi u privatnim firmama objašnjava i rezultat da više od polovine ispitanika platu prima redovno (57%), dok jedna četvrtina (24%) zarađeno dobija sa zakašnjenjem do mesec dana. Platu sa zakašnjenjem od jednog do tri meseca prima 15% zaposlenih, dok ostalih 4% biva isplaćeno sa zastatkom od četiri i više meseci.

Kada je u pitanju stav prema zaštiti interesa zaposlenih (osim, naravno, sindikata), ispitanici kao ključne aktere ističu državu (32%) i upravu preduzeća (14%). Međutim, primetno je i značajno nepoverenje u organizovanu zaštitu prava i interesa zaposlenih, pošto 16% ispitanika smatra da svako treba sam da štiti svoje interese, dok skoro jedna trećina ili ne zna ili ne razmišlja o tome. Često prisutni glasovi u javnosti o tome kako se u pogledu prava radnika "u Srbiji uspostavlja naj-suroviji oblik kapitalizma", ako su bar delimično tačni, imaju, nažalost, vrlo realnu podlogu u velikoj neobaveštenosti ili nezainteresovanosti samih zaposlenih.

Navedene stavove još upečatljivije potkrepljuju podaci da 63% zaposlenih nije član nijednog sindikata, niti želi to da postane. Narednih 9% ispitanika trenutno nisu članovi sindikata ali imaju želju da to po-

stanu. Oko 15% zaposlenih su članovi Saveza samostalnih sindikata Srbije, naslednika nekadašnjeg "državnog" sindikata. Čini se da to članstvo više proizlazi iz inercije ranijeg pristupanja najprisutnijem sindikatu nego iz posvećenosti ciljevima i metodima borbe za interes zaposlenih navedene sindikalne organizacije. U ovom kontekstu je zanimljivo analizirati odgovor na pitanje o "zlatnom dobu" radničkih prava poslednjih decenija. Više od trećine zaposlenih (39%) navodi socijalizam, dok (možda iznenadjuće s obzirom na široko zastupljeno mišljenje o "primitivnom kapitalizmu") 17% smatra da su u današnje vreme prava zaposlenih u Srbiji najveća. No, 41% ne zna (ili se može reći ne razmišlja) o navedenom problemu.

Stav prema dosadašnjem toku privatizacije uslovljen je "insajderskim" iskustvom zaposlenih i odsustvom takvog iskustva kod nezaposlene omladine. Shodno tome, više od polovine nezaposlenih (52%) ne može da oceni navedeni proces. Kod zaposlenih, 39% ne zna da odgovori na ovo pitanje. Može se reći da se radi o veoma visokom udelu ispitanika koji nisu dovoljno upoznati sa tokom procesa privatizacije, što čini se najviše govori o zabrinjavajućoj nezainteresovanosti za ovo veoma važno pitanje. Ocenu da je privatizacija samo paravan za pljačke i zloupotrebe prihvata približno trećina i zaposlenih i nezaposlenih. Da privatizacija teče na zadovoljavajući način smatra 18% zaposlene i 9% nezaposlene omladine. Na kraju, stav da privatizacija kod nas uopšte nije započela zastupa 9% zaposlenih i 6% nezaposlenih.

Sličan problem ("nepoznavanje materije") vidljiv je i kod pitanja učešća radnika u upravljanju preduzećima. Skoro polovina ispitanika kod omladine u celini (49%) i nezaposlene omladine (48%) neodlučno je u svom stavu prema navedenom problemu, naspram 36% zaposlenih. Ostatak zaposlene omladine naklonjen je participativnom upravljanju u našim preduzećima. Naime, 40% njih se slaže (15% u potpunosti i 25% uglavnom) sa ovom idejom, nasuprot 22% onih koji su protiv toga (7% u potpunosti i 15% delimično). Ovaj rezultat se može tumačiti dvojako: kao nostalgija za "samoupravljačkim" vremenima ili kao realna težnja radnika da poprave svoj položaj u situaciji izrazite obespravljenosti u našim preduzećima. Čini se da je pre u pitanju drugi razlog, u situaciji kada je vlasnicima ili menadžerima preduzeća zakonskim propisima a još više neizvesnom i teškom stvarnošću u rukama "data" skoro neograničena moć u odnosu na ostale zaposlene. Ovde se ne misli samo na privatne firme, pošto se i u društvenim i državnim preduzećima direktori ponašaju u velikoj meri autokratski (o ovome videti šire u Mojić, 2003).

Tabela 12. Stav prema participativnom upravljanju u preduzećima (u %)

<i>Bilo bi dobro da opet postoji neki oblik rad ničkog učešća u upravljanju preduzećima</i>	Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
Omladina u celini	12	23	49	10	6
Zaposlena omladina	15	25	36	16	8
Nezaposlena omladina	13	24	48	9	6

Akutni problemi dekvalifikacije i deprofesionalizacije u Srbiji danas predstavljaju logičan izraz nasleđene neefikasnosti privrede i neusaglašenosti obrazovnog sistema sa zahtevima tržišta rada. Zato je bilo očekivano da veliki broj zaposlenih radi posao izvan svoje struke i da nije zadovoljan trenutnim zaposlenjem. Ipak, to se nije u potpunosti potvrdilo. Naiime, dve trećine mlađih radi posao u okviru svoje struke, naspram jedne trećine koja nema tu "privilegiju". Doduše, samo nešto više od polovine zaposlenih mlađih voli svoj sadašnji posao (53%), dok bi 26% radije radilo nešto drugo. No, zanimljiv je (i zabrinjavajući) podatak da jedna petina ispitanika (21%) ne razmišlja o tome.

Posedovanje posebnih znanja i veština sve više i kod nas postaje uslov pronalaženja ne samo "boljeg" nego i bilo kakvog posla. U istraživanju je postavljeno pitanje o posedovanju nekih od najtraženijih takvih znanja (znanje vožnje, strani jezik i rad na kompjuteru). Ono što je i ovde bilo najuočljivije jesu razlike između zaposlene i nezaposlene omladine. Tako, znanje vožnje ima 68% zaposlenih i 54% nezaposlenih. Kod poznавања страног језика тај однос је 38% првих наспрот 32% других. На крају, вештину рада на компјутеру савладало је 38% испитаника код запослене омладине, односно 27% незапосленih. Може се prepostaviti da posedovanje većeg kulturnog kapitala запослене омладине може бити један од све важнијих чинilaca (naravno, никако не и једни) који утичу на pronalaženje posla или напредovanje (naravno, не само код нас) како данас, tako još više i ubuduće.

"Imati" posao u Srbiji trenutno ne predstavlja osnovno ljudsko pravo već privilegiju zbog ekonomске krize i ogromne nezaposlenosti. Zato je u istraživanju ispitanicima postavljeno pitanje o promenama koje su se desile u njihovim životima pod uticajem zaposlenja. Dominira pozitivan stav i zadovoljstvo novom svakodnevicom koja je nastala nakon pronalaženja posla. No, razlozi su različiti. Njih 31% ističe da su generalno zadovoljniji sobom i svojim životom, dok se sledećih 25% bolje oseća "pošto ima novca". Grupu "nezadovoljnika" predvode ispitanici koji (u 16%

slučajeva) ističu kako "sada imaju manje vremena i osećaju da su u nekoj žurbi". U navedenu grupu može se svrstati i 10% zaposlenih kojima su dani zbog zaposlenja "postali jednolični, pa se osećaju kao deo mašinerije". Na navedeno pitanje nije znalo da odgovori 18% ispitanika.

Iscrpan prikaz zadovoljstva zaposlene omladine trenutnim zaposlenjem dat je u tabeli 13. Više najvažnijih dimenzija "kvaliteta radnog života" ("quality of work life") izdvojeno je radi sagledavanja radne svakodnevice ispitanika. Kao što se moglo i očekivati ispitanici su se najmanje odlučivali za krajnje pozitivne i krajnje negativne odgovore, više su se koncentrisali na izbor između tri "srednje alternative": uglavnom nezadovoljan, neodlučan i uglavnom zadovoljan. Radi jednostavnosti analize, pozitivni i negativni odgovori su zbrajani i time smo dobili tri kategorije ispitanika za svaku dimenziju: nezadovoljne, neodlučne i zadovoljne.

Tabela 13. Zadovoljstvo trenutnim poslom (u %)

<i>Koliko ste ne/zadovoljni mogućnostima koje vam pruža vaše zaposlenje, u pogledu:</i>	Veoma nezadovoljan	Uglavnom nezadovoljan	Neodlučan	Uglavnom zadovoljan	Veoma zadovoljan
Visina zarade	14	32	10	39	5
Sigurnost zaposlenja	8	19	20	42	11
Međuljudski odnosi na poslu	9	14	13	53	11
Važnost i značaj posla koji obavljam	6	13	24	46	11
Mogućnost da ispoljim svoje sposobnosti	7	18	19	45	11
Mogućnost za napredovanje u poslu	8	24	27	33	8
Stalnost mesečnih prihoda	8	17	11	50	14
Radni uslovi	8	20	15	48	9

Zaposleni su najzadovoljniji stalnošću (sigurnošću) mesečnih prihoda: 64% zadovoljnih naspram 26% nezadovoljnih. Rezultat je očekivan i razumljiv, imajući u vidu kako visoku nezaposlenost (i time odsustvo bilo kakvih novčanih primanja) tako i nelikvidnost velikog broja preduzeća (i kao posledicu višemesečno kašnjenje isplata zarada zaposlenima). Međuljudskim odnosima je zadovoljno 64% ispitanika, a nezadovoljno 23%. Sledeća dimenzija po stepenu zadovoljstva ispitanika jeste važnost i značaj posla koji obavljuju (57% zadovoljnih, naspram 19% nezadovoljnih).

Dve poslednje dimenzije (međuljudski odnosi i zadovoljstvo značajem posla) ističu se po najmanjem procentu nezadovoljnih ispitanika, što se čini kao malo iznenadenje. Prvo, u vremenu opšte vrednosne anomije

i teške ekonomске krize gotovo je nestvarno da zaposleni uspevaju da održe dobre međusobne odnose na radnom mestu, gotovo nezavisno od pomenutog nepovoljnog društvenog i socijalno-psihološkog konteksta. Naravno, ostaje mogućnost subjektivnosti u percipiranju navedenih odnosa, gde se, možda, na otvorene sukobe gleda kao na “normalno stanje stvari”, a latentni sukobi ostaju izvan vidokruga većine zaposlenih (pogotovo mlađih i, samim tim, “manje upućenih” u funkcijonisanje organizacija). Što se tiče važnosti i značaja posla, takođe se nameće objašnjenje da zaposleni, samim tim što uopšte imaju posao (u poznatim društvenim okolnostima), pridaju veću “specifičnu težinu” svojoj ulozi nego što bi to bilo realno i opravdano.

Zadovoljstvo radnim uslovima iskazuje 57% zaposlenih, uz nezadovoljstvo više od četvrtine (28%). Ovde se već primećuje porast negativnih ocena, mada i dalje više od polovine ispitanika pozitivno ocenjuje fizičke uslove u kojima rade. Visoko zadovoljstvo (56%) iskazano je i mogućnošću ispoljavanja sopstvenih sposobnosti na poslu (naspram 25% nezadovoljnih). Listu “natpolovično zadovoljnih” zaključuje dimenzija sigurnosti zaposlenja, gde je 53% zaposlenih zadovoljno a 27% nezadovoljno pomenutim aspektom trenutnog posla.

Preostale dve dimenzije (mogućnost napredovanja i visina zarade) beleže manje od polovine zadovoljnih. Tako izglede da napreduju na trenutnom poslu pozitivno ocenjuje 41% ispitanika, a negativno 32%. Ova dimenzija se ističe i po najvećem procentu neodlučnih (26%). Da li je u pitanju nepoznavanje mehanizma unapređivanja i napredovanja u novim (tržišnim) uslovima ili svest o još uvek prisutnom nepotizmu i podobnostima “raznih vrsta” (a ne sposobnostima), ostaje da se nagađa. No, ako ovde postoje nedoumice, oko preostalog aspekta nema dileme. Visinom zarade zadovoljno je 43% a nezadovoljno 46% ispitanika. U stvari, to je i jedina dimenzija u kojoj nezadovoljstvo preovlađuje. Naravno, nema potrebe objašnjavati navedeni podatak kada već godinama kod nas ni bolje zarade (a o prosečnoj ili slabijim da se i ne govori) ne obezbeđuju iole prostojnu egzistenciju.

RADNE STRATEGIJE ZAPOSLENE OMLADINE

Analizu radnih strategija zaposlene omladine započinjemo njihovom vrednosnom “utemeljenošću”, konkretnije, uvidom u raširenost, uslovno rečeno, “etike rada” naspram “etike slobodnog vremena”. Drugim rečima, radi se o analizi važnosti koju ispitanici pripisuju radu naspram slobodnog vremena. Skala je sadržala deset stupnjeva, od 1 – *slobodno vreme je*

ono za šta vredi živeti, a ne rad, do 10 – rad je ono za šta vredi živeti, a ne slobodno vreme. Zaposlena omladina ovde pokazuje najrazvijeniju etiku rada, pošto ima najveći skor od svih kategorija ispitanika (aritmetička sredina 6,55). Nakon zaposlenih sledi omladina u celini (6,28) i na kraju nezaposleni (6,24). Naravno, ovde se ne želi sugerisati objašnjenje da je veće pridavanje važnosti radu razlog zašto su neki mlađi zaposleni a neki ne (u smislu da su se više trudili da pronađu posao). Manji skor nezaposlenih može biti, prosto, razočaranost nezaposlenošću te, samim tim, i manje vrednovanje rada u odnosu na slobodno vreme.

Nastavak analize međuodnosa vrednosti i radnih strategija omladine predstavlja pregled hijerarhije poželjnih zanimanja (tabela 14). Razumljivo i očekivano, najveći ideo ispitanika iz svih kategorija – oko jedne četvrtine (omladina u celini, zaposlena omladina i nezaposlena omladina) na prvo mesto stavlja želju da bude poslovni čovek/poslovna žena. Drugo mesto na listi poželjnih zanimanja zauzima težnja da se bude lekar/zubar (15% zaposlenih, 15% nezaposlenih, te 17% omladine u celini). Ovakvo visok plasman “tradicionalno” omiljene profesije kod nas možda je, donekle, i iznenadenje, imajući u vidu da su iza ostala trenutno izrazito “popularna” zanimanja (sportista, preduzetnik). Treće mesto u hijerarhiji zanimanja predstavlja još jedno iznenadenje – želja da se bude nastavnik/nastavnica. Doduše, ovde ispod 10% ispitanika navodi pomenuto zanimanje, i u odnosu na već pomenute želje da se bude sportista, preduzetnik i slično razlika nije velika. No, ilustrativan je podatak o pomenutoj hijerarhiji i indirektno svedoči o povratku obrazovanja kao važnog cilja mlađih ili, možda je bolje reći, kao sredstva za dolaženje do poželnog zanimanja.

Tabela 14. Lista najpoželjnijih zanimanja (u %)

<i>Kada bi sada birali zanimanje, koje bi od sledećih najradije izabrali?</i>	Poslovni čovek/žena	Lekar/zubar	Nastavnik/nastavnica	Sportista	Medicinski radnik, fizioterapeut...	Preduzetnik
Omladina u celini	25	17	8	6	6	6
Zaposlena omladina	25	15	10	5	6	7
Nezaposlena omladina	22	15	8	7	8	6

Konkretniji razlozi mogućeg opredeljivanja za neki posao prikazani su u tabeli 15. Od ispitanika je zahtevano da rangiraju dva najvažnija faktora u tom pogledu. Orientacija na visinu zarade apsolutno dominira u svim kategorijama (omladina u celini, zaposlena te nezaposlena omladina). Oko polovine ispitanika ističe zaradu kao najvažniji činilac za opre-

deljivanje pri izboru posla. Ako tome dodamo i nezanemarljiv udeo onih koji navedeni činilac rangiraju kao drugi, dobijamo rezultat da 60% ispitanika (isto i kod nezaposlenih) visinu zarade smatra ubedljivo najvažnijim kriterijumom izbora zaposlenja. Radi se, naravno, o "apsolutnom idealu" pošto u našoj neveseloj stvarnosti mladi, kao i drugi, bivaju primorani na raznorazne kompromise i prihvatanje poslova koji imaju malo veze sa njihovom prvočitom željom. Sigurnost zaposlenja rangirana je zbirno na drugo mesto, uz izbor od 23% (omladina u celini), preko 26% (zaposleni), do 27% nezaposlenih. Treće i četvrto mesto zauzimaju mogućnost ispoljavanja sposobnosti i izgledi za napredovanje. Od ostalih faktora zanimljivo je istaći razlike koje se javljaju u opredeljivanju za stalnost meščnih prihoda i bezuslovno prihvatanje bilo kakvog posla. Potpuno razumljivo, nezaposlena omladina se zbog svog nezavidnog položaja znatno češće od omladine u celini i zaposlene omladine opredeljuje za pomenuće mogućnosti.

Tabela 15. Faktori izbora zaposlenja (u %)

Bez obzira da li sada tražite posao ili ste već zaposleni ili se još školujete, kada bi sada tražili posao na šta bi vi prvo obratili pažnju, a na šta odmah posle toga?	Omladina u celini			Zaposlena omladina			Nezaposlena omladina		
	I izbor	II izbor	I+II	I izbor	II izbor	I+II	I izbor	II izbor	I+II
Visoka zarada, tako da ne moram da brinem o novcu	50,7	12,2	62,9	53,2	7,5	60,7	48,1	11,5	59,6
Sigurnost zaposlenja, bez rizika da se preduzeće zatvori i da ostanem bez posla	10,0	13,1	23,1	10,1	16,0	26,1	11,9	14,8	26,7
Kreativan posao u kojem dolaze do izražaja moje sposobnosti	9,4	11,4	20,8	7,1	12,1	19,2	8,3	8,8	17,1
Dobra radna karijera, perspektiva za usavršavanje i napredovanje u poslu	8,9	14,8	23,7	6,8	14,6	21,4	4,7	10,9	15,6
Stalni mesečni prihodi	3,8	10,0	13,8	3,7	11,2	14,9	4,9	13,4	18,3
Rad sa ljudima koji mi se dopadaju	2,8	11,8	14,6	3,3	10,5	13,8	2,9	11,1	14,0
Važan posao koji mi pruža osećanje društvene vrednosti (moć i ugled)	2,5	8,5	11,0	2,3	7,1	9,4	1,2	6,0	7,2
Zaposlio bih se bilo gde i pod bilo kojim uslovima	2,2	4,0	6,2	2,1	4,3	6,4	4,5	5,5	10,00
Pristojni radni uslovi	0,8	6,5	7,3	0,6	6,4	7,0	1,2	8,0	9,2

Velika nezaposlenost koja vlada kod nas bila je razlog da se u istraživanju postavi pitanje o stavu omladine prema legitimnosti posezanja za nedozvoljenim sredstvima (konkretnije mitom ili potplaćivanjem) prilikom traženja posla. Velika većina ispitanika (preko 60% iz svih kategorija ispitanika) smatra da se takav postupak ipak ne može smatrati opravda-

nim. Najizričitija je u tome zaposlena omladina, gde čak 70% ispitanika zagovara takav stav. Naravno, i ovde je značajan postotak ispitanika (oko jedne petine) neodlučan.

Tabela 16. Stav prema opravdanosti podmićivanja prilikom traženja posla (u %)

<i>Prilikom traženja posla sasvim je opravdano poslužiti se podmićivanjem</i>	Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neodlučan sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
Omladina u celini	4	8	24	20	44
Zaposlena omladina	4	7	18	21	50
Nezaposlena omladina	4	8	23	22	43

Sa nivoa vrednosnog prelazimo na analizu konkretnih radnih strategija koje ispitanici (bar deklarativno) imaju nameru da prihvate ili ne. Razumljivo, i ovde dominira “materijalistička orientacija” (u našim uslovima bi bilo bolje reći “golo preživljavanje”), pošto najveću podršku uživa strategija dekvalifikacije uz znatno bolja primanja. Čak 73% zaposlenih prihvatio bi navedenu mogućnost. Veoma bliska strategija ispitanicima je i pronalaženje dodatnog posla, pošto bi 71% njih bilo spremno da prihvati tu alternativu. U tom svetlu može se tumačiti i spremnost 59% zaposlenih da u sezoni poljoprivrednih ili građevinskih radova obavlja fizičke poslove.

Tabela 17. Radne strategije zaposlene omladine (u %)

<i>Kada biste se našli u situaciji da birate, da li biste prihvatali ili ne biste prihvatali:</i>	Da	Ne
Da primate manju platu da biste zadržali da biste zadržali sadašnje radno mesto	44	56
Da radite posao ispod svoje kvalifikacije da biste zadržali zaposlenje	38	62
Da radite posao ispod svoje kvalifikacije, ali za znatno veću platu	73	27
Da iz stalnog radnog odnosa pređete na povremeni, ali znatno bolje plaćen rad	52	48
Da uz postojeći posao pronađete dodatni posao	71	29
Da napustite sadašnje zaposlenje i započnete sopstveni privatni posao	58	42

Napuštanje sadašnjeg posla i prelazak u privatno preduzetništvo prihvatljiva je opcija za 58% zaposlenih. Poslednja strategija koju prihvata više od polovine ispitanika (tačnije 52%) jeste prelazak iz stal-

nog radnog odnosa na povremeni, ali bolje plaćeni, rad po ugovoru. Čini se da ovaj rezultat ipak treba prihvati sa rezervom, imajući u vidu prethodno pomenuti podatak da ispitanici u velikom broju (njih 53%) iskazuju zadovoljstvo sigurnošću trenutnim zaposlenjem.

Dve radne strategije imaju podršku manje od polovine zaposlenih. To su zadržavanje sadašnjeg posla uz manju platu ili uz dekvalifikaciju. Na smanjenje plate radi ostanka na trenutnom radnom mestu bi pristalo 44%, dok bi narednih 38% radi istog cilja (zadržavanja sadašnjeg posla) "žrtvovalo" stecenu kvalifikaciju. Opšta ocena koja se može dati o radnim strategijama zaposlene omladine jeste da prednost imaju proaktivne strategije usmerene na obezbeđivanje što veće zarade, dok su pasivne strategije (zadržavanja postojećeg posla uz slabije uslove) manje prihvatljive.

Pošto je započinjanje privatnog posla veoma privlačna opcija za zaposlenu omladinu (naravno, ne samo za nju), zanimljivo je detaljnije analizirati stav mlađih prema ovoj mogućnosti. Najviše o privatnom preduzetništvu razmišljaju nezaposleni, ali uz ogragu da je to praktično neizvodljivo (33%). Kod zaposlenih isto misli 27%, a kod omladine u celini 24% ispitanika. Nezaposlenih je najviše (20%) i među onima koji su pokušavali (ili još pokušavaju) da započnu privatni posao, ali su skeptici, tj. nisu sigurni u uspeh navedenog nastojanja. Najviše je ispitanika među omladinom u celini koji nisu razmišljali o navedenoj mogućnosti (51%), sledi zaposlena omladina sa 45%, te na kraju, 43% nezaposlenih.

ZAKLJUČAK

Društveni položaj i uloga zaposlene omladine u Srbiji analizirani su kroz dimenzije materijalnog položaja, percepcije sopstvenog položaja, radne svakodnevice i radnih strategija ispitanika. Poređenje stambenih prilika i finansijske situacije zaposlene i nezaposlene omladine potvrdilo je prepostavku o nezaposlenosti kao realnom izvoru značajnih razlika u materijalnom položaju omladine u Srbiji danas. Kod procene sopstvene životne situacije ponovo je uočljiva razlika između zaposlene i nezaposlene omladine. Iako ni zaposleni svoju svakodnevnicu ne sagledavaju u preterano povoljnom svetlu ipak značajno manji broj svoj život ocenjuje lošim u odnosu na nezaposlene, ili, sa druge strane, primetno više ih (u odnosu na nezaposlene) smatra da živi trenutno do-

bro. Logična posledica navedenih subjektivnih ocena jeste izražena želja polovine nezaposlenih da napusti Srbiju. Nešto manje ispitanika iz čitavog uzorka u celini ima slične namere, dok najmanju želju da ode iz Srbije iskazuje zaposlena omladina.

Analiza radne svakodnevice zaposlene omladine pokazala je da većina zaposlenih radi u manjim preduzećima, nema strah od gubljenja posla i plate prima relativno redovno. Takođe, velika većina zaposlenih nije član nijednog od sindikata, niti želi to da postane. Stav prema dosadašnjoj privatizaciji kod nas, kao i prema učešću radnika u upravljanju preduzećima pokazao je veliku neobaveštenost (ili nezainteresovanost) ispitanika, što je prilično neprijatno iznenadenje. Kod ocene dimenzija sadašnjeg zaposlenja prednjači zadovoljstvo stalnošću (sigurnošću) mesečnih prihoda i međuljudskim odnosima na radu. Ispitanici su najmanje zadovoljni mogućnošću napredovanja i visinom zarade.

Vrednosni etos zaposlene omladine odlikuje se pridavanjem većeg značaja radu u odnosu na slobodno vreme. Kod hijerarhije poželjnih zanimanja na prvom mestu se nalazi "standardna" (u novije vreme) želja da se bude poslovni čovek/poslovna žena. Ipak, zapažamo i povratak nekih tradicionalnih zanimanja (lekar/zubar, nastavnik/nastavnica) na vrh liste želja (što je i pomalo iznenađujuće). Prilikom izbora novog posla ispitanici bi apsolutnu prednost davali visini zarade, te nakon toga, ali u znatno manjoj meri, sigurnosti zaposlenja. Bez obzira na veliku nezaposlenost najveći deo ispitanika smatra da se potplaćivanje (davanje mita) prilikom traženja posla nikako ne može opravdati. Kod analize konkretnih radnih strategija pokazuje se da su ispitanici najspremniji da žrtvuju svoju kvalifikaciju zarad znatno boljih primanja, kao i da rade dodatno (pored redovnog zaposlenja). Najmanja je spremnost za prihvatanje "pasivnih" strategija zadržavanja sadašnjeg zaposlenja uz manju platu ili obavljanje posla ispod kvalifikacija. Strategija započinjanja privatnog posla takođe je veoma privlačna ispitanicima, naročito nezaposlenima, ali su oni i najveći pesimisti u pogledu konačnog uspeha (ostvarenja) takvih nastojanja.

Pregled navedenih empirijskih rezultata pokazao je, čini se uverljivo, da je zaposlena omladina zaista u boljem (bolje je reći manje lošem) društvenom položaju u odnosu na nezaposlenu omladinu u Srbiji. No, to ne menja činjenicu da, između ostalog, i zaposlena omladina u većini živi sa roditeljima, da njen nezanemarljiv deo smatra da živi loše i da, zbog toga, ima želju da zauvek napusti Srbiju. Dalje, analiza

radne svakodnevice zaposlene omladine pokazala je skoro zapanjujuću neobaveštenost i nezainteresovanost za sindikalno organizovanje, probleme industrijske demokratije i slične tekovine savremenog sveta rada. Dodajući tome prevashodnu orijentaciju na visinu zarade i sigurnost zaposlenja (prvenstveno kao posledicu dramatične ekonomске krize i visoke nezaposlenosti), jasno je da relativno povoljniji položaj zaposlene u odnosu na nezaposlenu omladinu nikako ne znači i dobar položaj u društvu uopšte, nego upravo činjenicu da zaposleni mladi dele sudbinu čitavog društva Srbije: tešku i turobnu sadašnjost, ali i neizvesnu budućnost.

LITERATURA

- Bolčić S. 2002. Društvene promene i razaranje društvenog sektora rada u Srbiji 1990-tih, u: S. Bolčić, A. Milić (urednici), *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Krstić G., Stojanović B. (2001), *Osnove reforme tržišta rada u Srbiji*, Beograd – Smederevska Palanka: Centar za liberalno-demokratske studije; Beograd: Ekonomski institut.
- Mojić D. 2003. *Stilovi vođstva menadžera u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Radim na crno

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.346.32-053.6(497.11)(082)
316.334.3-053.6(497.11)(082)
316.624/.625-053.6(497.11)(082)
316.722/.728-053.6(497.11)(082)
159.922.8:323.14(497.11)(082)
172.022.1-053.6(497.11)(082)
316.752-053.6(497.11)(082)
159.923.5-053.6(497.11)(082)

MLADI zagubljeni u tranziciji / Srećko
Mihailović (ed.) ... [et al.] ; [fotografije
Milan Nikolić, Aleksandar Andić]. - Beograd
: Centar za proučavanje alternativa, 2004
(Beograd : Goragraf). - 228 str. :
ilustr. ; 24 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija uz
većinu radova.

ISBN 86-8321-907-0

1. Михаиловић, Срећко

а) Омладина - Транзиција - Социолошка
истраживања - Зборници б) Омладина -
Друштво - Србија - Зборници с) Културни
идентитет - Омладина - Србија - Зборници д)
Поремећаји понашања - Омладина - Србија -
Зборници е) Омладина - Вредносне
оријентације - Србија - Зборници
COBISS.SR-ID 118953228